

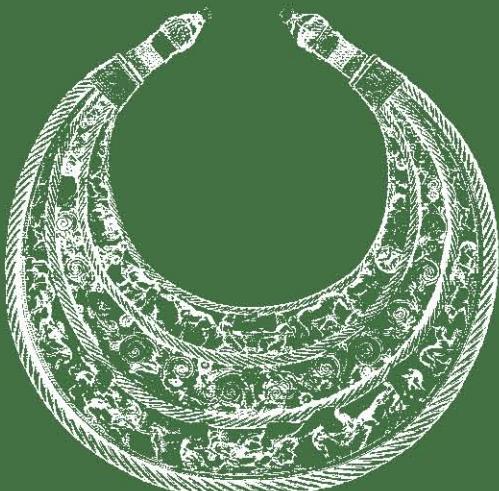
ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

1 • 2000

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від першістності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, Л. Л. ЗАЛІЗНЯК,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В. К. МІХЕЄВ, О. П. МОЦЯ,
В. Ю. МУРЗІН, В. В. ОТРОЩЕНКО,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПІЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГІЛИК,
С. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Здано до набору 10.10.2000. Підписано до друку 20.10.2000. Формат 70×108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 15,40. Ум. фарбо-відб. 15,58. Обл.-вид. арк. 16,63. Тираж 550 прим. Зам. 432.

Художній редактор
к. іст. наук М. М. Ієвлев

Технічний редактор Т. М. Шендерович
Комп'ютерна верстка О. О. Канігиной

Оригінал-макет виготовлено та тираж видрукувано Спеціалізованою друкарнею наукових журналів при Президії НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2000

ЗМІСТ

Статті

СМИРНОВ С. В. Антропогенез: шляхи співпраці археології та філософії в розробці проблеми	3
КАДРОВ С., МАЛЕСЬ В. Ю., ШМІТ М. Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування	17
ПОЛДОВИЧ Ю. Б. Скіфські хрестоподібні бляхи	35
ЄМЕЦЬ І. А. Історіографічний аспект у вивченні культу Бога Найвищого на Боспорі	49
ХРАПУНОВ М. І. Адміністрація Херсона наприкінці IV—VI ст.	57
КОЗАК О. Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка)	67

Публікації археологічних матеріалів

ГАСКЕВИЧ Д. Л., ГАВРИЛЕНКО І. М. До походження дніпродонецького неоліту Лісостепового Подніпров'я	81
ПОЛІН С. В., КОВАЛЬОВ М. В., ЧЕРЕДНІЧЕНКО М. М. Про датування Бердянського кургану (за керамічними матеріалами)	94

До історії стародавнього виробництва

ФІЛЮК О. В. Класифікація пам'яток залізоробного виробництва	113
---	-----

Дискусії

КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., ЗУБАР В. М. До питання про реконструкцію храму Юлітера Доліхена на території сучасної Балаклави	119
КОМАР О. В. Ранні хозари у Північному Причорномор'ї.....	130

На допомогу вчителеві

ЦИНДРОВСЬКА Л. О. Пізньозарубинецькі пам'ятки на території України	143
--	-----

Нові відкриття і знахідки

ПОЛТАВЕЦЬ В. І., БІЛЕЦЬКА О. В., ЛЕГОНЯК Б. В. Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу	147
--	-----

Рецензії

ХВОРОСТЯНИЙ О. І. Болгов Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV—V вв.). — Белгород, 1996. — 180 с.	150
КУЧИНКО М. М. Толочко П. А. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, 1999. — 200 с.	156

Хроніка

ПАШКЕВИЧ Г. О. Одинадцятий симпозіум Міжнародної Робочої Групи з палеоетноботаніки	158
БУРОВ Г. М. Міжнародна конференція з мокродільної археології	163
Пам'яті Стефанії Ромуальдівні Кілієвич	165
Пам'яті Любові Єгорівні Скиби	166
Наші автори	168
Список скорочень	169

С. В. Смирнов

АНТРОПОГЕНЕЗ: ШЛЯХИ СПІВПРАЦІ АРХЕОЛОГІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ В РОЗРОБЦІ ПРОБЛЕМИ

Успішна розробка теорії антропогенезу можлива лише за умови плідної співпраці філософії та конкретних наук, зокрема археології палеоліту, оскільки вона має чітко виражений міждисциплінарний характер.

Проблема походження людства є однією з найскладніших проблем науки. Справа не лише в тому, що антропогенез є найдавнішою сторінкою людської історії, яка представлена найменшою кількістю фактичних даних, але й у тому, що вона має міждисциплінарний характер, тобто повинна вирішуватися спільними і добре скоординованими зусиллями багатьох наук. Оскільки людина — це складна біо-соціальна істота, тому зрозуміло, що досліджують минуле, сучасне та визначають перспективи її майбутнього розвитку як суспільні, так і природничі науки. Кожна з них вивчає якийсь один бік людського буття, користуючись при цьому своїми специфічними методами, і з таких вузьких позицій намагається осiąгнути людину як єдине ціле. З цих причин не існує однозначних поглядів на людину, і кожна з наук формує свій образ. Точиться гострі дискусії як у межах біологічних та суспільних наук, так і між ними. Ось чому сучасна наука своє найголовніше завдання вбачає у створенні синтетичної цілісної картини людини. Останнім часом це завдання набуло такої значущості, що висунута ідея побудови теорії тотальної цілісності людини, і ця теорія повинні розглядатися як модифікація теорії соціальної форми руху матерії, «коли всі компоненти теорії соціальної форми руху матерії беруться і використовуються в їх спрямуванні на дослідження генезису, буття та структури людей як суб'єктів діяльності»¹. Постає завдання подальшої конкретизації філософського розуміння людини, розробки принципів її вивчення на рівні конкретних наук, пошукув співвідношень конкретно-наукового бачення людини з філософським осмисленням її природи та сутності². Моністичний підхід до людини не лише дає можливість критичної оцінки всієї сукупності суперечливих поглядів на людину, вироблених різними науковими напрямами, але й радикально переборює психофізіологічний та соціобіологічний дуалізм (незалежне протистояння психічного і фізичного та соціального і біологічного в житті людини)³. Важливо зазначити ще й те, що створення теорії тотальної цілісності людини, побудованої на єдиних загальних принципах взаємодії різноманітних наук, вимагає не лише цілісності загальних висновків, але й цілісного характеру процесу пізнання людини⁴. У забезпеченні цілісного бачення людини важливу роль відіграє правило додатковості досліджень тим чи іншими методами⁵.

Зрозуміло, що завдання створення теорії тотальної цілісності людини не може бути успішно вирішено без відповіді на питання про те, з яких причин і під дією яких чинників виникла людина. Адже без знання генезису людини не можна чітко зрозуміти її сучасне існування та визначити перспективи на майбутнє. Зважаючи на викладене вище, роль і значення археології у вирішенні питань антропогенезу набуває нового, більш важливого виміру.

Відомо, що археологія палеоліту володіє унікальними можливостями для вивчення антропогенезу, оскільки вона досліджує найдавніші археологічні пам'ятки і, таким чином, формує відповідну джерельну базу. Якщо антропологія

добуває джерела з формування морфологічної структури тіла людини, то археологія палеоліту — джерела походження соціальних форм життя.

Але зусиль археології, антропології та інших наук недостатньо для повного вирішення даної проблеми. Ці науки добувають та пояснюють джерела, але загальні підходи до їх історичної інтерпретації визначають філософія та соціологія. З'ясовуючи питання про рушійні сили соціального розвитку, вони визначають рушійні сили антропогенезу, його основні фактори. Не варто забувати, що сучасна теорія антропогенезу почала формуватися не на природничо-науковій, а на філософсько-соціологічній основі. Археологічні, антропологічні та інші джерела тільки тоді можуть розкрити загальну картину антропогенезу, коли вони будуть інтерпретовані з точки зору єдиних вихідних принципів дослідження, породжених філософією та соціологією.

Таким чином, основні фактори антропогенезу визначаються не тими науками, котрі володіють джерелами, а тими, які досліджують сутність людини, її природу та місце в світі. Отже, без взаємодії конкретних наук, зокрема археології та філософії, не може бути створено сприятливих умов для вивчення антропогенезу, що особливо сьогодні має велике значення. Йдеться про те, що філософія, на відміну від конкретних наук, розглядає людину в її найбільш загальних характеристиках, тобто як суб'єкт соціального розвитку і, спираючись на все-загальне розуміння людини, на єдиних методологічних засадах об'єднує зусилля всіх наук, дотичних до вивчення антропогенезу, сприяє побудові логічно впорядкованої системи знань з цієї складної міждисциплінарної проблематики. У цьому полягає методологічна та інтегративна роль філософії в побудові теорії антропогенезу.

Але, пропонуючи вихідні методологічні принципи розробки теорії антропогенезу, вона не може розкрити його механізму, внутрішню логіку цього процесу. Це завдання повинні вирішувати, добре скоординувавши свої творчі зусилля, конкретні науки, серед яких значна роль належить археології. Тобто кожна з галузей знань в побудові синтетичної теорії антропогенезу повинна виконувати свою роль.

Отже, проблема походження людини не лише загальнонаукова, але й філософсько-світоглядна. Визначення сутності людини дає антропогенезу змістовну характеристику, спрямовує дослідницькі зусилля на пошук генезису якісних ознак людини⁶. Лише за таких умов можна створити синтетичну теорію антропогенезу, в якій будуть відображені і всеохоплююче розуміння людини, і логічно впорядковані між собою висновки конкретних наук щодо механізму цього процесу.

З вищесказаного стає зрозуміло, що одним з головних завдань статті є питання про те, як в сучасних поглядах археології на походження людини забезпечується єдність археології та філософії.

Слід зазначити, що стосовно антропогенезу в археології не існує єдиної для всіх дослідників точки зору. Зрозуміло, що людина — це біосоціальна істота, яка підпорядковується дії як біологічних, так і соціальних закономірностей при головній ролі останніх. Але декларативне розуміння цих співвідношень використовується в дослідницькій роботі із значними труднощами, і це негативно впливає на висновки археології. Для цього є свої причини, у тому числі методологічного характеру. Головна причина полягає в тому, що в науці взагалі не існує єдиного розуміння людини. Сформувалося два підходи до дослідження людини: філософсько-соціологічний та біологіко-класифікаційний, які значною мірою суперечать один одному.

Філософсько-соціологічний підхід розглядає людину як живу істоту, яка на відміну від інших живих істот здійснює принципово нову життєдіяльність, в основі якої лежить предметно-практична діяльність, тобто праця. Для людини праця є механізмом її опосередкованого пристосування до довкілля. Праця і фактори, які її супроводжують, — свідомість та колективність, — конструюють соціальність як цілісний спосіб буття людини⁷. Отже, спираючись на філософсько-соціологічне розуміння людини, про наявність праці можна говорити лише за умов існування свідомості та колективності. З точки зору філософії, соціології та інших наук, які в оцінці своїх фактів дотримуються філософсько-соціологічних принципів визначення людської якості, першою в історії соціальною істотою був *Homo sapiens* пізнього палеоліту. Доказом цього є остаточно сформовані морфо-

функціональна структура тіла людини, в тому числі мозок людини як орган свідомості, предметна структура праці, мистецтво та найдавніші релігійні вірування як форми суспільної свідомості.

Біологіко-класифікаційне розуміння людини базується на використанні притаманих біологічній систематиці критеріїв — морфологічних та функціональних особливостей тіла, живих істот, яких об'єднує біологічний спосіб життєдіяльності, і які існують за рахунок безпосереднього пристосування до природи.

Оцінюючи біологічне буття людини, ми вже зазначали, що перебування людини в біологічній систематиці до певної міри є нонсенсом, насиллям над її соціальною суттю⁸. Адже людина, перш за все, істота соціальна, її життєдіяльність не є біологічною, як і усіх інших представників живої природи. Заносячи людину до біологічної систематики, по суті, ігнорують основну її характеристику — соціальну сутність. Врахування соціальних ознак оцінюється як порушення принципів побудови біологічної систематики, із внесеними не притаманними їй критеріями.

Отже, щодо дослідження людини склалася непроста пізнавальна колізія. І хоча проблемі взаємозв'язку біологічного з соціальним присвячено багато літератури, вищезгаданим питанням у їх відношенні з проблемою антропогенезу належна увага не приділялася. Намагання представників конкретних наук оцінити дану колізію дуже часто бували невдалими.

Прикладом цього може бути точка зору відомого радянського антрополога В. П. Алексєєва. Він намагався довести, що філософський та антропологічний критерії принципово відрізняються за призначенням. На думку вченого, філософський підхід спрямований на висвітлення соціальних функцій, в центрі якого — людське суспільство та його планетарне, космічне місце. Антропологічний підхід показує біологічну специфіку людини, її морфофункциональні особливості. На переконання В. П. Алексєєва, врахування біологічних критеріїв при філософській оцінці людини призводить до приниження її соціальної ролі. Врахування головної соціальної ознаки, — фактору праці при оцінці місця людини в біологічній систематиці, — визначається автором як порушення класифікаційних основ, і як вульгаризація науки⁹.

В. П. Алексєєв обидва підходи розглядає як рівноцінні, і як такі, що не мають ніякого взаємозв'язку. З цим важко погодитись, адже людина — цілісна біосоціальна істота, і тому закономірно постає питання про необхідність поєднання цих підходів. Але й виникає питання про те, як це зробити. Те, що біологічний критерій при його використанні суперечить соціальному, В. П. Алексєєв оцінює як наукову норму, а не проблему, яка повинна бути досліджена. За таких обставин невідомо, яке розуміння — філософське чи біологічне — необхідно брати до уваги. З точки зору В. П. Алексєєва, коли йдеться про походження суспільства, необхідно враховувати філософський критерій та фактор праці. Якщо ж йдеться про походження людини як живої істоти, то слід враховувати морфофункциональний, тобто біологічний критерій, а не фактор праці. В результаті, за В. П. Алексєєвим, виходить, що ми повинні відтворити не один антропогенез (такий, яким він був у минулому), а фактично два: один для суспільства, інший для людини. Такі небажані висновки можна одержати, якщо не враховувати цілісність людини і необхідність органічного поєднання філософсько-соціологічного та біологіко-класифікаційного підходів, коли йдеться про вирішення проблеми походження людства.

Вище ми зазначали, що оскільки людина — це поєднання біологічних і соціальних характеристик, то ставити питання про відмінність між різними критеріями слід у тому сенсі, що філософсько-соціологічний критерій є основою для біологіко-класифікаційного, і що біологіко-класифікаційний критерій є конкретизацією філософсько-соціологічного¹⁰. Тобто треба говорити не про протистояння підходів, а про їх ієрархію. Як біологічний критерій повинні оцінюватися й ті морфофункциональні ознаки тіла, які безпосередньо пов'язані з працею. Такі думки вже висловлювалися в антропологічній літературі¹¹. За таких умов можна твердо стояти на позиціях цілісності людини й цілісності антропогенезу, і також описувати його як процес взаємопов'язаного становлення біологічних і соціальних якостей людини. Сказане належить до сфери філософської методології, і для представників конкретних наук, у тому числі й для археологів, було б корисно,

якби філософи висловилися з цього приводу. Це значною мірою посприяло б позбавленню археологічних та антропологічних поглядів на антропогенез внутрішньої суперечливості.

В археології існує думка, що антропогенез і соціогенез — це два різночасові процеси. Для прикладу можна звернутися до узагальнюючої статті Д. А. Крайнова, написаної одразу після проведеного у 1968 році симпозіуму з проблем антропогенезу¹². Висловлені тут констатациі до певної міри стали переломними для формування сучасних археологічних поглядів на антропогенез. Д. А. Крайнов цілісний, тобто, єдиний в своїй основі процес походження людства розбиває на два процеси і доводить, що з самого його початку вже існували праця й суспільна істота, яка лише у біологічному сенсі продовжувала формуватися аж до настання пізнього палеоліту. Становленню людини як соціальної істоти він відводить час існування австралопітеків — наших далеких біологічних попередників. Цікаво, що становлення суспільної людини і становлення суспільних відносин у концепції Д. А. Крайнова — це різні процеси, де перший з них змінюється наступним. На його думку, майже два мільйони років існувала суспільна людина без сформованих суспільних відносин.

Незважаючи на наведені вище теоретичні недоречності, ця концепція у різних модифікаціях існує й до нашого часу не лише в окремих спеціальних дослідженнях, але й в загальноісторичних працях, а також в науково-популярних виданнях. Вже давно стало звичним твердження про те, що соціальні якості людини з'явилися набагато раніше, ніж завершилася трансформація тіла викопної мавпи в тіло людини сучасного фізичного типу. З'явилася навіть така формула: соціогенез випереджав антропогенез.

Зазначаючи цю обставину, необхідно відповісти на питання: чому так сталося? Які причини цих суперечностей та логічних помилок? Відповідь полягає в тому, що, по-перше, Д. А. Крайнов постійно переходить з філософсько-соціологічного розуміння людини на біологічно-класифікаційне, по-друге, працю він розглядає й оцінює не так, як це відбувається у філософії та соціології.

Археологи, а за ними й представники інших наук, що досліджують проблеми антропогенезу, розглядають працю з надто вузьких позицій, а саме як суто технологічний процес. Оскільки з точки зору філософії та соціології праця також обов'язково є процесом соціальноутворюючим, тобто процесом відтворення соціальних відносин. В археології соціальноутворююча функція праці не фігурує як її визначальна риса, і тому не є актуальним питання про способи пошуку її ознак в археологічному матеріалі. Працею вважається будь-яка діяльність, що здійснюється за допомогою використання штучно виготовлених інструментів. Структура засобів праці з двома її підрозділами до уваги не береться. Досить часто не враховується й той аспект, що праця вимагає діяльності свідомості та відповідної структури мозку. Це відбулося з самого початку становлення археології палеоліту як окремої наукової дисципліни у межах археологічного знання. З того часу проблема праці у науковій думці невпинно досліджувалася, і тому тут були досягнуті значні результати. Але в археології все залишилося так, як було в середині минулого століття.

Можливо, однією з причин цього є те, що в дефініції К. Маркса, яку за основу брали вітчизняні дослідники, соціальноутворююча роль праці зовсім не відображенна. У спеціальному розділі «Капіталу» К. Маркс дає таке визначення праці: «Праця — це процес переробки матеріалу природи в необхідні людині предмети, який здійснюється свідомо та цілеспрямовано за допомогою знарядь праці¹³. Соціальноутворююча роль праці розкривається ним не в одному місці, а на різних сторінках багатьох його творів. Необхідно зазначити й те, що вона сприймається на абстрактному рівні, тоді як технологічна її функція — на рівні емпіричного знання.

На жаль, у багатьох сучасних філософських дослідженнях з проблем праці її соціальноутворюючої функції у самому ж визначенні немає. Ось як дає поняття праці у своїй монографії С. С. Товмасян: «Праця — це соціально обумовлений, цілеспрямований та усвідомлений процес, спрямований на творення матеріальних і духовних потреб людини, здатних задовільнити усю суму різноманітних потреб суспільної людини. Форми праці, зорієнтовані на доцільну видозміну природи, природних процесів та інформації, реалізуються опосередковано, через

засіб»¹⁴. Далі автор пояснює, що основним першопочатковим видом праці є матеріально-виробнича праця. Але знову-таки нічого не сказано про її суспільноутворючу функцію.

Сьогодні все більше стає зрозумілим, що в дослідженнях з антропогенезу необхідно забезпечити всеохоплююче розуміння праці, що лише у цьому разі можна позбутися тих логічних суперечностей, котрі руйнують цілісну його картину. У вирішенні цих завдань багато чого залежить від філософії, бо саме вона покликана, виконуючи свою методологічну функцію, забезпечити цілісне розуміння людини та її соціальної життєдіяльності. Якщо у філософії йдеється про діяльність людини і вона стверджує, що людина є ніщо інше як людська діяльність, в основі якої лежить праця, то становлення людини є перш за все становленням людської праці. Таке розуміння антропогенезу ще від Ф. Енгельса, і саме у цьому сенсі його відомого афоризму «праця створила саму людину». Аксентуємо на цьому значну увагу, адже багатьма дослідниками стверджується, що, за Ф. Енгельсом, спочатку виникає праця, а потім завдяки її розвитку відбувається перетворення мавпи в людину. Так, А. А. Зубов писав: «Тут розуміється, що працювала спочатку істота, яка ще не стала людиною, тобто для того, щоб стати людиною, треба було попрацювати»¹⁵. Викликає подив, що Ф. Енгельсу приписують те, чого він ніколи не говорив. Адже Ф. Енгельс навмисно зазначав, що точка зору про те, що мова виникла з праці і разом з працею, є єдино правильною. Становлення мови він тісно пов'язував з перетворенням гортані мавпи в гортань людини, тобто з формуванням органу мовного спілкування та формуванням руки як органу праці. Отже, за Ф. Енгельсом, становлення праці нерозривно пов'язане з формуванням морфоструктури тіла людини. В процесі походження праці відбувається не лише становлення суспільної людини, але й усього соціального комплексу¹⁶.

Під впливом філософської методології конкретні науки та археологія в тому числі повинні добре усвідомити ту істину, що сучасні погляди на антропогенез почали формуватися не на природничо-науковій, а на філософсько-соціологічній основі шляхом екстраполяції сутності людини на процес її походження, і що проблема антропогенезу не може досліджуватися без вирішення світоглядних її аспектів. Отже, в археології слід подолати звужене розуміння праці, і тоді стане можливим показати її генезис на археологічних матеріалах.

Аксентуючи увагу на цій обставині, слід зазначити, що звужене розуміння праці не лише використовується в археологічній та антропологічній науках, але й робляться спроби теоретичного обґрунтuvання таких підходів. В своїй монографії В. П. Алексеев стверджує, що для нього будь-яка доцільна знаряддева діяльність є працею. «...Знаряддева або трудова діяльність,— пише він,— починається з людини, розуміючи не лише сучасне людство, але й довгий ряд його гомінідних предків»¹⁷. Отже, людину він розуміє в біолого-класифікаційному сенсі, і працею наділяє не лише всіх представників роду *Homo*, але й усе сімейство гомінід, до якого входять, окрім сапієнсів, неандертальців, пітекантропів та хаблісів, і викопні людиноподібні мавпи. В іншому випадку він наголошує, що австралопітек належить до людей¹⁸. Але при цьому В. П. Алексеев появу свідомості та соціальних зв'язків у їх сформованому вигляді відносить до пізнього палеоліту, коли на історичну арену виходить *Homo sapiens*. Отже, з точки зору В. П. Алексеєва, протягом кількох мільйонів років праця існувала без свідомості, членороздільної мови та соціальних відносин. Взагалі треба зазначити, що він виступає проти спроб простежити якісні етапи розвитку знаряддової діяльності на шляху до праці, та переконує, що такі спроби можуть бути лише у філософських дослідженнях і зовсім недоцільні в конкретно-наукових побудовах¹⁹. При даному підході вивчення генезису праці взагалі неможливе.

Всеохоплююче розуміння праці передбачає те, що праця як технологічний і соціальноутворюючий процеси здійснюється свідомо, з використанням засобів праці. А відтак, становлення праці, системи засобів праці, свідомості, її деривату членороздільної мови, суспільних відносин повинно оцінюватися як різні складові одного процесу. Становлення усіх проявів суспільного життя та становлення людини з її специфічною морфологією тіла з'єднуються в антропогенезі в єдиний нерозчленований, багатогранний процес.

Становлення праці слід розглядати з точки зору становлення її предметної структури, матеріальним субстратом якої є система засобів праці та морфострук-

тура людини. При такому підході сама постановка питання, що система засобів праці виникає раніше, ніж суспільна людина з її природними органами трудової діяльності, викликає заперечення. В контексті вищесказаного виникає необхідність відмови від спрощеного розуміння поняття знаряддя праці. В археології за давньою традицією знаряддям праці вважається будь-який штучно оббитий камінь певного функціонального призначення, незалежно від того, як і якими засобами він виготовлений. Навіть найдавніша штучно пошкоджена галька вважається знаряддям праці. Доводиться, що ті, хто їх виготовляв, уже були людьми, котрі освоїли трудову діяльність. Зовсім не враховується те, в якій системі засобів діяльності існує штучно створений інструмент, за допомогою яких предметів він виготовлений.

В археології часто до знарядь праці належать навіть сухо природні предмети, які використовували без будь-якої додаткової обробки, тобто предмети, які не були результатом спеціальної діяльності. Так, наприклад, відомий дослідник доісторичної Африки Дж. Д. Кларк знаряддя праці бачив навіть в діяльності рамапітека — мавпи, що існувала 14 мільйонів років тому. Він писав, що в боротьбі за виживання «рамапітек переміг завдяки великий базі та пристосованості до життя на землі в поєднанні з використанням знарядь праці²⁰. Саме, виходячи з цих позицій, Ю. І. Семенов помилково стверджував, що двочленна структура засобів праці вже існувала у пітекантропів та неандертальців, отже, на його думку, вже існувало так зване досвідоме інстинктивне виробництво²¹.

Одним із аспектів походження знарядь праці є становлення системи засобів праці. Відповідно до розподілу виробництва на виробництво першого та другого підрозділів системи засобів праці складається з двох основних груп: знаряддя праці, зорієнтовані на обробку сировини і створення продуктів особистого, побутового або виробничого споживання, та знаряддя праці, зорієнтовані на створення інших знарядь — машин та інструментів. Така орієнтація знарядь праці задається не їх абсолютними властивостями, а реальним використанням в контексті певної виробничої діяльності²². Отже, щодо становлення засобів праці є сенс говорити про становлення їх двочленної структури, тобто єдності знарядь праці першого та другого підрозділів.

Філософський аналіз свідчить, що знаряддя праці другого підрозділу мають тимчасове соціальне буття, тоді як знаряддя праці першого підрозділу, тобто знаряддя для знарядь, мають постійне соціальне буття. Їх функціонування є основною умовою самовідтворення засобів виробництва, оскільки лише в них постійно, від покоління до покоління накопичується матеріалізований соціально-трудовий досвід людства²³. Тому наявність спеціальних знарядь для знарядь є основним показником сформованої трудової діяльності суспільної людини. Г. Ф. Хрустов мав повне право зазначити, що виникнення спеціально створених знарядь для знарядь може оцінюватися як мінімум людської діяльності, тобто як функціональний критерій людини²⁴.

Для археології ці констатації мають надзвичайно велике значення, бо дозволяють об'єктивно проаналізувати археологічний матеріал з метою відтворення механізму виникнення суспільного виробництва. На жаль, доводиться визнавати, що теоретичні побудови щодо значення знарядь праці першого підрозділу в середовищі археологів-палеолітиків довгий час не викликали зацікавленості, хоча саме їх вони повинні були зацікавити в першу чергу. Наявність в археологічному матеріалі спеціально створених знарядь для знарядь може бути матеріальним еквівалентом соціальноутворюючої функції праці.

Зробивши аналіз археологічного матеріалу на підставі вищеназваних зasad, можна стверджувати, що справжні знаряддя для знарядь як необхідний і найважливіший компонент системи засобів праці, отже, система засобів праці в цілому, виникають з настанням пізнього палеоліту. На цьому історичному етапі з'являється *Homo sapiens* — істота, морфофункциональні особливості якої дозволяють їй здійснювати свідому й цілеспрямовану трудову діяльність. Таким чином, цілісність антропогенезу виступає не лише як методологічна база теорії походження людства, але й як висновок, що спирається на фактичний археологічний та антропологічний матеріал, проаналізований відповідним чином.

Однією з негативних ознак археологічних досліджень проблеми антропогенезу є філософський ніглізм. Він проявляє себе у різних формах і досить час-

то використовує забобонні уявлення про те, що оперування філософськими категоріями в оцінці специфічних археологічних джерел є насильством над ними, намаганням замінити об'єктивний, неупереджений аналіз археологічних матеріалів філософською схоластикою.

Найбільш пошиrenoю формою філософського нігілізму є некоректне використання філософських категорій. Філософські категорії застосовують у тих сферах дослідження, які цього не вимагають, або ж в теоретичних побудовах їм надається звичайний побутовий смисл. Неоднозначне розуміння того, що таке людина і що таке людська праця, про які вже йшла мова вище,— прояви нігілізму. Людину й людську працю розуміють не так, як філософія та соціологія, а так, як їх розуміють люди у своєму повсякденному житті. Тобто йдеться про відхилення від наукового розуміння цих складних категорій. Перехід до філософського розуміння людини та людської праці археологами досить часто сприймається як принесення в археологію невластивих її підходів до оцінки археологічних фактів.

Можна зрозуміти археолога, коли він відмовляється від використання філософських принципів тоді, коли здійснюється елементарна техніко-типологічна характеристика крем'яного інвентарю. Тут дійсно використання філософських принципів недоречне, воно може лише дискредитувати філософські підходи до вивчення археологічних фактів. Але не можна зрозуміти археолога, який заперечує значення філософських принципів, коли постає завдання теоретичного осмислення результатів здійсненої техніко-типологічної оцінки матеріалу, тобто, коли йдеться про осмислення цих результатів у загальнонауковому контексті. Без цього неможливо визначити етапи технічного розвитку людства, а також показати генезис техніки та технології як соціальних феноменів.

Ось один із останніх прикладів такого підходу. У 1997 році вийшла книга Є. В. Гир «Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда»²⁵. Вона має неабияке значення для правильного розуміння прийомів і методів розклюювання кременю з метою вивчення виробничого інвентарю з каменю, оскільки дозволяє позбутися, побудованих на інтуїції, традиційних, часто хибних висновків, і стати на шлях об'єктивного підходу до вивчення первісної технології. Але вражає те, що її автор виступає проти використання філософських принципів в оцінці одержаних результатів. На мою монографію, в якій я намагався використати відомі на той час результати технологічного вивчення найдавніших знарядь (у тому числі із застосуванням трасолого-експериментального методу) для розв'язання проблеми генезису виробництва, він відреагував таким чином: «З філософських постулатів, а не з аналізу археологічного матеріалу виходить палеоекономічний аналіз розвитку технології розчленення кременю С. В. Смирнова... . Розгляд переваг та недоліків такого («теоретичного») плану виходить за межі цього дослідження»²⁶. Отже, Є. В. Гиря відстоює думку, що палеоекономічний аналіз стародавньої технології може бути зроблений без врахування філософських аспектів проблеми. Тобто, він впевнений, що палеоекономічний аналіз, який є дослідженням теоретичного рівня, повинен випливати безпосередньо з археологічного матеріалу, без використання вихідних філософських принципів дослідження.

Аналізуючи цю позицію, слід сказати, що теоретична оцінка фактичних даних чи емпіричних спостережень не може бути зроблена без певних теоретичних зasad. Адже відомо, що факт набуває свого наукового статусу лише тоді, коли він оцінюється з точки розуміння теоретичної концепції, її дані з питань стародавньої технології обробки каменю не є виключенням з цього загального правила. Таким чином, можна свідомо збагачувати свій теоретичний потенціал, досягати результатів у визначені фундаментальних закономірностей, або стихійно використовувати ті чи інші принципи й одержувати загальні висновки. Але творити теоретичне знання без використання вихідних загальних настанов неможливо. Вивчення технологічних прийомів розчленення кременю є дослідженням емпіричного рівня, і його успішно демонструє Є. В. Гиря. Але, коли постає завдання теоретичного осмислення одержаних ним результатів з метою створення загальних палеоекономічних концепцій, тоді необхідне використання філософських принципів. У своїй монографії Є. В. Гиря цих питань не вирішує, він залишається у межах емпіричного вивчення матеріалу, і тому філософські аспекти його не

цікавлять. Але це не означає, що цими аспектами можна нехтувати, коли йдеться про необхідність теоретичних узагальнень.

У цьому зв'язку можна говорити про те, чи правильно використовую я філософські аспекти теорії антропогенезу, але це вже інше питання.

Без знання первісної технології обробки каменю неможливо вивчити механізм становлення праці, отже, суспільної людини. Первісна технологія повинна оцінюватися в контексті становлення функціонального змісту праці, спеціалізації матеріальних засобів праці та інших факторів трудової діяльності. Філософські принципи при цьому відіграють не лише методологічну, але й інтегруючу роль, тобто забезпечують логічну впорядкованість загальних висновків. Є. В. Гиря ігнорує філософські принципи в оцінці первісної технології, і тому з його книги неможливо зрозуміти, як використати одержані ним спостереження щодо методів розколювання каменю для розробки проблеми походження праці й антропогенезу в цілому.

Намагання звільнитися від загальних принципів розробки теоретичних проблем науки під гаслом об'єктивного та неупередженого підходу до джерел, що поширений в археологічному середовищі, фактично обертається (усвідомлює це дослідник, чи ні) ширмою, за якою приховується неконтрольований суб'єктивізм. Чи не в цьому причина, що в археологічному знанні до сьогодення не існує усталених поглядів на антропогенез, які базувалися б на принципах цілісності та передхідності? Цей процес в його найважливіших ознаках неоднозначно оцінюється різними дослідниками, причому, ці оцінки часто бувають діаметрально протилежними. До того ж внутрішньо суперечливі висновки археології досить часто не узгоджуються з висновками інших наук навіть у тих питаннях, які не є предметом археологічних досліджень (наприклад, в питаннях походження свідомості).

Про те, до яких негативних наслідків в теорії призводить некоректне використання філософських категорій або їх свідоме ігнорування, написано дуже багато. Не менше праць присвячено і так званій логіці здорового глузду, та питанню про те, в яких сферах наукових досліджень вона може використовуватися, а в яких ні. Але все це, на жаль, майже не враховується в археології палеоліту.

Кілька десятиріч тому філософи досить активно цікавилися методологічними проблемами археологічних досліджень з питань антропогенезу, і це справляло позитивний вплив на археологію палеоліту. Так, філософ С. Н. Смирнов доводив, що поширені в конкретних науках, зокрема, в археології концепції «при-мітивної свідомості» та ««проблісків свідомості» в антропогенезі не витримують серйозної критики²⁷. Філософ Ю. К. Плетніков, оцінюючи погляди Д. А. Крайнова, про які вже йшла мова вище, зазначав, що він не зрозумів специфіки філософської категорії становлення, і тому став на шлях відтворення в антропогенезі вже сформованих соціальних інститутів²⁸.

Сьогодні у філософії, на жаль, недостатньо уваги приділяється питанням правильного використання в самій археології філософсько-методологічних зasad розробки проблеми. Критичних зауважень дуже мало, і вони, як правило, загального характеру. Так, наприклад, філософ Ю. І. Єфимов пише, що зв'язки археології з іншими науками, котрі розробляють теорію антропогенезу, носять формальний характер, і що за таких умов не може бути забезпечена її змістовна участь в побудові даної теорії²⁹. Що ж до окремих висновків археології, то в сучасних філософських дослідженнях з проблем антропогенезу трапляється, як правило, некритичне сприйняття її поглядів щодо походження праці, і як наслідок цього виникають надзвичайно суперечливі філософські концепції антропогенезу. Розглянемо лише окремі приклади. В монографії В. П. Кузьміна «Принцип системности в теории и методологии К. Маркса», яка виразняється з тої маси поверхових марксизнавчих робіт застійного періоду серйозним підходом до проблеми, зазначається, що системне розуміння людської історії вимагає системного розуміння процесу відокремлення людини від тваринного світу³⁰. Але немає навіть натяків на те, що перенесення в антропогенез готових засобів праці і готового виробництва суперечить самим методологічним вимогам. Особисто для мене методологічні розробки В. П. Кузьміна стали першим і найголовнішим поштовхом до переоцінки традиційних археологічних висновків щодо походження праці і переходу на рейки системної оцінки археологічних свідоцтв. Звідси виникає потреба сформулювати проблему походження праці як основоположну

в теорії антропогенезу, і саме в цьому вбачати головне завдання дослідження ранньопалеолітичної доби³¹.

З цієї точки зору на особливу увагу заслуговують філософські дослідження, в яких безпосередньо розглядаються проблеми генезису праці. Ми вже аналізували концепцію філософа Ю. І. Єфимова щодо походження праці³², тому тут зачімно головне. Перший етап його концепції — це виникнення твариноподібної форми праці, яка повністю знаходитьться у сфері дії біологічних закономірностей. За Ю. І. Єфимовим, вона існувала у викопних мавп, і яка, на його думку, може бути охарактеризована як передсоціальна «знаряддєва» адаптація. Другий етап характеризується виготовленням штучних знарядь-посередників, які визначаються ним як елементарні знаряддя праці. Протягом другого періоду природний добір втрачає монопольне значення, бо пристосування до навколошнього середовища певною мірою здійснюється також і за рахунок еволюції цих елементарних знарядь праці. За визначенням автора концепції, другий етап — це першолюдська соціальна адаптація. Заключний, третій етап — це соціальна адаптація. В цей час природний добір втрачає значення спрямовуючого фактора розвитку, а на його місце приходить сформована суспільна праця.

Перевагою концепції Ю. І. Єфимова є те, що він припускає наявність між працеподібною знаряддєвою діяльністю тварин і власне людською працею передхідної форми діяльності (першолюдської соціальної адаптації). Але цього недостатньо, коли йдеться про оцінку конкретних фактів. Перший етап не може належати до генезису праці: це лише підготовка до нього — час визрівання біологічних передумов майбутнього походження праці на основі знаряддєвої діяльності тварин. Третій етап також не може належати до антропогенезу, оскільки він є його історичним результатом, котрий характеризується перш за все вже цілком сформованою суспільною працею. Таким чином, для генезису праці і, отже, антропогенезу залишається лише другий етап.

Спираючись на археологічні констатациї, Ю. І. Єфимов припустився прикрих логічних помилок. Так і передсоціальна «знаряддєва» адаптація (перший етап), і першолюдська соціальна адаптація (другий етап) у нього належать до часу існування австралопітеків, а соціальна адаптація (третій етап) — до *Homo sapiens*. У такому разі для діяльності архантропа та палеоантропа у концепції не залишається місця. Логічно, архантроп та палеоантроп раннього палеоліту повинні належати до другого етапу, тобто до першолюдської соціальної адаптації, коли ще продовжував діяти природний добір. Але це суперечить висновкам археології про те, що у ранньому палеоліті вже існувала двочленна система знарядь праці і відповідно справжня трудова діяльність. Намагаючись примирити ці дві суперечливі позиції, — висновки археології про наявність у ранньому палеоліті справжніх знарядь праці з висновками філософії, що справжньою суспільною людиною можна вважати тільки *Homo sapiens*, — Ю. І. Єфимов прийшов до логічних неузгодженностей. То він пише, що на другому етапі (час існування пізніх австралопітеків) праця звільнилася від своєї інстинктивної форми, то зазначає, що лише *Homo sapiens* оволодів справжньою людською працею, яка, виконуючи роль соціального адаптивного механізму, повністю відмінила дію природного добору.

Ще більш відчутні логічні суперечності спостерігаємо у концепції генезису праці, яку розробив філософ І. Л. Андреєв. У першому виданні книги, виходячи з системного розуміння антропогенезу, він уже зазначав про необхідність вивчення генезису праці у взаємозв'язку з генезисом свідомості, мови, суспільних відносин та інших факторів, котрі визначають соціальну сутність людини. Цю ж думку І. Л. Андреєв розвиває у другому розширеному виданні книги. Він акцентує свою увагу на тому, що «в процесі антропосоціогенезу генетичним посередником між новим та старим, біологічним та соціальним, «клопум’ям», в якому вихідні біологічні передумови переплавляються в чудо самоствердження усвідомлюючої себе матерії, виступає трудова діяльність, що формується»³³. «Теза про діяльну сутність людини, — пише він далі, — передбачає, що праця, яка формується, є не лише спільною предметно-практичною діяльністю, але й тим «стрижнем», навколо якого кристалізуються передумови майбутньої різноманітності соціальних зв’язків індивідів»³⁴. І. Л. Андреєв виступає проти спроб досліджувати походження людства як суму різночасових процесів становлення соціальних феноменів. «Більш адекватною, — зазначає він, — виступає точка зору, висловлена С. В. Смирновим, згідно з

якою методологічно необґрунтованою є сама ідея про те, що антропогенез і соціогенез — різні процеси, які відбуваються у різний час і різними темпами»³⁵. «Метафізичний розрив еволюції мозку і становлення праці,— на думку цього автора,— є головною гносеологічною причиною ігнорування процесів перебудови внутрішньої структури та архітектоніки мозку, акцентування уваги лише на його абсолютних розмірах»³⁶. Але всупереч цим його теоретично вірним констатаціям доводить, що «соціогенез (особливо на заключних етапах свого розвитку) міг не лише випереджати, але й «спідганяти», виводити з еволюційних тупиків антропогенез, «підітхувати» його завершення»³⁷.

Отже, методологічні позиції щодо принципу цілісності у І. Л. Андреєва викладені не завжди послідовно. І ця непослідовність збільшується, коли йдеться про відтворення механізму становлення праці.

Концепція генезису праці у І. Л. Андреєва складається з п'яти етапів. Перший етап позначено терміном «біос». Це біологічна життєдіяльність, у межах якої лише помітна різниця у використанні засобів безпосереднього й опосередкованого (за допомогою предметів-посередників) задоволення біологічних потреб. Другий етап має назву «розмавлення» мавп. Його характерною особливістю є використання біологічно нейтральних посередників, які, на думку автора, розхитували тваринну життєдіяльність. Це час австралопіtekів. Третій етап названо перехідним ступенем. У його межах відбувається інтеграція старих здобутків та новацій, створюються еволюційно перспективні їх комбінації. Четвертий етап визначається як процес становлення людини і суспільства. Його, за висловом І. Л. Андреєва, визначають такі зміни: «Нові компоненти розвиваються в «матриці» елементів і зв'язків соціальної якості, що формується»³⁸. П'ятий етап позначено терміном «соціум». З цього часу й існують сформовані люди та сформована трудова діяльність.

З вищепереданої концепції, зовсім незрозуміло, як формується праця, бо мова афоризмів не може розкрити суті генетичного процесу. Хоча І. Л. Андреєв позитивно оцінює наші спроби показати генезис трудової діяльності крізь призму становлення системи засобів праці³⁹, цей підхід він не використовує. Чітко не визначено початок антропогенезу. Діяльність австралопіtekів позначається терміном «розмавлення» мавп, і це є помилкою. Діяльність австралопіtekів не виходила за межі сутто біологічного способу пристосування до навколошнього середовища, а «розмавлення» мавп за змістом поєднується з переходом до людини, адже «розмавлення» було водночас процесом набуття нових, надбіологічних якостей.

Взагалі в проблемі переходу до людини у І. Л. Андреєва багато незрозумілого й суперечливого. Викликає подив, що перехідний період і становлення людини у концепції І. Л. Андреєва оцінюються як різні у часі процеси. Відповідно до назви третього етапу перехідної істотою у концепції названо лише пітекантропа, що ж до неандертальця, то його названо людиною, що формується. Отже, перехідна істота передувала людині, що формується, хоча зрозуміло, що пітекантроп і неандертальець — це дві послідовні форми становлення *Homo sapiens*, тобто перехідні до нього істоти. Інколи складається враження, що цієї точки зору дотримується також і сам автор, оскільки на деяких сторінках монографії перехідною істотою він вважає не лише пітекантропа, але й його наступника неандертальця. Ось як це викладено у тексті: «Перехідну істоту вже не можна віднести до мавп, але й до «готових» людей — також. Первісне стадо пітекантропів та неандертальців не відповідало критеріям тваринної зграї, проте до елементарної власне суспільної ланки — родової общини — перед нею лежав великий еволюційний шлях»⁴⁰. Всупереч цьому в деяких випадках до перехідних істот залучається також хабіліс — попередник пітекантропа, а неандертальець зовсім не згадується: «Систематичне використання підправлених природних знарядь повільно змінилося створенням універсальних знарядь перехідних істот (від хабілісів до синантропів)»⁴¹.

Таким чином, І. Л. Андреєв перехідними істотами вважає хабілісів, пітекантропів та неандертальців. В такому разі не зрозуміло, чому він виступає проти оцінки всього антропогенезу як перехідного періоду. Він критикує нас за вислів, що між твариною та людиною лежав довготривалий перехідний період⁴². «Оце «між», — пояснює він, — веде до метафізичного трактування перехідного періоду як якогось «еволюційного провалу», котрий скоріше розділяє, ніж пов'язує біоло-

гічний і соціальний рівні розвитку матерії»⁴³. Взявшись за основу оцінки нашої думки одне лише слово і не вдумавшись в суть сказаного, що, до речі, розкривається в усьому змісті нашої монографії, критик побачив метафізику там, де її не було. Адже перехід ніколи не може бути провалом. Провал за змістом суперечить можливості переходу. Що, наприклад, змінилось би, як би ми замість речення «перехідний період між біологічними і соціальними формами розвитку» написали б речення «перехід від біологічних до соціальних форм розвитку»? Хіба у другому реченні більше діалектичності, ніж у першому?

Суперечливість у питанні перехідного періоду привела І. Л. Андреєва до суперечливості в оцінці первісного стада. Ми вже цитували той момент, де він пише, що, з одного боку, до первісного стада належать пітекантропи та неандертальці. З другого — одні лише істоти третього етапу, тобто пітекантропи⁴⁴. Отже, в даному випадку стверджується, що неандертальець уже вийшов за межі первісного стада і перетворився у соціальну істоту. Тоді з яких причин неандертальець оцінюється як людина, що формується, і як це зазначено у концепції? Не зрозуміло також, як поєднати вузьке розуміння перехідного періоду з твердженнями про те, що і хаблії, і пітекантропи, і неандертальці були істотами, котрі «характеризують різні полюси перехідного ступеня»⁴⁵.

У книзі І. Л. Андреєва, крім логічних суперечностей, є чимало неточностей фактичного характеру. Так, вказується, що неандертальці освоїли виготовлення технологічно спеціалізованих знарядь⁴⁶, хоча відомо, що в той час у цьому напрямі були зроблені лише перші кроки, і що спеціалізація знарядь — це досягнення *Homo sapiens* пізнього палеоліту. Невірним є твердження, що рубило було спеціалізованим знаряддям для виготовлення засобів виробництва⁴⁷.

Зважаючи на недоліки теоретичного та фактологічного характеру, слід сказати, чому так сталося. Одна з головних причин полягає в тому, що І. Л. Андреєв не дотримується якогось одного розуміння людини, він досить часто переходить з біологіко-класифікаційного до філософсько-соціологічного, і тим самим, вносить плутанину у свою концепцію антропогенезу; мало цікавиться тим, як методологічні засади теорії антропогенезу використовуються в конкретних науках, зокрема в археології палеоліту. Некритична компіляція висновків конкретних наук, які є надто суперечливими, і навіть елементарна неважливість призводять до того, що І. Л. Андреєв використані ним констатації часто викладає у перекрученому вигляді. Так, наприклад, він звинувачує нас у тому, що ми не визнаємо штучність походження деяких ранньопалеолітичних знарядь з каменю, коли ми говоримо не про відсутність штучних знарядь, а про відсутність свідомого відношення до них, оскільки мозок як орган свідомості у ранньому палеоліті ще не сформувався. Взагалі складається враження, що монографія І. Л. Андреєва — це результат надто поспішної і невиваженої роботи.

З розглянутих вище філософських досліджень складається враження, що проблема перехідного періоду набула якихось дивних форм, тому слід сказати декілька слів про історіографію проблеми.

Ідею перехідного періоду запропонував Ф. Енгельс, причому, він мав на увазі перехід від тваринного світу до людського суспільства, тобто перехід в його широкому сенсі. Сьогодні і в конкретних науках, і в філософії перехідний період трактується по-різному в залежності від того, якого розуміння людини дотримується дослідник. Оскільки навіть у межах одних і тих же праць автори досить часто переходять від біологіко-класифікаційного розуміння людини до філософсько-соціологічного, то створюються умови для плутанини, яка спотворює розуміння антропогенезу як перехідного періоду. Про таку плутанину в монографії І. Л. Андреєва ми вже говорили. Це ж саме спостерігаємо і в праці Ю. І. Єфимова, присвяченій філософським проблемам антропогенезу. Спочатку він пише, що «антропогенез є особливий тип перехідного стану, і його суть є становлення людини і суспільства»⁴⁸, а потім стверджує, «що вихідним пунктом антропогенезу був перехідний стан»⁴⁹. І ще доводить, що «перехідний стан, котрий розгорнувся на стику двох форм руху матерії — біологічної та соціальної — охоплює великий проміжок часу порівняно з періодом антропосоціогенезу в цілому»⁵⁰. Причини цієї суперечливості відомі: це недотримання єдиного розуміння праці і єдиного розуміння людини.

Було б невірним стверджувати, що всі філософські дослідження з питань ге-

незису праці відзначаються некритичним підходом до використання констатаций конкретних наук. Є такі, котрі поспільно відстоюють цілісність антропогенезу як перехідного періоду від тварини до людини. Серед них необхідно назвати монографію С. С. Батеніна, присвячену проблемі людини взагалі, що містить в собі розділ, в якому поспільно розкривається проблема перехідних періодів розвитку і робиться вдала спроба застосувати її до вивчення антропогенезу. С. С. Батенін акцентує увагу на необхідності розгляду походження праці крізь призму становлення її предметної структури, що для археології є неабияким інтересом. Найбільш важливою рисою є те, що праця розглядається як соціоутворюючий процес, і що ця ознака праці пов'язується зі знаряддями праці першого підрозділу. С. С. Батенін переконливо доводить, що становлення праці поєднує в собі обидві складові единого генетичного процесу: становлення системи засобів праці та становлення суспільної людини як суб'єкта трудової діяльності⁵¹.

Можна було б продовжувати розгляд філософських досліджень з проблем генезису праці, але з наведеного вище зрозуміло, що у з'язку з цією тематикою у філософії склалася непроста проблемна ситуація. Все це повинно стати для філософів предметом особливого аналізу. Філософія не зможе справити позитивного методологічного впливу на розвиток конкретних наук, зокрема на археологію, коли на сторінках філософських видань і надалі будуть друкуватися надто суперечливі філософські концепції антропогенезу, котрі виниклі як результат некритичної компіляції висновків конкретних наук. Це може лише привести до збереження в них логічної невпорядкованості і стати перепоною для об'єднання конкретних наук навколо єдиних філософських принципів дослідження, спрямованого на створення синтетичної картини антропогенезу. Адже конкретні науки, попри всі суб'єктивні моменти, об'єктивно не можуть не реагувати на філософські розробки.

Важлива роль археології у побудові теорії антропогенезу полягає, головним чином, в тому, як вона вирішує проблему походження праці, котра, як зазначається, є її основним смисловим стрижнем. До висновків археології прислухаються й представники інших наук, які досліджують проблеми антропогенезу, бо саме археологія добуває матеріальні джерела з цієї проблеми. При намаганні описати загальну картину походження людства археологічні констатациї щодо генезису праці беруть на озброєння інші наукові дисципліни. На жаль, до цього часу в питаннях походження праці археологія традиційно дотримується концепції одвічності праці в антропогенезі, бо розуміє працю надто вузько, лише як сухо технологічний процес, та ігнорує її соціальноутворючу функцію. При такому підході неможливо забезпечити методологічну чистоту аналізу археологічних фактів і забезпечити змістовний внесок археології в побудову теорії антропогенезу. Археологія не враховує те, що праця може бути лише тою формою знаряддя діяльності, яка спирається на свідомість і має в своїй структурі спеціальну діяльність щодо створення засобів для виробництва знарядь. Побудована на штучно звуженному розумінні праці концепція одвічності праці в антропогенезі сприймається як аксіома, хоча з точки зору філософської методології такий підхід є хибним. Праця не може бути принесена ззовні: як основна суттєва характеристика людини, вона могла виникнути лише разом з людиною. Наші намагання дівсти, що в археологічних дослідженнях з проблем антропогенезу повинно бути забезпечене всеохоплююче розуміння праці, поки що підтримки не знаходять.

Практика свідчить, що археологія палеоліту своїми власними зусиллями не зможе побороти цю застарілу «хворобу» і, взявши на озброєння всеохоплююче розуміння праці, стати на шлях пошуку механізму її становлення в антропогенезі. Тим більше, що протягом останніх років археологія палеоліту втрачає ті з'язки з іншими науками, які вона мала раніше, і вже самостійно намагається вирішувати складні міждисциплінарні проблеми. Під впливом нестримного процесу накопичення нових археологічних джерел у багатьох палеолітиків сформувалася впевненість у тому, що вони мають монопольне право на їх оцінку і, що міждисциплінарної співпраці може не бути.

У цій непростій ситуації від філософії слід очікувати суттєвої допомоги. У філософській думці добре відпрацьовані філософсько-методологічні засади вирішення проблеми. Найголовніші з них — це принципи праці, перехідності та цілісності. Здійснюючи методологічний аналіз археологічних побудов з проблем

антропогенезу, філософія має змогу допомогти археології позбутися так званої логіки здорового глузду, вийти на теоретичний рівень розробки проблеми і, таким чином, забезпечити повноцінну участь археології у створенні міждисциплінарної синтетичної теорії антропогенезу. Але для цього вона, перш за все, повинна відмовитися від некритичного сприйняття археологічних констатаций як абсолютно доведених.

Зрозуміло, що філософ не може замінити археолога, коли йдеться про інтерпретацію археологічних джерел, але він може і повинен давати методологічну оцінку археологічного бачення процесу та визначати ті його пункти, які несуть в собі поверховий емпіризм і суперечать методологічним засадам розробки проблеми. Отже, необхідний професійний філософський аналіз антропогенетичних побудов в археології. Для філософів це також дасть можливість постійно збагачувати себе знаннями фактичного матеріалу і більш впевнено почуватися у сфері конкретних археологічних реконструкцій. Лише за таких умов можна подолати взаємну недовіру, об'єднати свої зусилля на основі єдиних вихідних теоретичних засад і, таким чином, вийти на якісно новий рівень розробки проблеми.

¹ Георгіев Ю. В., Шаронов В. В. Исторический материализм как теория целостности человека. — Л., 1979. — С. 25.

² Григорян Б. Т. Философская антропология. — М., 1982. — С. 178—187.

³ Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. — М., 1977. — С. 19.

⁴ Бекешкіна І. Є., Клягін М. В., Рябушкіна І. Б. Актуальні проблеми історичного матеріалізму: обговорення сучасного стану та перспектив розвитку // Філософська думка. — 1986. — № 4. — С. 110—117.

⁵ Фролов И. Т. Биология и будущее человека // Природа. — 1974. — № 2. — С. 47.

⁶ Иванов В. П. Мировоззренческие проблемы эволюции природы и становления человеческого общества // Человек и мир человека. — К., 1979. — С. 48.

⁷ Молчанов И. Н. Философские проблемы становления социальности в антропогенезе. — Автореферат кандидатської диссертації. — К., 1977.

⁸ Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы). — К., 1983. — С. 57—61.

⁹ Алексеев В. П. Антропологические аспекты проблемы происхождения и становления человеческого общества // Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса. — М., 1972. — С. 76—77.

¹⁰ Смирнов С. В. Становление основ... — С. 59.

¹¹ Зубов А. А. Систематические критерии рода Homo и его эволюция // Вопросы антропологии. — 1973. — Вып. 43.

¹² Крайнов Д. А. Некоторые вопросы становления человека и человеческого общества // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1971.

¹³ Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 175—177.

¹⁴ Товмасян С. С. Философские проблемы труда и техники. — М., 1972. — С. 58.

¹⁵ Зубов А. А. Систематические критерии... — С. 99.

¹⁶ Шинкарук В. І., Молчанов І. М., Хорошилов В. К. Питання діалектики в «Діалектиці природи» Ф. Енгельса // Філософська думка. — 1973. — № 3. — С. 61.

¹⁷ Алексеев В. П. Становление человечества. — М., 1984. — С. 136.

¹⁸ Там само. — С. 115.

¹⁹ Там само. — С. 129—130, 135.

²⁰ Кларк Дж. Д. Доисторическая Африка. — М., 1977. — С. 45.

²¹ Семенов Ю. И. К дискуссии по проблемам возникновения труда и становления человеческого общества // Советская антропология. — 1958. — № 4. — С. 21.

²² Ракитов А. И. Философские проблемы науки. — М., 1977. — С. 92.

²³ Батенин С. С. Человек в его истории. — М., 1976. — С. 54.

²⁴ Хрустов Г. Ф. О системе категорий экологической жизнедеятельности (в связи с проблемой антропогенеза) // Вопросы антропологии. — 1976. — Вып. 52. — С. 57.

²⁵ Гиря Е. В. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда. — С-Пб., 1997.

²⁶ Там само. — С. 8.

²⁷ Смирнов С. Н. Диалектика отражения и взаимодействия в эволюции материи. — М., 1974. — С. 169—194.

²⁸ Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения. — М., 1971. — С. 9.

- ²⁹ Ефимов Ю. И. Философские проблемы теории антропосоциогенеза. — Л., 1973. — С. 12.
- ³⁰ Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. — М., 1980.
- ³¹ Смирнов С. В. Генезис праці — фундаментальна проблема вивчення раннього палеоліту // Археологический сборник. — Донецк, 1995.
- ³² Ефимов Ю. И. Природное и общественное в человеческой предыстории // Человек и природа. — М., 1980.
- ³³ Андреев И. Л. Происхождение человека и общества. — М., 1988. — С. 301.
- ³⁴ Там само. — С. 320.
- ³⁵ Там само. — С. 229.
- ³⁶ Там само. — С. 74.
- ³⁷ Там само. — С. 228.
- ³⁸ Там само. — С. 303.
- ³⁹ Там само. — С. 110.
- ⁴⁰ Там само. — С. 367—368.
- ⁴¹ Там само. — С. 283.
- ⁴² Смирнов С. В. Становление основ... — С. 8.
- ⁴³ Андреев И. Л. Происхождение человека... — С. 289.
- ⁴⁴ Там само. — С. 228.
- ⁴⁵ Там само. — С. 392.
- ⁴⁶ Там само. — С. 368.
- ⁴⁷ Там само. — С. 370.
- ⁴⁸ Ефимов Ю. И. Философские проблемы... — С. 64.
- ⁴⁹ Там само. — С. 153.
- ⁵⁰ Там само. — С. 154.
- ⁵¹ Батенин С. С. Человек в его истории. — М., 1976.

C. В. Смирнов

АНТРОПОГЕНЕЗ: ПУТИ СОТРУДНИЧЕСТВА АРХЕОЛОГИИ И ФИЛОСОФИИ В РАЗРАБОТКЕ ПРОБЛЕМЫ

Разработка фундаментальных оснований теории антропогенеза — прерогатива философии. Опираясь на деятельную сущность человека, системное понимание человека и общества, специфику переходных faz в развитии, она формулирует исходные принципы исследования проблемы — принципы труда, целостности и переходности. В соответствии с этими принципами конкретные науки оценивают фактические данные, и на этой основе исследуют механизм антропогенеза — внутреннюю логику генетического процесса. Однако философия пока что мало интересуется тем, в какой мере и как последовательно конкретные науки используют разработанные ею методологические принципы. Чаще всего при попытках нарисовать общую картину антропогенеза она некритически переносит в философское знание выводы конкретных наук, и это приводит к существенным внутренним логическим противоречиям.

В разработке теории антропогенеза археология палеолита использует неоправданно узкое понимание труда только как технологического процесса и не использует его главную — социальнообразующую функцию, что фактически приравнивает труд к элементарной орудийной деятельности. В результате одностороннего понимания труда формулируются выводы о наличии сформированной трудовой деятельности в антропогенезе, что разрушает понимание антропогенеза как целостного процесса становления социальных и биологических характеристик человека и переходного периода от царства животных к человеческому обществу. Общая картина антропогенеза предстает как механическая сумма различных логически неупорядоченных концепций.

Со стороны философии необходимы отказ от некритического использования выводов археологии и постоянный методологический анализ археологических исследований по проблеме антропогенеза. Это даст возможность археологии палеолита при разработке данной проблемы отказаться от упрощенных построений и стать на путь последовательного обеспечения теоретического уровня исследования. Только при таких условиях философия может до конца выполнить свои методологическую и интегративную функции, и совместно с археологией и другими науками нарисовать логически упорядоченную синтетическую картину происхождения человеческого общества.

ANTHROPOGENESIS: THE WAYS OF COOPERATION BETWEEN ARCHAEOLOGY AND PHILOSOPHY IN A FURTHER DEVELOPING OF THE PROBLEM

It is a philosophy's prerogative to develop the fundamentals of Anthropogenesis Theory. Relying on the active nature of man, systemic realization of man and society, and a specific nature of transition phases in the development, philosophy formulates initial principles for studying the problem, i.e., the principles of labor, integrity, and transitionality. According to these principles, specific disciplines evaluate the factual evidence in order to study a mechanism of Anthropogenesis – inner logic of the genetic process. However, philosophy still shows a little interest in both the extent to which the specific disciplines use the developed methodological principles and a consistency of using these principles. In attempting to outline the process of Anthropogenesis, philosophers often take an uncritical approach in applying the conclusions of specific disciplines to philosophical knowledge. It leads to significant logical contradictions.

Developing the Theory of Anthropogenesis, the archaeology of the Paleolithic Age uses the unjustifiably narrowed definition of labor as a technological process while neglecting its principal socio/creative function. By these means, it reduces labor to the elementary tool-making activity. Consequently, some conclusions are made on that the developed labor activity existed as a natural feature of Anthropogenesis. It prevents scholars from understanding Anthropogenesis as an integral process of development of socio and biological characteristics of persons and transition from animal kingdom to human society. It presents Anthropogenesis as a mechanistic mixture of various logically unregulated concepts.

What we need is to renounce an uncritical application of archaeological results by the philosophers for methodological analysis of archaeological studies of Anthropogenesis. It will open up possibilities for the archaeology of the Paleolithic Age to remove the simplified models to provide consistently some grounding in theory. It seems that this is the only way on which philosophy can perform its methodological and integral functions in full so that to outline the logically regulated synthetic picture of human origin in cooperation with archaeology and other disciplines.

Одержано 02.04.98

С. Кадров, Ю. Малєєв, М. Шміт

СХІДНА ГРУПА КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР ЗА ДАНИМИ РАДІОВУГЛЕЦЕВОГО ДАТУВАННЯ

У статті ми прагнемо подати перші наслідки радіовуглецевого датування, одержані для об'єктів східної групи ККА. Проводимо також попередній аналіз їх вивчення на фоні існуючих до цього часу поглядів на хронологію цієї групи*.

Працю присвячуємо пам'яті нещодавно померлого доктора історичних наук, дійсного члена Польської Академії Знань (PAU) I. K. Свєнінікова, який упродовж багатьох років досліджував східну групу культури кулястих амфор.

Культура кулястих амфор (ККА) є однією з головних культурних спільностей, що існували на зламі двох епох — енеоліту (неоліту) і бронзи. Зайнята населенням територія охоплювала басейн Ельби на заході і Дніпра на сході, сягаючи до побережжя Балтики на півночі і басейну Дунаю на півдні. На цьому загальному просторі найчастіше можна визначити три територіальні групи культури: західну, польську (або середню) та східну (рис. 1). Перша з них займає територію від басейну Одру на сході до басейну Ельби на заході, і від Балтики та Північного моря на півночі до Влтави на півдні. Середня група зосереджена в основному в

* Працю фінансовано Польським комітетом наукових досліджень (Проект № 1 H01G 018 10).

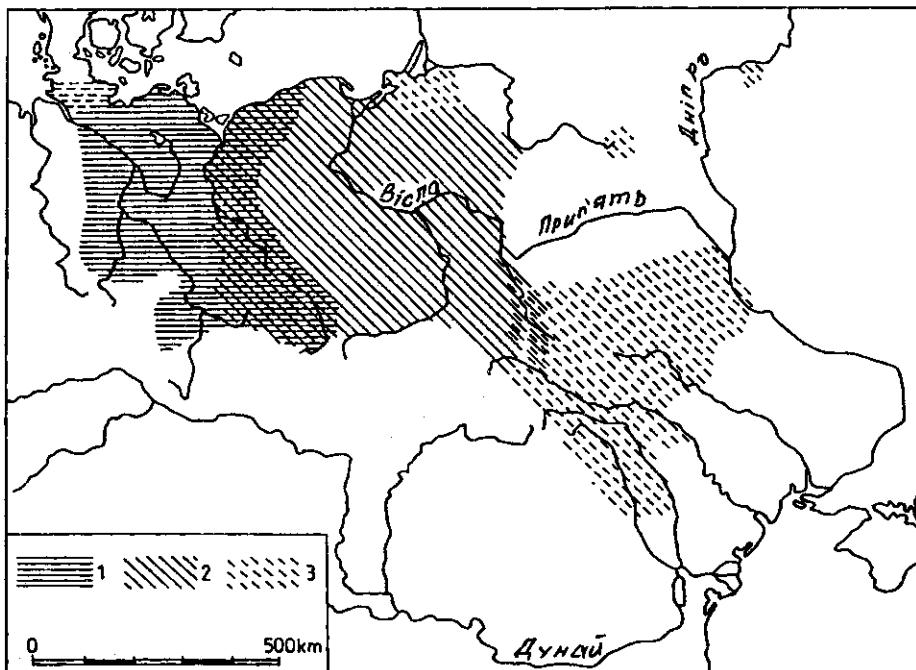

Рис. 1. Поширення культури кулястих амфор (за Т. Віслянським, з уточненнями); 1 — західна група, 2 — середня (польська), 3 — східна.

басейні Вісли, а східна група займає територію від басейну Бугу на заході до Дніпра на сході, досягаючи на півдні річок Серету та Пруту.

Існування ККА у Східній Європі науково засвідчене з XIX ст., а їх культурна ідентифікація здійснена лише на початку ХХ ст.¹. Перший нарис південно-східноєвропейської (подільської) групи ККА позначененої, як «культура мегалітичних поховань», що належить до узагальнюючої праці, з'явився у 1921 році². Через декілька років були опрацьовані кулясті амфори «мегалітичної культури» зі східної частини Волині³. У наступні роки з'явилася інформація про чергові відкриття⁴. Проблеми південно-східної відміни ККА розглядалися також у більш грунтових синтетичних працях⁵ та у з'язку з дослідженням інших культур⁶. Нарешті стан вивчення був знову упорядкований у монографічному опрацюванні І. К. Свєшнікова⁷. Ця праця позбавила помилкової назви та, поряд з пізнішими опрацюваннями Хойслера⁸ і Віслянського⁹, остаточно зламала традицію подвійної назви матеріалів, що розглядалися: «культура кулястих амфор» та «мегалітична культура» (остання назва вживалася лише для зазначення незалежного походження волино-подільських знахідок). В той же час сліди заселення ККА були відкриті у Східному Передкарпатті в середній течії Серету¹⁰.

Пізніше з'явилися праці, які стали новими комплексами джерел¹¹. Подальші праці І. К. Свєшнікова¹² уточнили на рівні тогочасних досягнень поширення, територіальні відмінності та хронологію волино-подільських матеріалів ККА. Інший погляд висловив Т. Сулімірський¹³, автор дискусійної праці стосовно розвитку і міжкультурних контактів східних угруповань ККА¹⁴. Пізніші монографічні публікації¹⁵ в основному повторюють тези І. К. Свєшнікова. Слід також відзначити появу праць, які поповнили наявні до того часу відомості¹⁶. З'являються інформації про наступні відкриття на Молдовській височині¹⁷. В останні роки вийшла серія нових польських публікацій щодо аспектів розвитку південно-східної групи ККА¹⁸, у тому числі й на її межі з польською групою¹⁹.

У безпосередньому з'язку з дослідженнями ККА на Волині, Поділлі та Молдовській височині визначаються роль елементів цієї культури в розвитку степових угруповань. Найбільш крайньою версією була висунута гіпотеза М. А. Ніколаєвої та В. А. Сафонова²⁰. Висловлений ними погляд зазнав критики²¹. Проте, каталог генетично близьких до ККА рис, визначених у контексті степових культур, систематично поповнюється²².

Іншою є ситуація щодо північної, розташованої в районі південно-східного побережжя Балтики, та середньої, розташованої у лісовій зоні на території сучасної Білорусі та Росії, частин Східної Європи. У першому випадку лише в останні роки поширилася інформація, яка була в старих німецьких публікаціях²³. Нещодавно опубліковані нові джерела з лісової зони Східної Європи²⁴ і нові гіпотези, що стосуються участі ККА у розвитку місцевих культур²⁵.

Накопичена до цього часу інформація про ККА у Східній Європі стосувалася, головним чином, могильників, які найчастіше були представлені похованнями з кам'яними конструкціями. Значно гірший стан вивчення поселень. До цього часу більш детально досліджено лише одне таке поселення у Межиріччі²⁶. Це виникає через відсутність відповідно запрограмованих досліджень, оскільки в предметній літературі є відомості про наявність таких поселень²⁷.

Окрім «чистих» поселень ККА, риси, характерні для цієї культури, виступають у контексті інших синхронних культур: нарвської, неманської, трипільської, середньодніпровської, ямної та ін. Елементами, які у таких «змішаних» комплексах виводяться з ККА, є, передовсім, риси оздоблення кераміки (зокрема, відтиснутий орнамент), деякі форми посуду (амфори), риси обрядовості (гробниці з кам'яними конструкціями — скринькові, чи обкладені камінням; поховання тварин, деякі типи крем'яних сокир та ін.). Такі ж ознаки спостерігаються й у пізніших культурах.

Вивчення хронології східної групи ККА до цього часу зводилося лише до порівняльного аналізу. Співставлення основних поглядів подане в табл. 1.

Слід зазначити, що основне значення мала синхронізація з трипільською культурою. Згідно з сучасними уявленнями²⁸ південно-східне заселення ККА відбувалося одночасно з пізньотрипільським заселенням етапу С II (Пор. далі).

Найбільш поширеним був погляд щодо розселення ККА у Східній Європі, яке було короткачасовим феноменом²⁹. Його поширення тривало від 100³⁰ до 250³¹ років. Однак одночасно вважалося, що вплив ККА на культурні перетворення у Східній Європі був досить виразним і поширювався більше, ніж сфера розселення (Пор. діаметральних поглядів Т. Сулімірського та М. А. Ніколаєвої і В. А. Сафонова³²).

Таблиця 1. Порівняння основних поглядів щодо хронологічного місця ККА у систематизії східноєвропейських культур

Захарук Ю. М. 1962	Свешніков І. К. 1983	Мовша Т. Г. 1985
Стражковська культура		
КШК рання культура шнурової кераміки		КШК культура шнурової кераміки
ККА культура кулястих амфор	C II ККА культура кулястих амфор	C II КЛА культура лайчастого посуду
КЛП культура лайчастого посуду	С I Трипілля	С I-C II КЛА культура лайчастого посуду

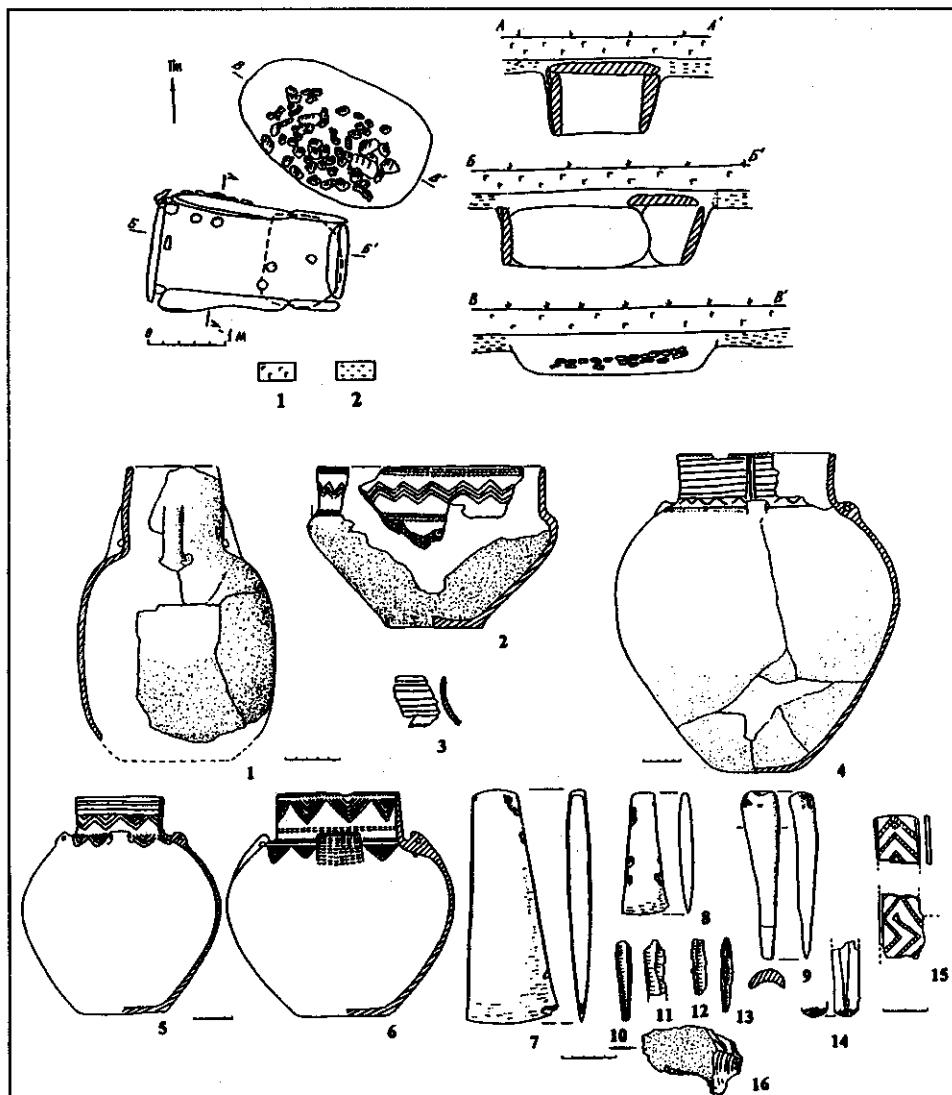

Рис. 2. С. Товпижин Рівненської обл. Гробниця ККА (за Ю. Малевим та Б. Прищепою). Плани гробниці і ями (1 — гумус, 2 — суглинок) та поховальний інвентар з гробниці (1—6 — кераміка; 7,8,10—14; 16 — кремінь, 9,15 — кості).

На даний момент існує 10 радіовуглецевих визначень з 8 об'єктів ККА території Східної Європи, головним чином, території України. З них 8 (6 об'єктів: Товпижин, Ворвулінці, Лошнів, Івання, Довге та Пересопниця) — походить із лісостепової зони (Волинь і Поділля), а решта 2 — з лісової зони (Красносільськ — басейн Німана; Тюринщина — басейн верхнього Дніпра). Подаємо короткий опис об'єктів, які детально розглянуті у вищезгаданих працях:

1. Гробниця з с. Товпижин (р-н Млинів Рівненської обл.)

Об'єкт, розташований на березі річки Стир між селами Товпижин і Хрінники, був випадково відкритий у 1994 році і досліджений працівниками музеїв міст Рівного та Млинова³³.

Конструкція, зорієнтована по осі схід—захід, мала прямокутну форму (рис. 2). Гробниця складалася з 8 великих відтесаних плит пісковику товщиною 0,2—0,3 м. Стінки складалися з 6 таких плит. А решта 2 становили її покриття, яке залягало на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Дно було викопане у материковому ґрунті на глибині 1,3 м.

У гробниці було поховано одного чоловіка віком приблизно від 40 до 50 років. Він лежав скорчено на боці, головою біля західної стінки.

Поховальний інвентар складався із: 5 посудин (4 амфор й однієї невизначені), 8 крем'яних виробів (2 шліфованих сокирок, 4 ножовидних пластин, 2 скребків, кістяного долота та кістяного виробу у формі літери Т).

Людські кістки були передані до Лабораторії радіовуглецевого аналізу НАН України в Києві. Отримано два визначення: (Ki-5010) 4270 ± 50 та (Ki-5011) 4310 ± 45 років тому.

2. Гробниця з с. Ворвулинці (р-н Заліщики Тернопільської обл.)

Об'єкт був відкритий випадково в околицях села Ворвулинці на високому березі річки Дупа, і досліджений у 1967 році працівниками Тернопільського краєзнавчого музею І. П. Геретою та Є. О. Харитоновим³⁴.

Під час дослідження було відкрито прямокутну гробницю розміром $1,2 \times 1,7$ м, збудовану з пісковику і зорієнтовану по осі північний схід—південний захід. Покриття гробниці з декількох великих плит залягало на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Дно гробниці було викладене тонкими кам'яними плитами.

Всередині її знаходилися кістки 5 осіб, покладених у скорченому положенні і зорієнтованих на північний схід. Скелети розміщувалися один на одному. За межами гробниці біля її північної стінки знаходилися рештки 6 особи.

Супровідний інвентар складався із: 3 кулястих амфор, накривки посудини та крем'яних виробів (фрагмента ножа, 2 відщепів і наконечника). Людські кістки були передані до Лабораторії радіовуглецевого аналізу НАН України в Києві. Отримано визначення (Ki-5008) 4220 ± 70 років тому.

3. Гробниця з с. Лошнів (р-н Теребовля Тернопільської обл.)

Гробниця знаходилася на лівому березі р. Гнізна біля села Лошнів, і була досліджена працівниками Тернопільського краєзнавчого музею І. П. Геретою та Є. О. Харитоновим у 1969 р.³⁵

Під час дослідження відкрито гробницю розміром $1,08 \times 2,6$ м, зорієнтовану по осі північний схід—південний захід. Стіни гробниці складалися з великих плит пісковику. Кришкою була одна велика плита, а дно складалося з декількох плит. В гробниці знаходилися рештки 4 осіб, похованих у скорченому положенні.

Поховальний інвентар складався із: 1 амфори, шліфованої крем'яної сокирки та щелепи свині.

Людські кістки були передані до Лабораторії радіовуглецевого аналізу НАН України в Києві. Отримано визначення (Ki-5006) 4150 ± 55 років тому.

4. Гробниця з с. Івання (р-н Дубно Рівненської обл.)

Об'єкт знаходився на околицях села Івання на правому березі річки Ікви, і був відкритий у 1968 р. У 1969 р. розкопки гробниці провів І. К. Свешников³⁶.

Вона була прямокутної форми розміром $1,5 \times 2,2$ м, зорієнтована по осі схід—захід (рис. 3). Покриття гробниці залягало на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Стінки її складалися з плит вапнякового пісковику товщиною 0,2 м. Дно гробниці знаходилося на глибині близько 1 м.

Відкриті у гробниці кістки належали двом чоловікам віком 50 і 22 роки. Скелет молодшого чоловіка лежав головою на захід, а старшого був порушений.

У гробниці знаходилися залишки 7 посудин, 5 із яких було реконструйовано (3 амфори, ваза та кубок), а стан двох інших не дозволяв визначити форму. Звідси походить також і кругла бурштинова підвіска з отвором у середині, реконструйована із двох збережених частин діаметром 11,5 см та товщиною 2,5 см, лінзоподібна у перетині. На одному боці підвіски зображені хрестоподібний орнамент, на іншому — антропоморфний.

Людські кістки досліджувались Лабораторіями радіовуглецевого аналізу Києва та Петербурга. Отримано два визначення: (Ki-5141) 4030 ± 50 та (Ле-5031) 4090 ± 70 років тому.

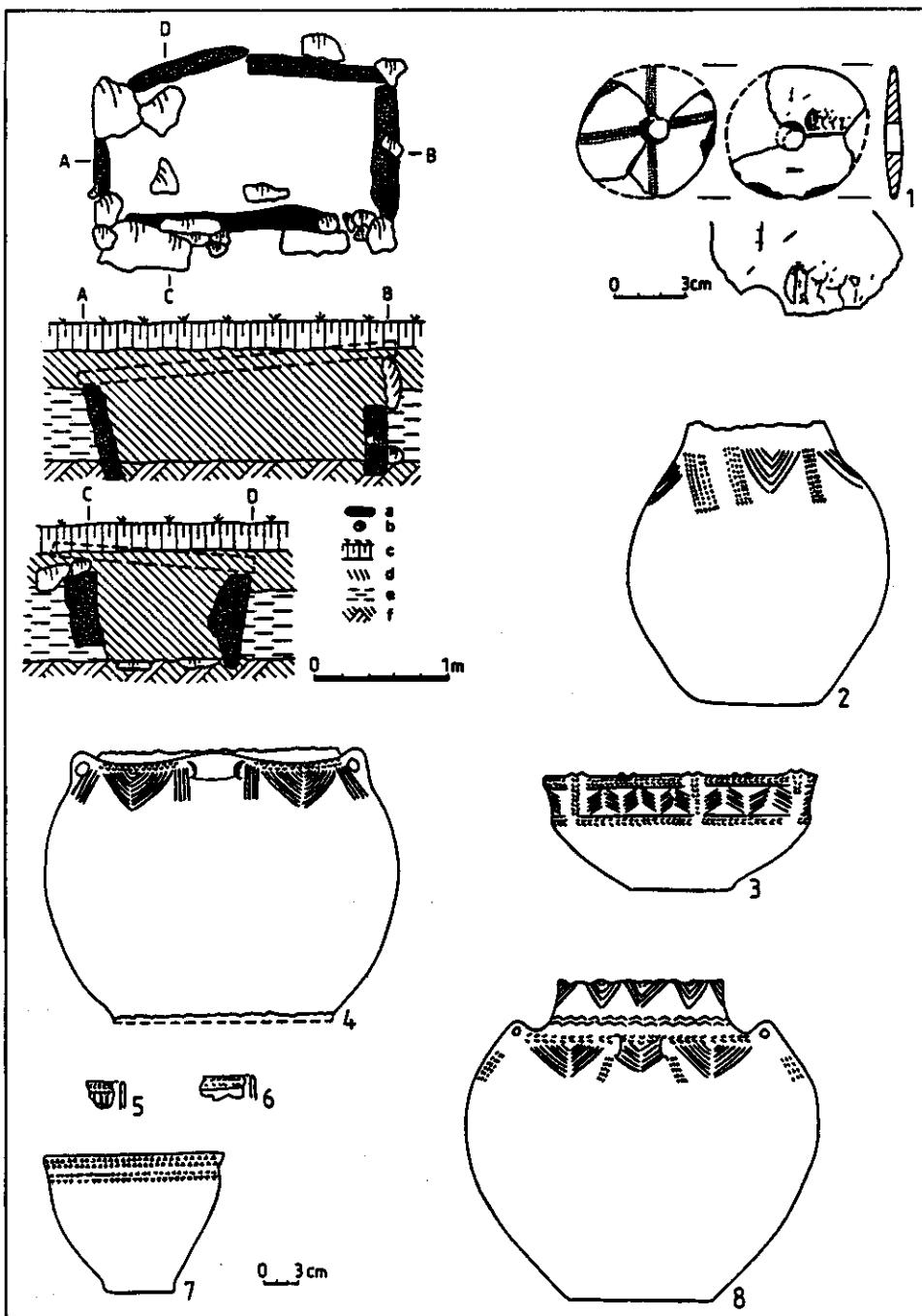

Рис. 3. С. Іванів Рівненської обл. Гробниця ККА (за І. К. Свешніковим). Плани (а — кам'яні плити, в — каміння, с — гумус, д — чорнозем, е — суглинок, ф — материк) та поховальний інвентар (1 — бурштин, 2—8 — кераміка).

5. Обрядовий об'єкт з с. Красносільськ (р-н Волковиськ Гродненської обл.)

Могильник відкрито за 2 км на захід від Красносільська. Під час рятувальних розкопок, проведених М. Чернявським³⁷, було відкрито 4 об'єкти ККА. Матеріали для датування взяті з об'єкта № 3 (рис. 4).

Це була яма розміром 4,0 × 1,9—2,0 м і глибиною 0,4 м, зорієнтована по осі схід—захід. В ній залишилися рештки 13 тварин: корів, вівців/кіз, свиней та ко-

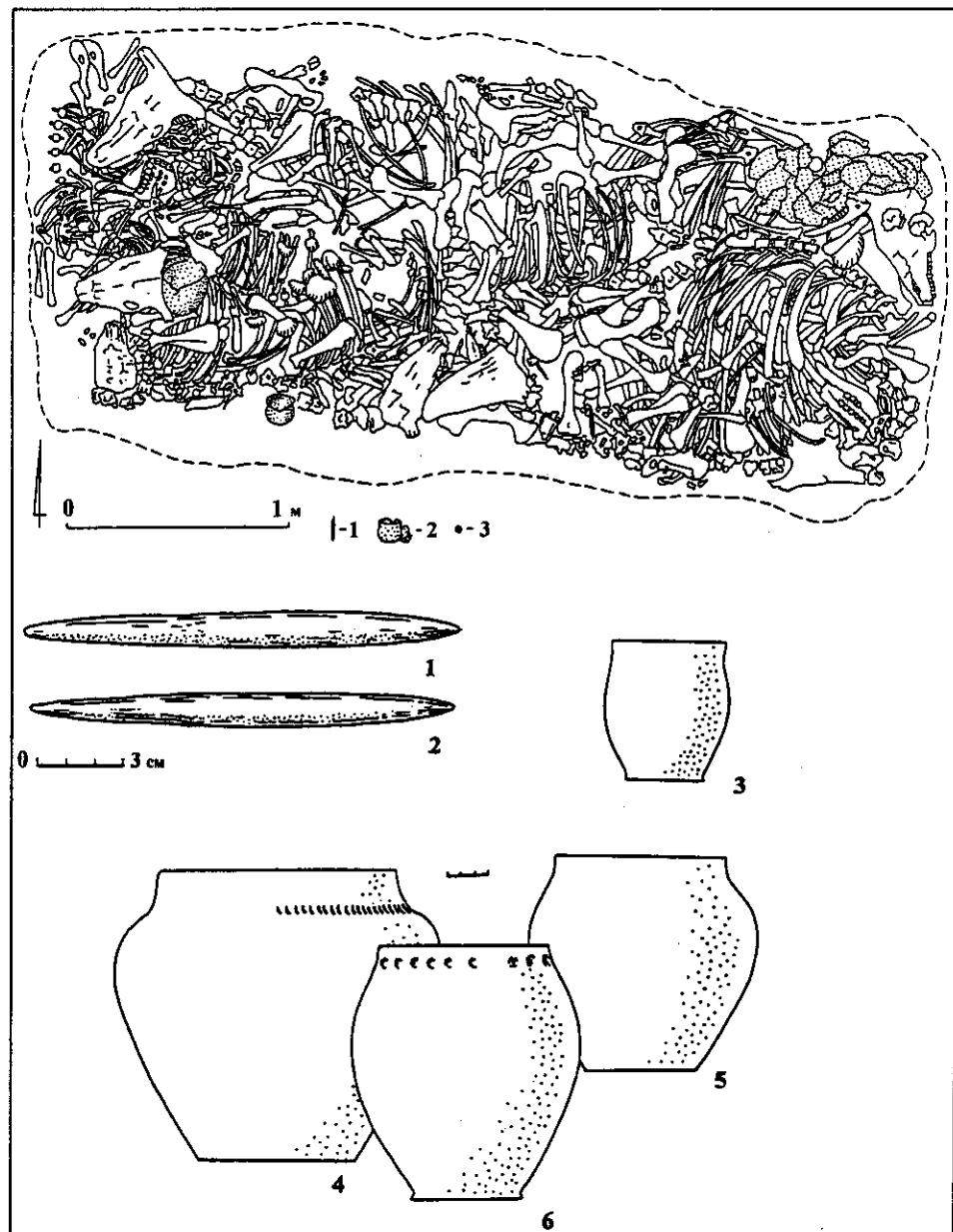

Рис. 4. С. Красносільськ Гродненської обл. (Білорусь). Обрядовий об'єкт населення ККА (за М. Чернявським). (1 — двосторонні вістря, 2 — кераміка, 3 — фрагмент бурштину) та його інвентар (1, 2 — двосторонні вістря, 3—6 — кераміка).

ней. Більшість кісток, складених в анатомічному порядку, належало 7 великим телятам³⁸. Три з них розміщувалися у західній частині ями, головами на захід, решта чотири, два з яких — у східній частині, головами на схід, а два інших — у середній частині, головами на південь. Скелети менших тварин (у тому числі двох телят) були неповні і лежали у південно-західному кутку ями.

У ямі знаходилися два кістяних двосторонніх вістря, рештки 4 глиняних посудин, розміщених біля телячих голів, корозований виріб з бурштину розміром $1,2 \times 3$ см, крем'яна сокирка та два фрагменти охри.

На радіовуглецевий аналіз, виконаний у Лабораторії C^{14} Сілезької Політехніки у м. Глівіцях, були передані тваринні кістки. Отримано визначення (Gd-9249) 4080 ± 140 років тому.

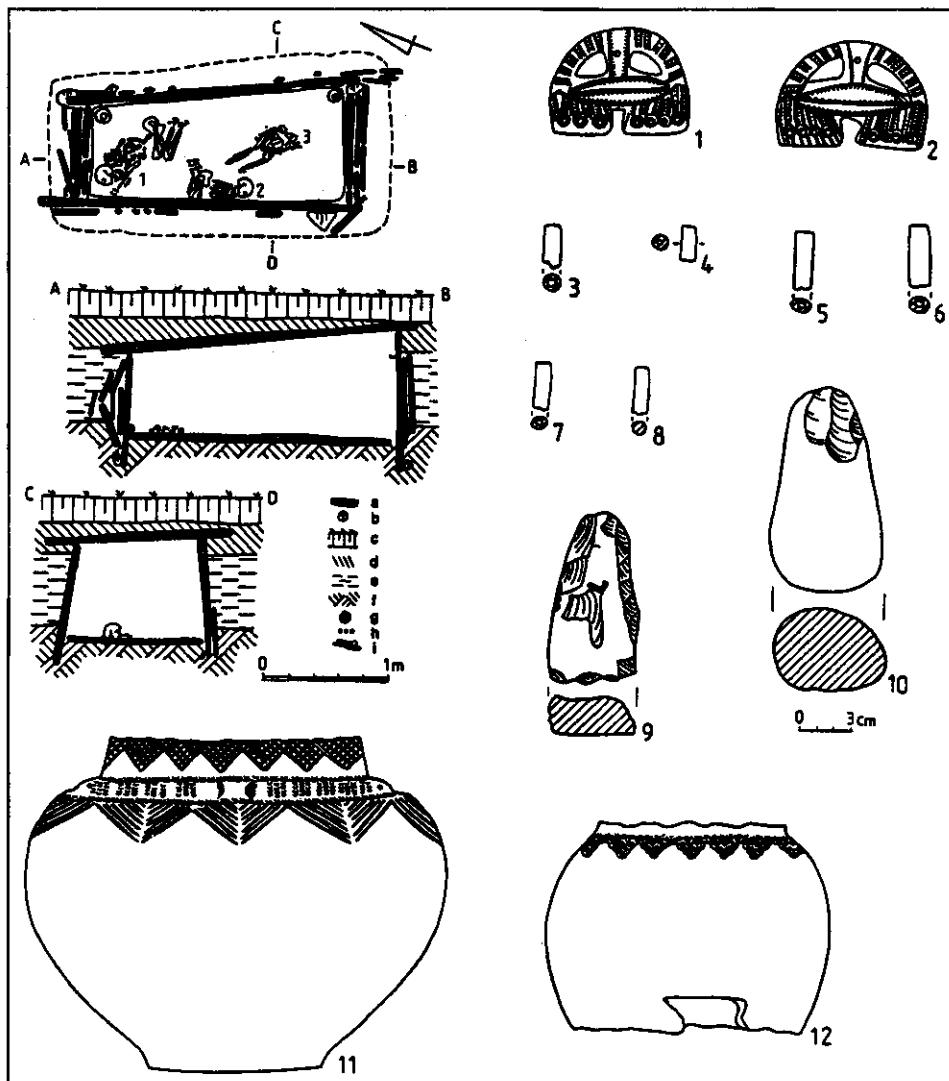

Рис. 5. С. Довге Тернопільської обл. Гробниця ККА (за Ю. М. Малеєвим та І. К. Свєшніковим). Плани (*a* — кам'яні плити, *b* — каміння, *c* — гумус, *d* — чорнозем, *e* — сутлинов, *f* — материк, *g* — посуд, *h* — бурштин, *i* — кістки; 1—2 — кістки; 3—8 — бурштин; 9—10 — крем'ян; 11—12 — кераміка).

6. Гробниця з с. Довге (р-н Теребовля Тернопільської обл.)

Об'єкт, що знаходився на південно-західному схилі підвищення над лівобережною заплавною терасою річки Серет, був випадково відкритий у 1964 році поблизу села Довге. У рятівних розкопках³⁹ брали участь І. К. Свєшніков і Ю. М. Малеєв (Львівський університет) та І. П. Герета і Є. О. Харитонов (Тернопільський краєзнавчий музей).

Поховальна камера розміром $0,74 - 0,98 \times 2$ м, зорієнтована по осі північний захід — південний схід, мала приблизно прямокутну форму (рис. 5). Кришкою гробниці була плита з рожевого пісковику, яка знаходилася на глибині $0,18 - 0,42$ м від сучасної поверхні. Стіни гробниці збудовані з плит товщиною 4—6 см та зміцнені приставленими ззовні меншими плитами. Дно гробниці складалося із сущільної плити, що знаходилася на глибині 1,11 м. Щілини між дном та стінками були заповнені дрібними камінцями і замощені глиною.

Всередині гробниці знаходилося 3 скелети, один із яких (1), що займав південно-західну частину камери, належав жінці віком приблизно 35—40 років, по-

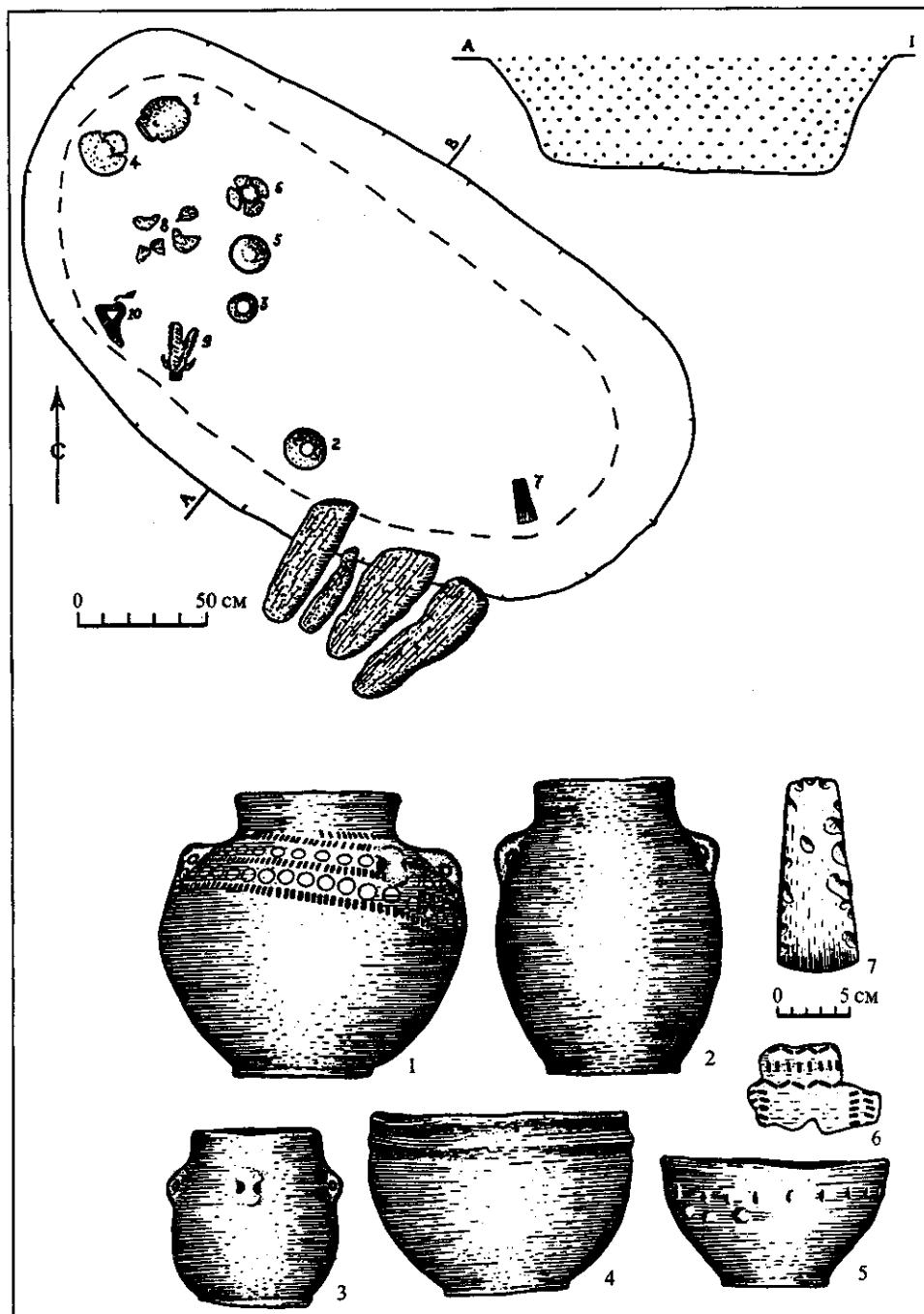

Рис. 6. С. Тюринщина Смоленської обл. (Росія). Об'єкт населення ККА (за Є. А. Шмідт — а, б). Плани та інвентар об'єкта (1—6 — кераміка; 7 — кремінь).

хованій у скорченому положенні головою на захід. Другий скелет (2) знаходився у середній частині камери уздовж її південно-східної стінки, який лежав також у скорченому положенні на лівому боці, головою на південний схід. Погана збереженість не дозволила визначити їхні статтю та вік. Третій скелет (3) розміщувався у південно-східній частині камери і належав чоловіку невизначеного віку, який був похований у сидячому положенні з витягнутими на захід ногами та із загнутими у ліктях і складеними на животі руками.

Поховальний інвентар складався із: 2 глиняних амфор, 10 бурштинових на-

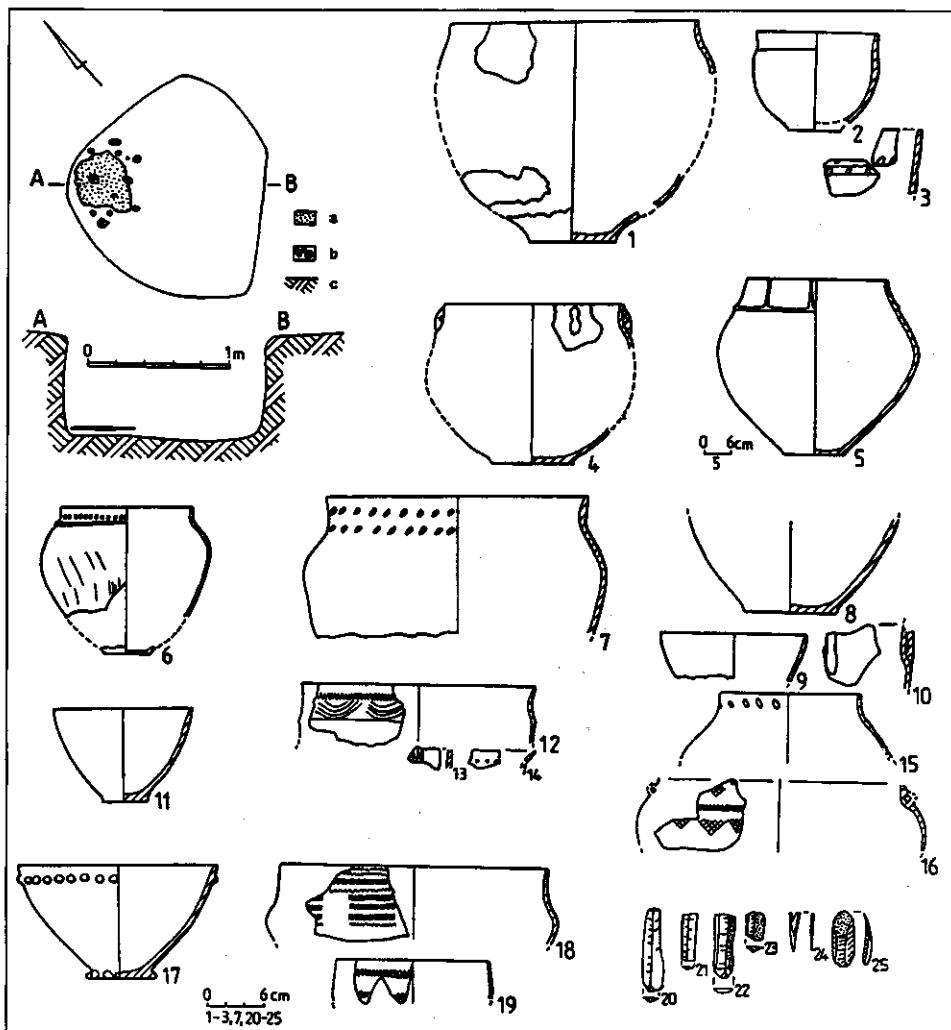

Рис. 7. Пересопниця Рівненської обл. Поселення культури кулястих амфор (за С. Шеломенцевим-Терським). Плани (а — шар щільного попелу, в — фрагменти перепаленої глини, с — материк) та головні матеріали з об'єкта (1—19 — кераміка; 20—25 — кремінь).

мистин, 2 кістяних пряжок, кремінної сокири та крем'яних відщепів. Більшість інвентарю була пов'язана з першим скелетом (1) (намисто, пряжки, амфора). При другому скелеті (2) інвентарю не було, проте за плечима третього скелета (3), у східному кутку гробниці, знаходилася інша посудина.

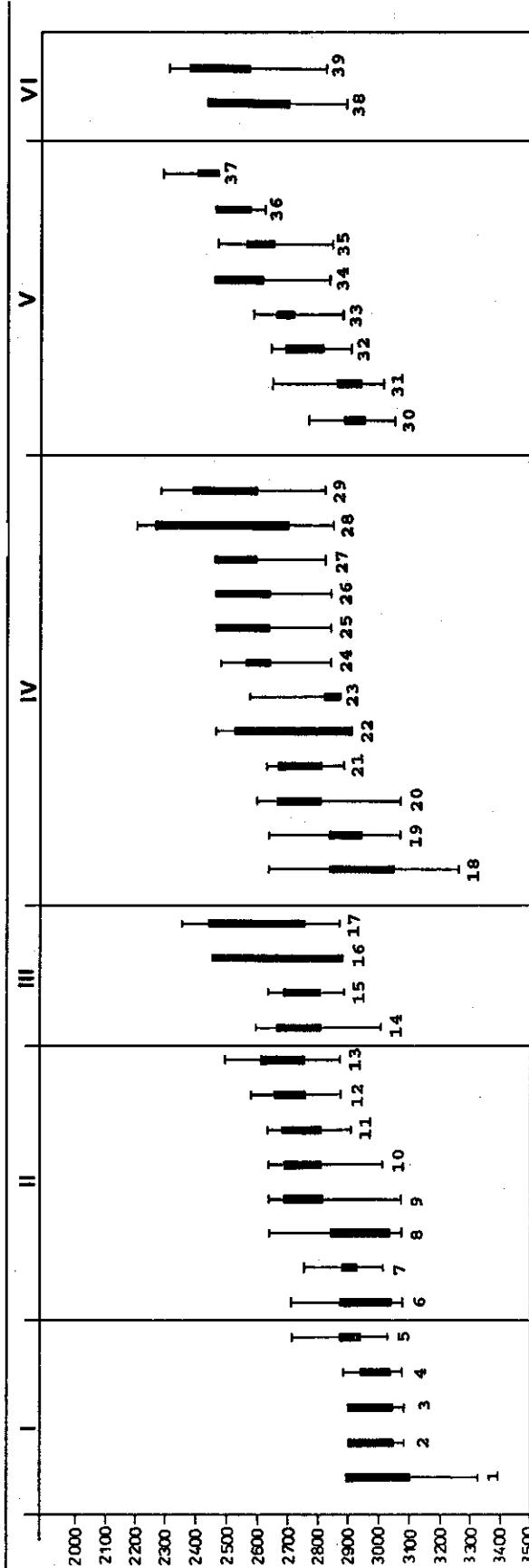
Людські кістки було передано до Лабораторії радіовуглецевого аналізу НАН України в Києві. Отримано визначення (Ki-5009) 4040 ± 60 років тому.

7. Гробниця з с. Тюринщина Смоленської обл.

Обрядовий комплекс ККА був відкритий у 1986—1987 роках під час дослідження давньоруського курганного могильника, розташованого за 0,4 км на захід від села Тюринщина та 1,2 км на схід від Смоленська на піщаному підвищенні правого берега річки Грибушинка, правої притоки Дніпра⁴⁰. Об'єкти ККА були зареєстровані під насипами курганів № 4, 5 і 6. Матеріали для радіовуглецевого аналізу взяті з 2 об'єкта, ймовірно, поховання (рис. 6; 7).

Могильна яма розміром $2,8 \times 1,6$ м та глибиною 0,68 м овальної форми, зорієнтована по осі північний захід—південний схід. У південній частині ями знаходилися 4 плоских камінці, а у її заповненні простежувався перепалений шар, який перекривав кістки тварин.

Таблиця 2. Радіовуглецеві дати об'єктів епохи бронзи вибраних об'єктів зі Східної Європи (за М. Шміт, з уточненнями). Калібрування за М. Стьовером та Ю. П. Реймером (1 — ситима, за значені межі з максимального вірогідностю)

I — пізнє Трипілля (тип Усатово), II — пізнє Трипілля (тип Софіївка), III — ямна культура (на заході), IV — ямна культура (на сході), V — ККА (територія лісостепу), VI — ККА (степова зона); 1. Маяки (Bln-629), 2. Маяки (UCLA-1642B), 3. Маяки (UCLA-1642G), 4. Маяки (Le-645), 5. Усатово (UCLA-1642A), 6. Софіївка (Ki-5012), 7. Софіївка (Ki-5029), 8. Завалівка (Ki-5015), 9. Красний хутр (Ki-5038), 10. Содрівка (Ki-5013), 11. Завалівка (Ki-5014), 12. Красний хутр (Ki-5039), 13. Красний хутр (Ki-5016), 14. Чернавола (Bln-62), 15. Варта (Ki-89), 16. Бай-Гаманія (Bln-29), 17. Бай-Гаманія (Bln-29), 18. Перепечинно (Ki-100/5), 19. Перепечинно (Ki-100/4), 20. Бриллювата могила (Ki-497), 21. Кака (UCLA-1270), 22. Христофорівка (Ki-578), 23. Ильман (UCLA-1271), 24. Усть-Джегутинська (Le-693), 25. Бриллювата могила (Ki-497), 26. Бакки (Le-1168), 27. Усть-Джегутинська (Le-687), 28. Станово (Ki-585), 29. Балки (Ki-601), 30. Товникин (Ki-5011), 31. Товникин (Ki-5010), 32. Ворвицінці (Ki-5006), 33. Лошнів (Ki-5008), 34. Довге (Ki-5009), 35. Іванія (Le-5021), 36. Іванія (Ki-5141), 37. Гересопінч (Gd-10080), 38. Красносільськ (Ki-5075), 39. Торинщина (Gd-10082). За джерелами М. Гімбутаса, А. М. Мікляса, М. Коваленка, М. Відейка, В. Скрипникіна.

На дні ями відкрито рештки 7 глиняних посудин, крем'яну сокирку та тваринні кістки (переважно свині). Кістки і більшість артефактів розташувалися у західній частині ями, а у східній — лише сокирка. Це було людське поховання, скелет якого, що знаходився у східній частині ями, не зберігся.

Кістки тварин були передані до Лабораторії C^{14} Сілезької Політехніки у м. Глівіці. Отримано визначення (Gd-10082) 400 ± 80 років тому.

8. Поселення біля Пересопниці (р-н Рівне Рівненської обл.)

Поселення відкрите на острові в долині ріки Омеляни — притоки Стубли, що впадає до річки Горинь. Розкопки ранньосередньовічного поселення проводила експедиція Львівського історичного музею під керівництвом С. В. Шеломенцева-Терського⁴¹.

Відкрито одну яму ККА, перекриття якої знаходилося на глибині 0,7—0,8 м від сучасної поверхні (рис. 7).

Вона мала форму неправильного овалу розміром $1,35 \times 1,75$ м, а також була прямокутною у перетині, глибиною 0,7 м із двошаровим заповненням. Верхній горизонт ями потужністю біля 30 см складався зі світлої материкової глини, перемішаної з більш темною та домішками перепаленої глини, обмазки, деревного вугілля й попелу. У цьому шарі знаходилося багато фрагментів кераміки, крем'яних виробів та кісток тварин (вівців/кіз, диких кабанів, сарн, бобрів). Нижній горизонт ями складався з меншої кількості фрагментів кераміки. Тут, над дном ями, у її північно-західній частині, відкрито концентрацію шматків перепаленої глини і тонкий шар затверділого попелу.

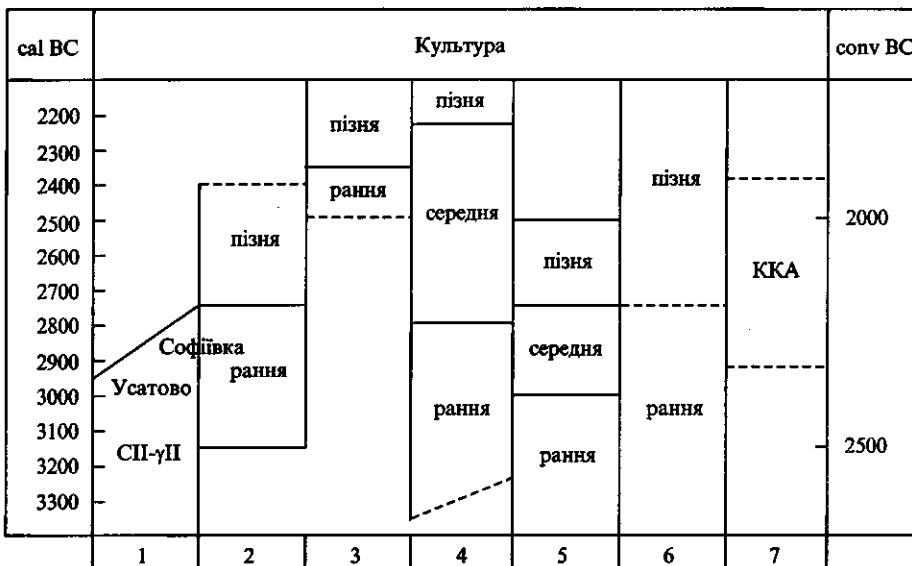
У заповненні ями знайдено фрагменти 17 посудин, 5 крем'яних виробів та кістяні вістря.

Кістки тварин було передано до Лабораторії радіовуглецевого аналізу НАН України в Києві. Отримано визначення (Ki-5075) 3910 ± 50 років тому.

Абсолютна хронологія східної групи ККА

Проводячи попередній аналіз представлених датувань, зосередимося на: а) критиці джерел; б) калібруванні радіовуглецевих визначень; в) порівняльному аналізі (табл. 2, 3). Власне останній з названих пунктів вимагає окремого опрацювання, тому у цій статті подається лише короткий нарис.

Таблиця 3. Схема синхронізації вибраних культурних спільностей зі Східної Європи (за М. Шміт). За джерелами М. Чернявського, С. Братченка, О. Шапошнікової, Т. Мовші, І. Артеменка, А. Мікляєва

1 — Трипільська культура (У — Усатово, С — Софіївка), 2 — ямна культура, 3 — катакомбна культура, 4 — середньодніпровська культура, 5 — культура Усвяти, 6 — німанська культура, 7 — ККА.

Критика джефел

Людські або тваринні кістки, тобто матеріал, який виключає «випадковість» визначень, що буває при датуванні на основі деревного вугілля на усіх розглянутих об'єктах, був переданий до Лабораторії радіовуглецевого аналізу НАН України в Києві. Однак, слід звернути увагу на недостатню точність дат, яка виражає стандартну похибку визначень (45—140 років). Важливим у цьому контексті є те, що у випадку подвійних визначень (Товпижин та Івання) межі датувань збігаються.

Серед переданих на аналіз об'єктів можна визначити 2 групи — об'єкти однофазові та вірогідно багатофазові. До першої групи належать гробниця з одним похованням (Товпижин, Тюринщина, Пересопниця) і культова споруда (Красносільськ). Ці об'єкти можна трактувати як наслідки однократної та одночасної людської активності, після закінчення якої ні один із них не був порушений. Радіовуглецеві визначення, що походять з об'єктів, можна вважати часом тієї активності. До другої групи, тобто до об'єктів вірогідно багатофазових, належать гробниці, які містять залишки декількох поховань (Ворвулінці, Лошнів, Івання, Довге). У жодному з названих випадків не можна виключати кількаразового використання гробниці і покладання до неї через певний час наступних померлих. Відтинки часу між

Таблиця 4. Калібрування радіовуглецевих визначень для східної групи ККА на підставі Weninger (за С. Кадровим та М. Шміт)

№ п/п	Лаб. №	Дата років тому	Калібрована дата
1	Ki-5011	4310 ± 45	2931 ± 56
2	Ki-5010	4270 ± 50	2837 ± 84
3	Ki-5008	4220 ± 70	2788 ± 98
4	Ki-5006	4150 ± 55	2741 ± 106
5	Le-5021	4090 ± 70	2597 ± 126
6	Rs-5141	4030 ± 50	2527 ± 64
7	Gd-9249	4080 ± 140	2657 ± 190
8	Ki-5009	4040 ± 60	2544 ± 8
9	Gd-10082	4000 ± 80	2476 ± 12
10	Ki-5075	39104 ± 50	2382 ± 74

1, 2 — Товпижин, 3 — Ворвулінці, 4 — Лошнів, 5, 6 — Івання, 7 — Красносільське, 8 — Довге, 9 — Тюринщина, 10 — Пересопниця.

Таблиця 5. Калібрування радіовуглецевих визначень для східної групи ККА на підставі досліджень М. Стювера та П. Ж. Реймера (за С. Кадровим та М. Шміт)

Лаб. №	Дата років тому	68,3 — 1 sigma		95,5 % — 2 sigma	
		період	вірогідність	період	вірогідність
Ki-5011	4310 ± 45	3026—302301	01	3095—3092	00
		3014—2980	27	3081—3068	02
		2968—2952	10	3045—2857	90
		2932—2883	02	2810—2789	03
		2766—2764	60	2779—2756	04
				2738—2732	00
				2722—2708	01
				2646—2644	00
Ki-5010	4270 ± 50	2998—2994	02	3032—2978	09
		2922—2856	55	2972—2950	03
		2810—2787	15	2938—2833	46

Лаб. №	Дата років тому	68,3 — 1 sigma		95,5 % — 2 sigma	
		період	вірогідність	період	вірогідність
Ki-5010	4270 ± 50	2782—2756	18	2814—2686	40
		2739—2732	03	2650—2638	02
		2722—2707	07		
		2646—2644	01		
Ki-5008	4220 ± 70	2893—2836	30	3006—2984	01
		2813—2689	65	2923—2615	93
		2649—2639	05	2615—2573	05
Ki-5006	4150 ± 55	2870—2828	20	2884—2572	97
		2822—2808	07	2510—2495	03
		2793—2774	09		
		2758—2718	20		
		2712—2662	26		
		2654—2625	14		
		2609—2601	03		
		2585—2585	00		
Le-5021	4090 ± 70	2843—2811	13	2878—2806	16
		2751—2743	02	2802—2769	05
		2728—2723	01	2762—2468	79
		2701—2647	22		
		2642—2553	41		
		2524—2486	16		
		2483—2473	03		
Ki-5141	4030 ± 50	2621—2611	06	2841—2812	04
		2599—2589	05	2745—2745	00
		2580—2468	89	2726—2724	00
				2695—2647	06
				2641—2403	87
				2377—2349	02
Gd-9249	4080 ± 140	2873—2807	17	3007—2983	01
		2796—2772	05	2958—2954	00
		2760—2715	10	2924—2199	99
		2715—2467	68		
Ki-5009	4040 ± 60	2828—2821	03	2863—2810	07
		2664—2654	05	2785—2783	00
		2627—2608	10	2757—2736	02
		2602—2468	83	2734—2720	01
				2707—2645	10
				2644—2403	77
Gd-10082	4000 ± 80	2826—2824	01	2859—2810	05
		2657—2655	01	2757—2738	01
		2624—2609	05	2733—2720	01
		2600—2586	05	2706—2645	06
		2584—2402	79	2644—2271	86
		2379—2345	11	2250—2229	02
Ki-5075	3910 ± 50	2467—2398	48	2550—2556	03
		2389—2326	42	2486—2484	00
		2324—2311	07	2473—2264	87
		2297—2293	03	2263—2226	07
				2223—2204	03
Ki-5011	4310 ± 45	3013—3006	10	3030—2968	24
+	+	2924—2889	87	2935—2880	69
Ki-5010	4270 ± 50	2791—2789	03	2798—2782	07
Le-5021	4090 ± 70	2854—2826	19	2864—2811	19
+	+	2656—2642	10	2744—2726	02
Ki-5141	4030 ± 50	2618—2566	41	2697—2675	04
		2540—2501	30	2667—2476	75

повторюваними наслідками активної діяльності могли б бути різними. Визначення, які походять з тієї групи об'єктів, слід трактувати як показники хронології однієї з декількох можливих фаз використання гробниці.

Калібрування визначень

Калібрування вищезгаданих визначень «С¹⁴» проведено з використанням двох комп'ютерних програм.

1. *Перша програма*⁴² базується на «probabilistysznej» інтерпретації виконаних вимірювань. Це значить, що для кожної датованої проби є визначений ряд менш чи більш вірогідних відхилень від її календарного віку. Межі датування та відповідні їм межі вірогідності подані у двох варіантах, точніше на двох ступенях вірогідності (68,3 % та 95,4 %).

Результати калібрування радіовуглецевих дат, отримані з допомогою цієї програми, зведені до табл. 5. Визначений таким способом максимальний термін (що охоплює усі межі на підставі вірогідності 95,4 %) функціонування населення ККА у Східній Європі — від 3100 до 2200 рр. до Р. Х.

2. *Друга програма*⁴³, завдяки статистичному тесту, подає для кожної проби лише одну, найбільш вірогідну для неї календарну дату з відповідною стандартною похибкою. Велике значення цієї програми полягає в тому, що вона «впроваджує» серію дат з визначеного археологічного контексту у власне «wiggles» калібраційної кривої. У зв'язку з цим, програма дозволяє ущільнювати календарний вік датованих проб.

Наслідки калібрування основних дат наведені в табл. 4⁴⁴. Виразність отриманих результатів послаблює значні стандартні похибки вимірювань абсолютноного віку проб. Загальний період функціонування населення східної групи ККА, документований радіовуглецевим датуванням, належить до 2930—2380 рр. до Р. Х., а при врахуванні стандартних похибок максимально зростає до 2990—2310 рр. до Р. Х. Ці дати стосуються в цілому волино-подільської групи ККА (насамперед, її волинської частини). Сліди заселення ККА в басейні Німану і Верхнього Дніпра з'являються досить пізно — близько 2660 р. до Р. Х. (с. Красносільськ) і 2480 р. до Р. Х. (с. Тюринщина).

Проаналізовані два визначення з Товпижина (Ki-5010 і Ki-5011), які походять з одного скелета, визначають час близько 2895 р. до Р. Х.; а дві дати з Івання (Ki-5141 і Ki5021), які датують один скелет, визначають час, що випадає на 2568 р. до Р. Х.

Натомість, значення об'єктів ККА на Волині таких, як Товпижин (Ki-5010 і Ki-5011), Івання (Ki-5141 і Le5021) і Пересопниця (Ki-5075), при їх послідовному розгляді, вписуються у калібраційну криву таким чином: Товпижин — близько 2900 р. до Р. Х., Івання — близько 2580 р. до Р. Х., Пересопниця — близько 2420 р. до Р. Х.

в) Попередній порівняльний аналіз.

Провівши аналіз серії радіовуглецевих датувань, можна зробити висновок, що існування ККА на сході було довготривалим і знаходилося у межах не менше 2930—2380 рр. до Р. Х., яке збігалося одночасно з останньою фазою (С II) трипільської культури, чи скоріше з її етапом, визначенним як тип Софіївка⁴⁵, середньою і пізньою фазами ямної культури⁴⁶, середньою і пізньою фазами середньодніпровської культури⁴⁷, ранньою та частково середньою фазами катакомбної культури⁴⁸, ранньою і середньою фазами культури шнурової кераміки на Волині та Поділлі⁴⁹, пізньою фазою німанської культури⁵⁰, середньою і пізньою фазами культури Усвяти⁵¹.

Східноєвропейське населення ККА функціонувало одночасно з пізнім етапом розвитку середньої (польської) групи ККА. Щодо найкраще дослідженій на сьогоднішній день регіональної періодизації ККА, яка стосується населення цієї культури на Куявах (польська територіальна група), східноєвропейське відгалуження ККА припадає на класичний етап, від межі фаз ІІ і ІІІ до упадку останньої⁵².

Представлена у цій статті нова інформація про поширення населення культури кулястих амфор (ККА) у Східній Європі є результатом спільних досліджень українських, польських, білоруських і російських вчених. Однак вона є лише вступним етапом досліджень, які у майбутньому повинні бути реалізовані у такій же плідній співпраці.

- ¹ Kossinna G. Der Ursprung der Urfinnen und der Urindogermanen und ihre Ausbreitung nach Osten. Mannus, 2. — 1910. — S. 59—108.
- ² Kozłowski L. Groby megalityczne na wschód od Odry // Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne 2. — 1921.
- ³ Левицкий И. Ф. Памятники мегалитической культуры на Волыни // Антропология. — 1929. — № 2. — С. 192—222.
- ⁴ Левицкий И. Ф. Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині) // Записки ВУАК. — Вип. 1. — 1930. — С. 159—178.
- ⁵ Antoniewicz W. Z Dziedziny archeologii ziem Polski. Swiatowit 17 (1936). Warszawa. — 1938. — С. 341—422; Kozłowski L. Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej, Lwów. — 1939; Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wedrowek ludów // Prehistoria ziem polskich. — Kraków 1939—1948. — S. 155—158; Брюсов А. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952, — С. 220—227; Gimbutas M. The Prehistory of Eastern Europe. — Vol. 1. — Cambridge, 1956. — S. 140—152; Sulimirski T. Polska Przedhistoryczna. T. 2. — Londyn, 1959. — S. 271—282.
- ⁶ Äyräpää A. Über die Streitaxtkulturen in Russland. Eurasia Septentrionalis Antiqua 8. — 1933. — С. 1—160; Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — Вып. 10. — С. 219—223.
- ⁷ Свешников И. К. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі. — Львів, 1957.
- ⁸ Hausrler A. Die Graber der Kugelamphorenkultur in Wolhynien und Podolien und die Frage ihres Ursprungs. Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 50. — 1966. — P. 115—140.
- ⁹ Wislanski T. Kultura amfor kulistycznych w Polsce połnocno-zachodniej. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966.
- ¹⁰ Дину М. К вопросу о культуре шаровидных амфор на территории Молдовы // Дасия. — 1960. — № 4. — С. 89—106.
- ¹¹ Герета И. П. Новые находки культуры шаровидных амфор в Западном Подолье // АО. — 1969. — 1970. — С. 231; Герета И. П., Харитонов С. О. Дослідження нових археологічних пам'яток в Західному Поділлі // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1970. — С. 153—158; Малеев Ю. М. Нові знахідки культури кулястих амфор на Західному Поділлі // Тези доповідей XIX студентської наукової конференції Львівського університету, гуманітарні науки. — Львів, 1966. — С. 13—14; Малеев Ю. Н. Новые находки культуры шаровидных амфор в Западной Подолии // Тезисы докладов к XII Всесоюзной археологической студенческой конференции. — Ухтород, 1966. — С. 20—21; Малеев Ю. М. Мегалітичні гробниці на Тернопільщині // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 53—60; Малеев Ю. М. Поховання культури кулястих амфор на Хмельниччині // Вісник Київського університету. Історичні науки. — 1986. — Вип. 28. — С. 98—103; Малеев Ю. Н., Якубовский В. И. Раскопки гробницы культуры шаровидных амфор на Южном Буге // АО. — 1973—1974. — С. 305.
- ¹² Свешников И. К. Культура кулястих амфор // Археология Української РСР. — К., 1971. — № 1. — С. 240—250; Він же. Нові поховання культури кулястих амфор у Ровенській області // Археология. — 1973. — № 11. — С. 69—72; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор // САИ В1-27. — 1983.
- ¹³ Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. — London. — 1966.
- ¹⁴ Sulimirski T. Prehistoric Russia. An outline, Londyn. — 1970. — С. 162—170.
- ¹⁵ Черныш Е. К. Памятники синхронных Триполью культур Юго-Запада СССР // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 253—263; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — № 1. — С. 280—291; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). — К., 1990. — С. 43—49.
- ¹⁶ Березанска С. С., П'ясецький В. К. Перше поселення культури кулястих амфор на Україні // Археологія. — 1979. — Вип. 30. — С. 75—82; Rassamakin Y. Y. On early Elements of the Globular Amphora Culture and other Central European Cultures in the late Eneolithic of the Northern Black Sea region. // Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350. Baltic-Pontic Studies 4: Poznan. — 1996. — S. 112—132; Serdukova I. L. Contribution to the Origin of the Bronze Age in the Middle Dnieper Region // Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350. Baltic-Pontic Studies 4: Poznan. — 1996. — P. 133—155; Shelomentsev-Terskij S. V. Settlement of the Globular Amphora Culture in Peresopnitsa, the Volhynia region (Ukraine) // Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350. Baltic-Pontic Studies 4: Poznan. — 1996. — С. 70—78; Мазурик Ю., Панишко С. Нова поховальна пам'ятка культури кулястих амфор на Волині // Волино-Подільські археологічні студії (пам'яті І. К. Свешникова). — Львів, 1998. — С. 129—130.
- ¹⁷ Miclea I., Florescu R. Preistoria Dačiei. Bucuresti. — 1980. — Harta 6.
- ¹⁸ Kosko A. The Migration of Steppe and Forest-steppe Communities into Central Europe. The Journal of Indo-European Studies 18. — 1990. — S. 309—329; Kosko A. The Vistula-Oder basins and the North Pontic region. The Journal of Indo-European Studies 19. — 1991. — S. 235—257.

¹⁹ Kokowski A., Scibior J. Bemerkungen zur regionalen Gliederung der Kugelamphorenkultur in Polen. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 22. — 1990. — S. 37—55; Scibior J. Kultura amfor kulistycz w śródnowschodniej Polsce. Zarys problematyki. // Schylek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce śródnowschodniej. — Lublin. — 1991. — S. 47—65; Scibior J., Kokowski A., Koman W. Zespoły grobowe kultury amfor kulistycz z zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej // *Sprawozdania Archeologiczne* 43. — 1991. — S. 79—108.

²⁰ Николаева Н. А., Сафронов В. А. Происхождение дольменной культуры Северо-Западного Кавказа // Вопросы охраны, классификации и использования археологических памятников. — М., 1974. — С. 174—198.

²¹ Малеев Ю. Н. Восточные рубежи распространения культуры шаровидных амфор // Проблемы энеолита степной и лесостепной полосы Восточной Европы. — Оренбург, 1980. — С. 30—31.

²² Яровой Е. В. Найдки шаровидных амфор в Молдавии // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк, 1979. — С. 35; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986; Субботин Л. М. Мегалитическое погребение у с. Татарбунары // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 129; Манзура I., Клочко Е., Савва Е. Каменные курганы. — Кишинев, 1992. — Рис. 12,6; Rassamakin Y. Y. Op. cit.

²³ Rimantiene R., Cesnys G. The late Globular Amphora Culture and its Creators in the East Baltic Area from Archaeological and Anthropological Points of View // *Journal of Indo-European Studies* 18. — 1990. — S. 339—358; Rimantiene R. The Neolithic of the Eastern Baltic // *Journal of World Prehistory*, 6. — 1992. — S. 97—143.

²⁴ Черняускі М. Могильник на Рoci // Помники гісторії і культури Беларусі, 4. — 1972; Charniaski M. The Neolithic in north-western Byelorussia. // Neolit i poczatki epoki brązu na ziemi chelminskiej. — Torguń, 1987. — S. 429—440; Charniaski M. Materials of Globular Amphora Culture in Belarus // *Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350. Baltic-Pontic Studies*, 4. — 1996. — Poznan. — S. 87—97; Schmidt E. A. Могильник культуры кулястых амфор поблизу Смоленська у верхів'ях Дніпра // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 120—124; Schmidt E. A. Погребальный комплекс культуры шаровидных амфор в верховьях Днепра // PA — 1992 — 4. — С. 156—162; Schmidt E. A., Szmyt M. Ritual Complex of the Globular amphora Culture on the Upper Dnieper Basin (Russia) // *Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350. Baltic-Pontic Studies*, 4 — Poznan, 1996. — S. 79—86.

²⁵ Микляев А. М. Каменно-железный век в междуречье Западной Двины и Ловати. Автореф. дис... докт. ист. наук. — СПб., 1992.

²⁶ Свешников И. К. Культура шаровидных амфор. — С. 22—25.

²⁷ Березанска С. С., П'ясецький В. К. Вкaz. праця; Serdyukova J. L. Op. cit; Терський С. Поселення культури кулястих амфор у Пересопниці на Волині // Волино-Подільські археологічні студії (пам'яті І. К. Свешникова). — Львів, — 1998. — С. 131—139; Конопля В. М. Работы в Млыновском районе // АО, 1977. — М., 1978. — С. 333; Конопля В. М. Исследование поселений у села Ярославичи и Малые Дорогостаи // АО 1979. — М., 1980. — С. 286—287; Конопля В. М. Разведки в Ровенской области // АО 1980. — М., 1981. — С. 263; Конопля В. М., Оприсек В. Г. Археологічні пам'ятки Волині (Рожищенський район). — Луцьк, 1991. — С. 61—66, 71, 79—84; Івановский В. И., Конопля В. М., Макеевой Л. Г. Работы Волынской экспедиции // АО 1986. — М., 1988. — С. 280; Заклекта П. М. Разведки в бассейне Буга // АО 1980. — М., 1981. — С. 248; Shelomentsev-Terskij S. V. Op. cit; Місців В. О. Нове поселення культури кулястих амфор на Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть. — Житомир, 1997. — С. 18—19.

²⁸ Мовша Т. Г. Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 22—31.

²⁹ Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1976. — С. 115.

³⁰ Sulimirski T. Prehistoric Russia. — S. 165.

³¹ Захарук Ю. Н. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волыни. КСИА АН УССР, 12. — 1962. — С. 51; Sulimirski T. Polska przedhistoryczna. — S. 278.

³² Sulimirski T. Prehistoric Russia. — S. 167—169; Николаева Н. А., Сафронов В. А. Вкaz. праця. — С. 193.

³³ Malejew J., Pryszczepe B. Nowy grob kultury amfor kulistycz na Wołyniu // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — T. XVII. — Rzeszów, 1996. — S. 5—10; Malejew J. M., Pryshchepa B. Grave the Globular Amphora Culture from Tovpyzhyn (District of Rivne, Ukraine) // *Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350. Baltic-Pontic Studies* 4: Poznan, 1996. — S. 62—69; Малеев Ю., Прищепа Б. Нове поховання культуры кулястих амфор на Рівненщині // Волино-Подольські археологічні студії (пам'яті І. К. Свешникова). — Львів, 1998. — С. 123—128.

³⁴ Герета І. П. Вкaz. праця; Герета І. П., Харитонов Є. А. Вкaz. праця; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор. // САИ. — С. 46.

³⁵ Герета І. П. Вкaz. праця; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор. // САИ. — С. 46.

- ³⁶ Свешников И. К. Нові поховання...; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор. // САИ. — С. 46.
- ³⁷ Черняускі М. Могильнік на Росі; Він же. Могильнік культури шароподобных амфор на Гродзенщине // З глибі віку. Наш край. — Мінськ, 1992. — С. 5—15; Він же. Materials.... .
- ³⁸ Щеглова В. В., Чернявский М. М. Фауна из могильников культуры шаровидных амфор у пос. Красносельский Волковыского района // Доклады АН БССР, 20. — 1976. — С. 627—629.
- ³⁹ Малеев Ю. М. Мегалітичні гробниці...; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор. // САИ. — С. 40—41.
- ⁴⁰ Шмідт Е. А. Могильник...; Шмідт Е. А. Погребальный комплекс...; Schmidt E. A., Szmyt M. Op. cit.
- ⁴¹ Shelomentsev-Terskij S. V. Op. cit.
- ⁴² Stuiver M., Reimer P. J. Radiocarbon Calibration Program, ver.3.0.3., Universytet of Washington, Quaternary Isotope Lab., Radicarbon 35. — 1993. — S. 215—230.
- ⁴³ Weninger B. High-Precision Calibration of Archaeological Radiocarbon Dates // Acta Interdisciplinaria Archaeologica 4. — 1986. — Nitra. — S. 11—53.
- ⁴⁴ Kadrow S., Szmyt M. Absolute Chronology of the eastern Group of Globular Amphora People. // Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350. Baltic-Pontic Studies 4: Poznan, 1996. — S. 103—111.
- ⁴⁵ Kadrow S. Absolute Chronology of the Sofievka type in the light of «wiggle matching» analysis. // Cemeteries of the Sofievka type: 2950—2750. Baltic-Pontic Studies 3: Poznan, 1996. — S. 141—147; Kovalyukh N., Videiko M., Skripkin V. Chronology of the cemeteries of the Sofievka type: archaeological and isotopic one. // Cemeteries of the Sofievka type: 2950—2750. Baltic-Pontic Studies 3: Poznan, 1996. — S. 135—140.
- ⁴⁶ Телегин Д. Я. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии энеолита юга Украины // СА, 1977, 2. — С. 5—19; Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. — Т. I. — К., 1985. — С. 336—352.
- ⁴⁷ Артеменко И. И. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР. — М., 1987. — С. 35—51.
- ⁴⁸ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. — Т. I. — К., 1985. — С. 417—418.
- ⁴⁹ Свешников И. К. Стжижовская культура // Археология Украинской ССР. — Т. I. — К., 1985. — С. 391; Збенович В. Г. Позднее Триполье и его связь с культурами Прикарпатья и Малопольши // ААС. Т. 16. — Krakow, 1976. — С. 52.
- ⁵⁰ Черняускі М. Неаліт Беларуського Паньоманія. — Мінск, 1979. — С. 61—67; Rimantienė R., Cesnys Y. Op. cit. — S. 344.
- ⁵¹ Микляев А. М. Вказ. праця. — С. 28—30.
- ⁵² Szmyt M. Spolecznosci kultury amfor kulistych na Kujawach, Poznan. — 1996. — S. 338.

С. Кадров, Ю. Малеев, М. Шміт

ВОСТОЧНАЯ ГРУППА КУЛЬТУРЫ ШАРОВИДНЫХ АМФОР ПО ДАННЫМ РАДИОУГЛЕРОДНОГО ДАТИРОВАНИЯ

В статье даны первые результаты радиоуглеродного датирования, полученные для объектов восточной группы культуры шаровидных амфор. Рассматривается 10 радиоуглеродных определений из 8 объектов на территории Восточной Европы, главным образом, с территории Украины. Из них 6 объектов происходят из лесостепной и 2 — из лесной зон. Проводится анализ их изучения на фоне существующих до настоящего времени взглядов на хронологию этой группы. Восточноевропейское население культуры существовало одновременно с поздним этапом развития средней (польской) группы. Проводится синхронизация с трипольской и другими энеолитическими культурами Восточной Европы.

S. Kadrov, Yu. Maleev, M. Szmyt

EASTERN GROUP OF THE GLOBULAR AMPHORAS CULTURE ACCORDING TO RADIOCARBON DATING

The paper presents the initial results of the radiocarbon dating for the objects of the eastern group of the GAC. The authors analyze ten radiocarbon samples from eight objects of Eastern Europe, primarily from Ukraine. Six objects are located in the Forest-Steppe Zone and two objects are located in the Forest Zone. The objects are analyzed in the context of the present views on the chronology of the group. The eastern European population of the culture existed in synchronism with a later stage of development of the middle (Polish) group. The authors synchronize the data with the Trypillya Culture and other Chalcolithic cultures of Eastern Europe.

Одержано 11.02.98

СКІФСЬКІ ХРЕСТОПОДІБНІ БЛЯХИ

В статті проводиться типологія хрестоподібних блях скіфської доби, розглядаються проблеми їх походження та існування упродовж другої половини VI—IV ст. до н. е.

Хрестоподібні бляхи є однією з найяскравіших груп художніх виробів скіфського часу. Так називають бляхи, що мають форму перевернутого «латинського» хреста і декоровані різноманітними, переважно зооморфними зображеннями. Є також бляхи, які не мають зооморфного оформлення поверхні, але загалом повторюють зазначену форму. Тому їх цілком слушно залишають до визначенії групи блях. Майже всі декоровані хрестоподібні бляхи унікальні за художнім оформленням, але їх об'єднує чітка структурна будова. В основі її знаходиться коло, в яке найчастіше вміщено хижака, що згорнувся. Вгору від кола відходить трапецієподібна планка, заповнена зображеннями (вони на кожній блясі індивідуальні), донизу і з боків — виступи, утворені ажурними або колоподібними зображеннями. На сьогоднішній день хрестоподібних блях відомо вже досить багато. Одна з них походить з Волго-Камського регіону, 8 — з півдня Східної Європи (від Нижнього Поволжя до Південного рівнинного поясу) і 21 — з Карпато-Дунайського регіону.

Не дивно, що хрестоподібні бляхи неодноразово привертали увагу дослідників. Якщо не зважати на публікації, то одне з перших зведень блях і їх аналіз були проведенні ще у давній час угорським дослідником Н. Феттіхом¹. Значна кількість карпато-дунайських хрестоподібних блях, спричинила появу багатьох праць, присвячених їх аналізу, саме у середньоєвропейських країнах. Про них писали Б. Бенадік, К. Хоредт, М. Пардуц, Я. Хохоровські та ін.² Здебільшого дослідження цих авторів присвячені вивченню саме карпато-дунайських виробів, тоді ж як східноєвропейські залишаються до розгляду лише при нагоді.

У вітчизняній літературі хрестоподібні бляхи розглядалися багатьма авторами, але детально вони були проаналізовані лише у кількох працях. Насамперед, це стаття Б. М. Гракова³, присвячена дослідженням торгівельних шляхів Скіфії, в якій була висвітлена територіальна широта розповсюдження даних виробів, як предметів продукції античної Ольвії або ж предметів, виготовлених за ольвійськими зразками. Згодом такий погляд на хрестоподібні бляхи набув широкого розповсюдження і став визначальним для багатьох дослідників. Один із найдетальніших аналізів блях було здійснено В. Ю. Мурзіним у зв'язку з появою публікації щодо нової знахідки — бляхи з Гусарки⁴. А нещодавно С. Я. Ольговським була розглянута проблема місця виготовлення хрестоподібних блях, за якими в певній літературі закріпилося визначення «ольвійські»⁵.

За останнє десятиліття було знайдено три нові бляхи. Дві з них дуже близькі до тієї, що знайдена у пох. 12 (1910 р.) некрополя Ольвії, і вже стала класичною. Походять вони з досить віддалених від Ольвії територій — дельти Дону (зруйнований могильник біля х. Дутгіне (рис. 2, 3) і Волго-Донського межиріччя (мог. Аксай-І, кург. 3, пох. 3 — (рис. 2, 2)⁶. Третю, абсолютно оригінальну, бляху знайдено у зруйнованому кургані поблизу с. Єнківці, що на Полтавщині (рис. 1, 1)⁷. Ці знахідки дозволяють дещо по-новому подивитися на вже, здається, добре вивчену групу скіфських виробів і заново підняти проблеми їх класифікації, походження та існування.

Хоча хрестоподібні бляхи досить різноманітні, вони поділяються на чітко виражені типи. На сьогоднішній день існує кілька різних самостійних типологій⁸, які не суперечать одна одній, але потребують певної уніфікації.

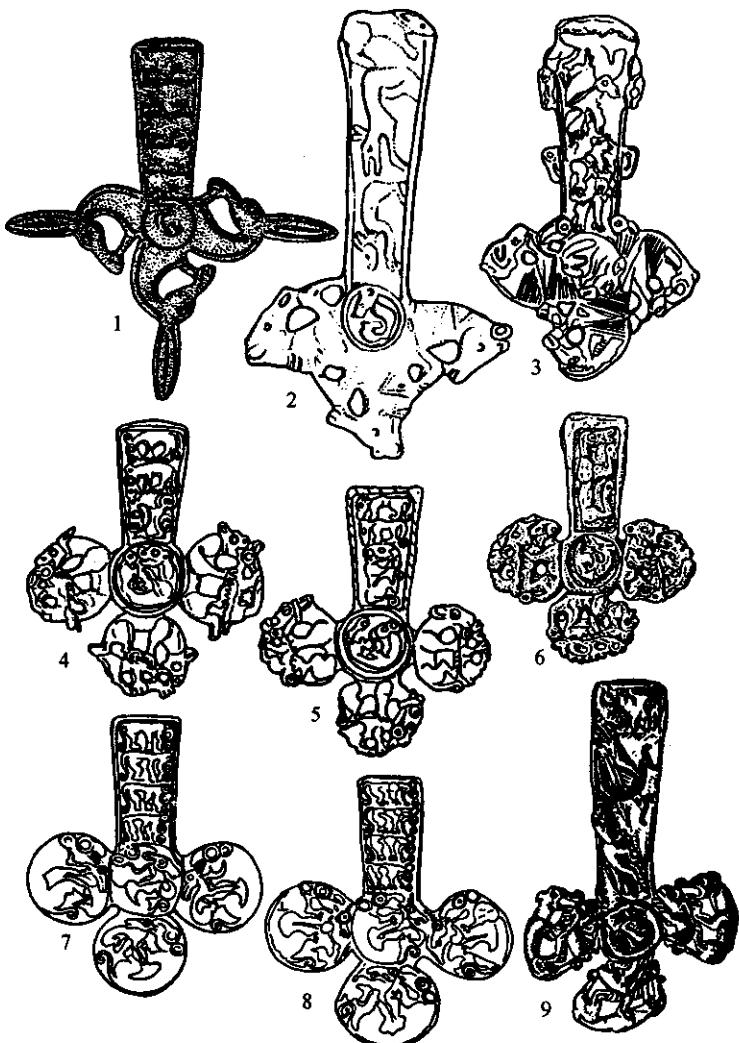

Рис. 1. Хрестоподібні бляхи першої групи. 1 — с. Єнківці, кург. (Полтавська обл.); 2 — Салонта (Румунія); 3 — мог. Матрасельош, мог. 1928 р. (Угорщина); 4 — з колекції Боткіна (Український Лісостеп); 5 — с. Вовківці, кург. 2/1897 р. (Сумська обл.); 6 — Тейош (Румунія); 7 — кург. Опішлянка (Полтавська обл.); 8 — с. Гусарка, кург. (Запорізька обл.); 9 — Мезолак (Угорщина).

За системою декоративного оформлення та матеріалом виготовлення, а також хронологічним та територіальним розповсюдженням хрестоподібні бляхи поділяються на три великі групи. *Перша група* — це хрестоподібні бляхи, виготовлені з бронзи (у двох випадках — Опішлянка і Гусарка, обкладені золотою пластівкою) та декоровані різноманітними фігурками тварин. Вони були розповсюджені у другій половині VI—V ст. до н. е. на досить значній території — від Нижнього Поволжя до Середнього Подунав'я. *Друга група* — бронзова бляха VI—V ст. до н. е. з Прикам'я, яка за формою ідентична бляхам *першої групи*, але декорована різноманітними солярними символами (рис. 2, 9). *Третя група* — бронзові та кістяні (в одному випадку) бляхи, які позбавлені зооморфного декору, але здебільшого повністю повторюють форму виробів *першої групи*. Частина їх декорована простим геометричним орнаментом. Вони існували наприкінці V—IV ст. до н. е. лише у Карпато-Дунайському регіоні.

Бляхи *першої групи* поділяються на 4 типи, що розрізняються поміж собою оформленням бокових і нижнього виступів, які можуть бути утворені: голівками копитної тварини — *тип 1* (відомо 1 екз.) (рис. 1, 1); протомами коня — *тип 2*

Рис. 2. Хрестоподібні бляхи першої (1—8) і другої (9) груп. 1 — Ольвія, некрополь, пох. 10/1912 р.; 2 — мог. Аксай, кург. 3, пох. 3, (Астраханська обл.); 3 — х. Дутіно, зруйн. мог. (Ростовська обл.); 4 — Бирсешті (Румунія); 5 — Хотін (Словаччина); 6 — Армешоая (Румунія); 7 — Желізовце (Словаччина); 8 — Комарно (Угорщина); 9 — Зуйський мог., пох. 168 (Татарстан).

(відомо 2 екз.) (рис. 1, 2—3); голівками хижого птаха — тип 3 (відомо 7 екз.) (рис. 2, 1—7); сценою «нападу», що вписана у коло — тип 4 (відомо 8 екз.) (рис. 1, 4—9; 2, 8). Бляхи 4 типу поділяються на два варіанти, залежно від зображення, розміщеного у центрі бляхи: хижака, що згорнувся (*варіант 1*), або сцени «нападу», аналогічної сценам на бокових виступах (*варіант 2*).

Бляхи третьої групи поділяються на 3 типи. *Тип 1* утворюють бляхи, короткі кінцівки яких закінчуються спіраллю або колом. При цьому, їхня поверхня може бути покрита боріздками чи іншим геометричним орнаментом (*варіант 1*), або ж залишатися недекорованою (*варіант 2*). Таких блях відомо: 1 *варіанта* — 5 екз. (рис. 3, 1—5), 2 *варіанта* — 2 екз. (рис. 3, 6—7). *Тип 2* утворюють бляхи з пряморозташованими короткими кінцівками. Відомо 3 бляхи даного типу. Кожна з них є індивідуальною за оформленням (рис. 3, 8—9). До *типу 3* належить оригінальна кістяна бляха з Сендро (Угорщина) (рис. 3, 10).

До кола хрестоподібних блях можна додати кістяну бляху з Кошіце (Словаччина), що датується, ймовірно, IV ст. до н. е. (рис. 3, 11). Три кінцівки

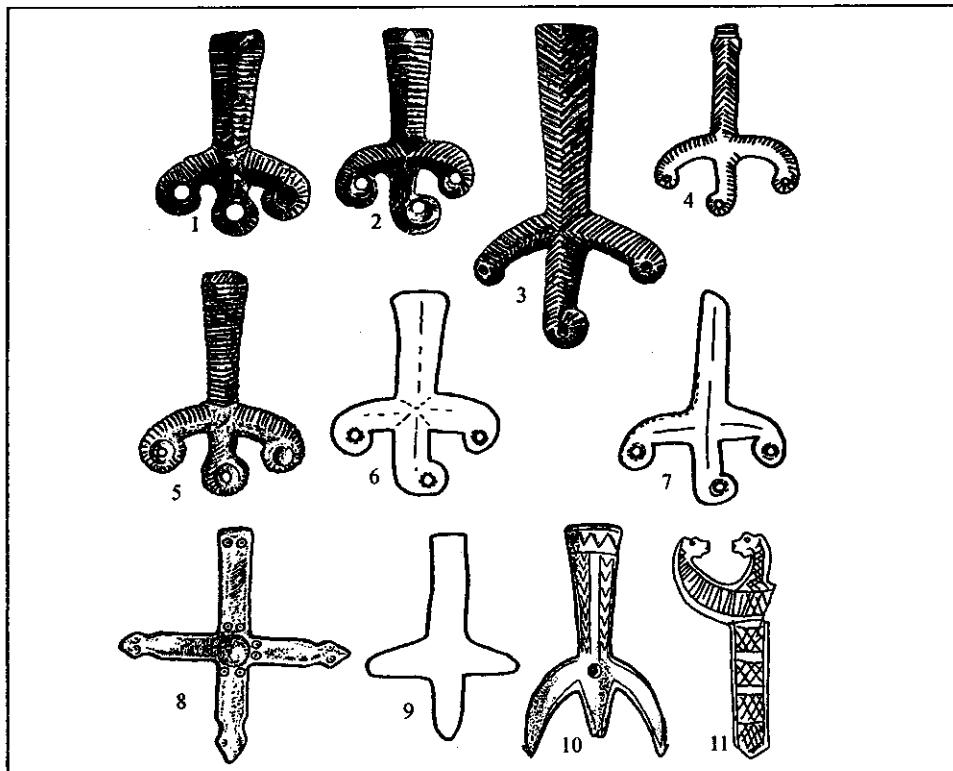

Рис. 3. Хрестоподібні бляхи третьої групи. 1, 2 — Угорщина; 3 — Велка Маня (Словаччина); 4 — Хотін (Словаччина); 5 — Мадараш (Румунія); 6 — Шейка Міке (Румунія); 7 — Альба Юлія (Румунія); 8 — Комлод (Румунія); 9 — Чанителек (Угорщина); 10 — Сендро (Угорщина); 11 — Кошице (Словаччина).

коротких виступів бляхи закінчуються голівками тварин (вірогідно, хижаків), а поверхня декорована геометричним орнаментом. Але з точки зору структури, бляха з Кошице є перевернутою у порівнянні з хрестоподібними: широкий і довгий виступ відходить донизу, а не вгору.

Хронологічна позиція майже кожної хрестоподібної бляхи визначена досить чітко, що дозволяє говорити про безумовну первинність блях *першої групи*. Серед останніх виділяється кілька виробів з 3 і 4 типів, дуже близьких за стилістичними ознаками (рис. 1, 7—8; 2, 1—3). Це, перш за все, стосується зображення хижаків, які є домінуючими фігурами на цих бляхах. Вони досить оригінальні і майже не трапляються на інших скіфських виробах. Хижаки мають масивну голову з великим круглим оком і округлим верхнім контуром (на відміну від профільованого у реальних хижаків та більшості хижаків, зображених у «звіриному стилі»). Нижня щелепа відокремлена, паща — беззуба. Велика голова через коротку шию, що повністю закрита вухом, переходить у тіло з трипалими лапами і довгим хвостом, кінець якого закручений у спіраль або ж кільце. Таких хижаків зображено згорнутими у центрі блях (Ольвія, Дугіне, Аксай) (рис. 2, 1—3) і у сценах «нападу» (Опішлянка, Гусарка) (рис. 1, 7—8). Близькими до них, за зображенням тіла, є хижаки, розміщені у верхніх частинах блях з Опішлянки та Гусарки. Але головна особливість останніх — троїсте кільчасте зображення вуха, ока і ніздрі — відрізняє цих звірів від визначеній групи хижаків, і наближає їх до архаїчних зображень келермеського типу. Троїстість кілець присутня і на зображеннях хижаків, що разом з хрестоподібною бляхою оздоблювали горит з Опішлянки (рис. 4, 3). Все це дозволяє говорити про певну архаїчність визначеного кола блях, що знаходилися на певному зламі образотворчої традиції, коли вже з'явилися нові типи зображень, але все ще побутували колишні стилістичні традиції.

Архаїчність підтверджується і датою комплексів, в яких були знайдені бляхи. Загалом вона визначена у межах другої половини VI ст. до н. е. Найнижчу дату

для одного з них — ольвійського поховання 12 (1910 р.) — було запропоновано С. В. Поліним не пізніше другої четверті VI ст. до н. е.⁹. Хоча, на нашу думку, з цією датою погодитися важко¹⁰.

Аналогічним охарактеризованим хижакам, є хижак, що згорнувся, зображеній на круглій бляшці з посульського кургану 482 біля Басівки (рис. 4, 5), що вже неодноразово відзначалося різними дослідниками. На нашу думку, з ними можливо порівняти і хижака, що згорнувся (зображеного на овальній бляшці), яка походить із-під прикубанського м. Майкопа (рис. 4, 6). Він подібний до причерноморських ще й певною композиційною ознакою: його передню лапу розміщено не під мордою, як це властиво більшості зображень хижаків, що згорнулися, а випростаною уперед так, що кисть виходить на зовнішній край поміж мордою та кінчиком хвоста¹¹. Майже аналогічну схему розташування передньої лапи мають зображення хижаків, що згорнулися, з приаральських могильників VII—VI ст. до н. е. (Тагіскен, кург. 45 та Уйгарак, кург. 82)¹².

Дещо відмінними, але все ж таки безперечно виконаними у межах визначеній стилістичної манери є хижаки, розміщені у центрі деяких карпато-дунайських блях З типу. Особливо це стосується бляхи з Бирсешті (Румунська Молдова) (рис. 2, 4). Вірогідно, що цю бляху взагалі можна вважати самою архаїчною з-поміж інших карпато-дунайських. Подібність до ольвійської бляхи підтверджується і стилістичною тотожністю зображення голівок хижих птахів.

Той факт, що одну з найвиразніших хрестоподібних блях, виконаних у визначеній стилістичній манері, було знайдено на некрополі Ольвії, дозволяє багатьом дослідникам говорити про її виготовлення в ольвійських майстернях, а відтак і про античний вплив на формування даного стилістичного образу загалом. Вважається навіть, що ольвійська бляха була витвором саме ольвійських (тобто грецьких) майстрів¹³. Інші ж вироби або привозилися з Ольвії, або виготовлялися за ольвійськими зразками.

Проте розглянута стилістична манера зображення хижаків абсолютно не властива античній традиції, яка вже з VI ст. до н. е. тяжіла до реалістичної манери відтворення людей і тварин. Не випадково ніхто з дослідників не наводить на користь своєї думки будь-які аналогії з давньогрецького мистецтва. А оцінка «античного впливу», що начебто подіяв на появу даного зображення, у різних дослідників взагалі є взаємовиключеною¹⁴.

Чи не перебільшується у даному випадку значення знахідки хрестоподібної бляхи у межах античного міста? Адже ми маємо справу з готовим виробом, який міг бути виготовлений будь-де в іншому місці й потрапити до Ольвії, або разом з її володарем (адже знайдено її у скіфському похованні), або шляхом торгівельних стосунків. Присутність значного прошарку місцевого, варварського, населення в архаїчній Ольвії — факт, підтверджений численними знахідками. А, отже, коло споживачів такої продукції в Ольвії було наявним. Чому ж не можна припустити, що якісь із типово скіфських речей, знайдених у культурних шарах міста або на некрополі, були виготовлені за межами Ольвії, а тому мають імпортний характер, як це припускається (або ж, навіть, надійно встановлено) щодо багатьох грецьких речей? Адже, слід визнати, що доказів щодо виготовлення даної бляхи саме в Ольвії фактично немає. Навпаки, всі відомі ливарні форми або форми для тиснення, які були знайдені в Ольвії та на території її хори, датуються не раніше кінця VI — початку V ст. до н. е.¹⁵. V ст. до н. е. найвірогідніше датується і кістяна бляха у вигляді голови хижака, яку С. І. Капошина відносила до VI ст. до н. е., і яка була для неї прикладом архаїчних виробів, що виготовлялися в ольвійських косторізних майстернях¹⁶. Тобто місцеве, ольвійське, виготовлення виробів у «звіриному стилі», як про це свідчать археологічні дані, почалося у той час, коли на більшій частині Скіфії хрестоподібні бляхи вже вийшли з ужитку.

Вперше, за перегляд традиційної точки зору щодо ольвійського походження хрестоподібних блях, у 1966 р. виступила Н. А. Онайко¹⁷, але її погляди на той час не розглядалися іншими дослідниками¹⁸. Лише згодом про поліцентричність виготовлення блях писала В. М. Скуднова, вважаючи їх суперечкою скіфськими виробами¹⁹. А нещодавно С. Я. Ольговський навів цілу низку доказів щодо технологічної неможливості виготовлення подібних виробів в архаїчній Ольвії²⁰. Тодішній рівень бронзоволіварного виробництва в античному місті, на думку дослідника, був значно нижчий, аніж рівень скіфського лісостепового виробництва.

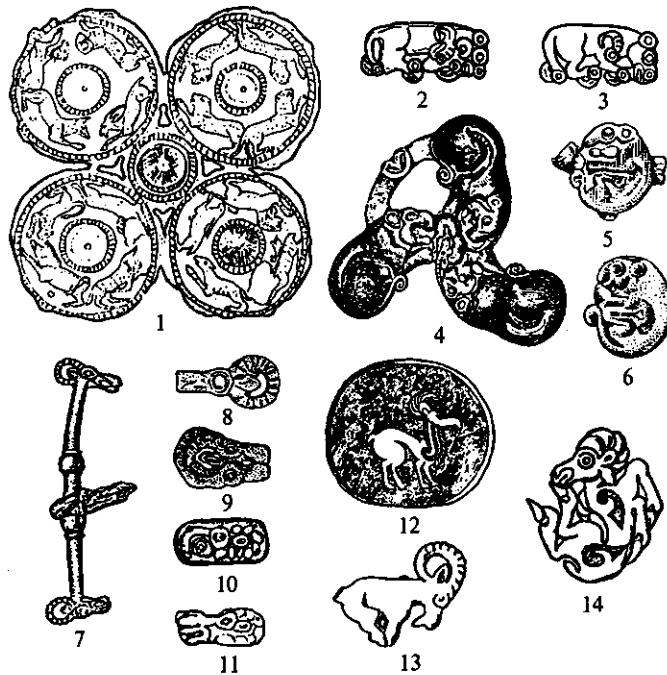

Рис. 4. 1 — Віташкове (Феттерсфельд; Польща); 2 — кург. Вітова Могила (Полтавська обл.); 3 — кург. Опішлянка (Полтавська обл.); 4 — Павлодарська обл. (Казахстан); 5 — с. Басівка, кург. 468 (Сумська обл.); 6 — р-н м. Майкопа (Росія); 7 — с. Хошеутово, мог. (Астраханська обл.); 8 — III Аландська група, кург. 5, пох. 1 (Оренбурзька обл.); 9 — мог. Обручевський, кург. 2 (Челябінська обл.); 10 — мог. Бесоба, кург. 4 (Актюбінська обл.); 11 і 12 — с. Новий Кумак, кург. 18 і 19, пох. 1 (Оренбурзька обл.); 13 — мог. Тамди, кург. 10 (Таджикистан); 14 — Туекта, кург. 2 (Алтай).

Саме там, — у Лівобережному дніпровському Лісостепу, — імовірно, й знаходився центр по виготовленню складних бронзових виробів рівня хрестоподібних блях. Певну роль у поширенні цих виробів, на думку С. Я. Ольговського, відіграли й мандрівні майстри.

На користь скіфського походження бляхи з Ольвійського некрополя, на наш погляд, свідчать і певні стилістичні аналогії зображенням на ній тваринам. Про зображення хижака вже йшла мова. Інший образ — хижий птах. На блясі зображено лише його голову, що складається з 3 основних елементів: великого круглого ока, масивного дзьоба з широкою округлою основою та кінцем, загнутим у кільце, і масивної рубчастої восковиці. Майже ідентичну голівку зображенено на плечі хижаків з Вітової Могили (рис. 4, 2), а дещо відмінну — з Опішлянки (рис. 4, 3), звідки походить й одна з хрестоподібних блях. Таким чином, можна стверджувати, що ці зображення птахів разом із зображеннями визначененої групи хижаків створюють певне образотворче коло, об'єднане єдиною стилістичною традицією. Але загалом «ольвійський» тип пташиної голівки також дуже нечисленний. Самим типовим елементом для скіфського «звіриного стилю» є велике кругле око. Його має переважна більшість зображень хижих птахів VII—IV ст. до н. е. А от дзьоб в ольвійських птахів зображене оригінально. Як правило, на скіфських зображеннях дзьоб починається від передньої лінії ока і відділяється від щоки восковицею або контурною лінією основи дзьоба. Дзьоб же ольвійських птахів має основу, яка починається під оком і поглинає собою щоку. Подібний дзьоб мають хіба що голівки птахів на наверші з Ульського кургану № 2 другої половини VI ст. до н. е. (Прикубання) (рис. 5, 1). До нього можна додати ще кілька подібних голівок, що походять з Лівобережного дніпровського Лісостепу (рис. 5, 2—4). З іншого боку, подібний до ольвійського абрис має напіврозкритий дзьоб птахів, зображення якого іноді трапляється на речах, що походять із Зівіє та казахстанських могильників VII—VI ст. і V ст. до н. е. (рис. 5, 5, 7—9). Він також почі-

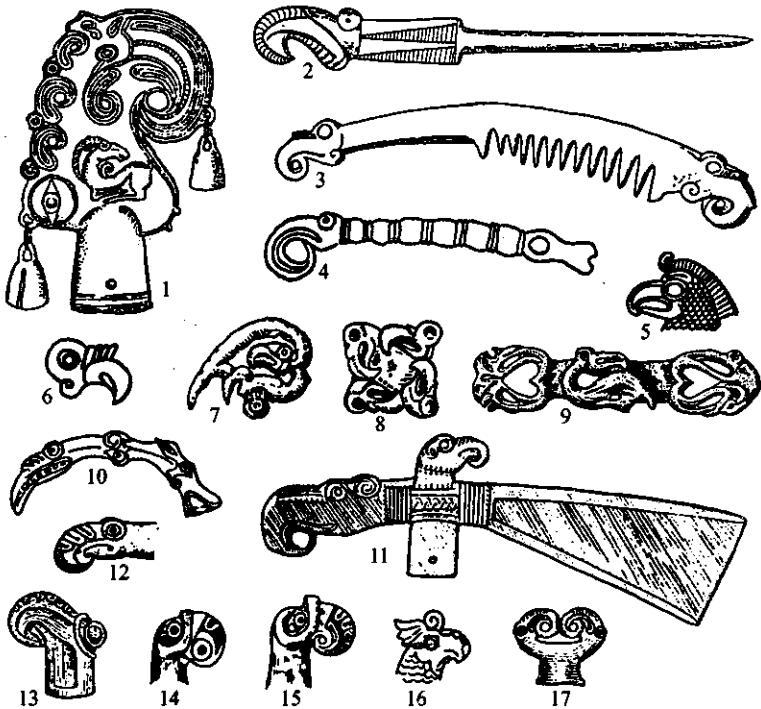

Рис. 5. 1 — Ульський кург. 2 (Краснодарський край); 2 — с. Пожарна Балка, поселення (Полтавська обл.); 3 — кург. Роменської групи (Сумська обл.); 4 — Зах. Більське городище (Полтавська обл.); 5 — Зівіс (Іран); 6 — Ольвія; 7 — Чілікта, кург. 7 (Казахстан); 8 — мог. Уйгарак, кург. 83 (Казахстан); 9 — мог. Нурманбет-І, кург. 2 (Казахстан); 10 — Пастирське городище (Черкаська обл.); 11 — р-н Сиктивкара (Росія); 12 — х. Грушівка (Запорізька обл.); 13, 16 — Кармір-Блур (Вірменія); 14 — с. Мельниківка (Український Лісостеп); 15 — с. Оксютинці, кург. 2 (Сумська обл.); 17 — с. Басівка, кург. 6 (Сумська обл.).

нається від широкої півкруглої основи, яка поглинає собою щоку, хоча й загинається лише гачком. Загалом кінець дзьоба, загнутий гачком або кільцем (як на ольвійській блясі) є типовим для зображень VII—VI ст. до н. е. Згодом, переважно вже з V ст. до н. е. більш розповсюдженим стає зображення кінця дзьоба, загнутого у спіраль. Отож, попри загальну оригінальність подобу ольвійських пташиних голівок, на цей момент також простежується продовження архаїчної традиції.

Рубчаста восковиця є одним із типів зображення восковиці на дзьобі хижого птаха. Найближчою аналогією є одна з голівок птаха на кам'яній матриці для витискування, знайдена в Ольвії на початку V ст. до н. е. (рис. 5, 6), хоча, за іншими ознаками, вона відмінна від тієї, що розглядається. На щоці цієї голівки зображено спіральний завиток, що зближує її з голівками на кінцях кістяного гребеня з курганів Роменської групи, які також мають схожу за форму восковицю (рис. 5, 3). Її мають іще кілька голівок, що походять з Лівобережного Лісостепу (рис. 5, 10, 17). За його межами існує всього дві аналогії цьому стилістичному прийому. Це голівки птахів на вже загадуваному наверші з Ульського кургану (вперше на це звернули увагу М. Н. Погребова та Д. С. Раевський²¹), що раз заразчає певну стилістичну схожість двох виробів; а також голівка грифона на бронзовій сокирці ананьїнського типу, знайдена в Республіці Комі (рис. 5, 11). Можливо припустити, що даний тип восковиці є похідним від своєрідного прийому оформлення верхнього краю дзьоба фестонами, який існував в архаїчний час (рис. 5, 12—16) і походить, як вважає А. І. Шкурко, з передньоазіатської традиції²².

Третім образом ольвійської хрестоподібної бляхи є баран, представлений мотивом окремо зображеного голови. Стиль її зображення, на думку деяких дослідників, найбільше відповідає античній образотворчій традиції²³. Для

Б. М. Гракова це визначення навіть стало найголовнішим аргументом щодо ольвійського виробництва хрестоподібних блях²⁴. Бараняча голова не належить до розповсюджених мотивів скіфського «звіриного стилю», але її зображення з'явилася ще в архаїчний період. Зокрема, вони вінчають собою деякі з архаїчних кістяних писалів, що походять з Лісостепу та Північного Кавказу²⁵. Частина баранячих голівок у VII—VI ст. до н. е. набула рис хижого птаха, перетворившись у синкретичний образ так званого грифо-барана²⁶. У другій половині VI — на початку V ст. до н. е. голівки баранів розміщувалися на кінцівках руків ів дзеркал «ольвійського» типу (*третєю групи*, за В. М. Скудновою)²⁷. Отже, для архаїчного «звіриного стилю» зображення голови барана були цілком властивими, а тому й сам цей мотив можна вважати типово скіфським. Типово скіфськими є і стилістичні прийоми, за допомогою яких зображені голову барана на ольвійській бласі. Насамперед, це велике рельєфне око, що складається із зовнішнього кільця і внутрішнього кружка. Зображення такого ока стає типовим з V ст. до н. е., коли воно замінює властиве архаїчній традиції кільчасте око. Але з'явилось воно ще на виробах VII ст. до н. е. Наприклад, саме таке око мають олені на великій сагайдачній платіжці з Келермесу²⁸. Губи барана рельєфно виділені (порів. зображення того самого оленя з Келермесу), а щока позначена рельєфним овальним горбком (прийом більше властивий скіфським зображенням хижака). Незвичним є хіба що зображення рогів: вони загнуті у кільце назад голови, а в середині кільця, що утворилося, знаходиться вухо. Більшість відомих зображень баранів у різних євразійських традиціях скіфського часу мають роги, які загнуті в кільце і заходять на морду, часто аж поперед ока. Але аналогічні ольвійському зображенням роги мають баранячі голівки, що походять з комплексів кінця VI—V ст. до н. е. Південного Приуралля та Поволжя, а також трапляються у більш віддалених східних комплексах (рис. 4, 7—14).

Отже, наведені аналогії, на нашу думку, дозволяють говорити про безсумнівне скіфське походження хрестоподібної бляхи з Ольвійського некрополя й інших стилістично подібних до неї блях. Вони є оригінальною манерою зображення, що виникає і «живе» дуже недовгий час (можливо, лише другу половину VI ст. до н. е.), але яка, проте, має безперечні витоки у попередній архаїчній образотворчій традиції.

Привертають також увагу й певні аналогії зі східними регіонами скіфського світу, деякі з яких були наведені вище. Окремо, слід сказати про незвичайну бронзову бляху, що походить із випадкових знахідок Павлодарського Приіртишшя (Казахстан) й датується, вірогідно, VI ст. до н. е.²⁹. Вона є складною композицією, в основі якої знаходиться згорнута фігурка цапа, навколо якої радіально розташовано трьох хижаків (рис. 4, 4). Хижаки на цій бласі певною мірою нагадують хижаків на хрестоподібних бляхах. Дуже подібна округла й велика голова з беззубою пащою, хоча стилістичні прийоми її зображення інші. Приіртиські хижаки мають простягнуту уперед передню лапу із позначеннями пальцями. Така лапа зображувалася лише у хижаків у сценах нападу або боротьби, але подібну «пальчасту» передню лапу мають і хижаки на хрестоподібних бляхах. Об'єднані дві групи хижаків і зображення хвоста: він в обох випадках оточує лише задню частину тіла, а його кінець закручено у спіраль.

Сюжетно приіртишська бляха відтворює сцену нападу, яка в даному випадку, з огляду на присутність 3 хижаків і своєрідність пози цапа, вірогідно, уособлює тричастинне жертвоприношення. Фактично цю саму ідею втілюють і хрестоподібні бляхи. Найповніше вона виражена на бляхах 2 *варіанта* 4 типу. В їх центрі розміщено звіра, що згорнувся (на українських бляхах — це хижак, але на карпато-дунайських звір у видовому відношенні стає більш невизначенним). З боків від нього розміщено три тотожних сцени нападу хижака на іншу тварину. На бляхах 1 *варіанта* (Опішлянка, Гусарка) сцену нападу на цапа (як на приіртиській бласі) розміщено в центрі, що трохи змінює загальну композицію (рис. 1, 7—8). А от на бляхах 1 та 2 типів (рис. 1, 1—3) порівняння «хижак — копитні» є перевернутим у порівнянні із зображенням на приіртиській бласі: згорнутий звір у центрі — хижак, а звірі, розташовані радіально навколо нього, — копитні. Композиція блях 3 типу, на перший погляд, взагалі здається іншою. Вона більш аналогічна бласі IV ст. до н. е., яку знайдено у пох. 95 Охлебінінського могильника (Башкортостан)³⁰. Тут також навколо звіра, що згорнувся, зображені птахів, хіба

що їх не 3, а 6. Але цілком вірогідно, що попри строкатість варіантів на усіх перелічених бляхах розкривається одна головна ідея — ідея розвитку через жертовоприношення³¹.

З іншого боку, схема приіртиської бляхи, а також нижньої частини блях 1 та 2 типів нагадує трипроменеву свастику. Свастика (щоправда, у вигляді чотири- та п'ятипроменевого «сегнерового колеса») також є домінуючим елементом зображення на хрестоподібній блясі 2 групи, що походить з пох. 168 Зуївського могильника (Прикам'я) (рис. 2, 9). На інших виробах скіфської доби трипроменева свастика, утворена головами або цілими фігурами тварин, трапляється досить рідко, на відміну від подібної чотирипроменевої свастики, ідея якої походить ще з часів ранніх землеробів Передньої Азії. Найбільш архаїчними з-поміж перших є бронзове навершя з головами хижаків із пох. 254 Тлійського могильника (Центральний Кавказ) та бронзові пронизки з орлиноподібними трилопатевими щитками з Кармір-Блуру³². Подібні зображення також відомі у мистецтві ахеменідського Ірану³³. Особливо вражаючими серед них є композиції з протомами коней, які повністю відповідають бляхам 2 типу. До пізньоскіфського часу належать бронзові вироби, оздоблені головами грифонів з Шушенської волості та Аскирівського скарбу (Мінусинський край)³⁴, фалари з головами коней з Огузу та фракійських курганів, а також з головами хижаків з Мезеку (Фракія)³⁵.

Отже, можемо припускати, що за зазначенним розмаїттям образів та виробів стойте певне коло уявлень безсумнівно міфологічного характеру, яке у мистецтві народів скіфського світу на ранньому етапі втілилося у приіртиській блясі, а згодом знайшло широкий розвиток у причорноморських хрестоподібних бляхах та інших виробах.

Окрім того, значний відгук образотворчої традиції східних регіонів скіфського світу знаходимо в хрестоподібній блясі з Єнківців (рис. 1, I). Стилістична манера зображення звірів на ній унікальна. Будь-які аналогії їй нам невідомі. Хіба що великі вуха, що стирчать догори, у копитних тварин нагадують такі ж вуха тварин, голови яких розміщено на навершях та паслях з архаїчних комплексів Прикубання та Лівобережного Лісостепу³⁶. А от схема зображення хижака, що згорнувся, (али хижака розташовані зустрічно-паралельно, а хвіст — над мордою) повністю є східною й досі не траплялася в західній частині скіфського світу. Таку схему має серія зображень типу Уйгараку — Старшого Ахмилово (VII ст. до н. е.), об'єднаних також і певною стилістичною манeroю відтворення³⁷. На сьогодні відомо 5 подібних зображень, що походять з регіонів, віддалених один від одного сотнями кілометрів. Такий розкид серійних виробів є унікальним й пояснюється він, вірогідно, активністю центрально-казахстанських народів. Найближча до Єнківців бляха походить з пох. 926 зі Старшого Ахмилівського могильника³⁸ ананьїнської культури. Вона хоча і тутожна за схемою розташування лап і хвоста (що є дуже важливим для зображення хижака, що згорнувся), але абсолютно інша за стилістичними ознаками. Та зазначимо, що ананьїнською за походженням є і зуївська хрестоподібна бляха. З території ананьїнської культури (з П'яноборського могильника) походить і бляха, композиційно тутожна приіртиській блясі, що розглядалася вище³⁹. Все це, безперечно, свідчить про значні контакти поміж ананьїнською культурою та культурами українського Лісостепу, а також степового Причорномор'я, Поволжя та Казахстану, які відзначалися ще А. В. З布鲁євою⁴⁰. Останнім часом М. Н. Погребовою та Д. С. Раєвським детально розробляється погляд на південно-ананьїнські пам'ятки, як пам'ятки, пов'язані з так званими «скіфами, що відкололися», відомими за історією Геродота⁴¹. Чи стоять за появою єнківецької бляхи також якісь міграційні процеси, поки це сказати важко. Але те, що до появи хрестоподібних блях (єнківецької та ін.) був причетний певний східний імпульс (міграційний чи культурний), на наш погляд, дуже вірогідно.

Саме ж походження хрестоподібних блях цілком можливо пов'язати із територією Лівобережного дніпровського Лісостепу, про що вже писав С. Я. Ольговський⁴². Окрім іншого, на користь такого ствердження свідчать зображення на найдавніших бляхах, які тісно пов'язані з усім комплексом місцевого «звіриного стилю». До зазначеного кола стилістичних аналогій додамо також і деякі композиційні аналогії. Зокрема, це композиційний прийом зображення звірів, насам-

перед хижаків, стовпчиком один над одним, як це зроблено на верхніх планках хрестоподібних блях, а також на руків'ї дзеркала з Гаврилівки, піхвах меча з Шумейківського кургану та кістяному предметі із Західного Більського городища⁴³. На останніх їх, щоправда, по 7 (на більському предметі їх також, вірогідно, було 7), а не 3—5, як на хрестоподібних бляхах. Але подібний прийом не використовувався в інших регіонах Скіфії та Північного Кавказу (за винятком келермеської сокири). Відомий він лише на сході скіфського світу — в Сибіру та Монголії. Стовпчиком розташувалися й 11 та 14 бляшок із зображенням хижаків (рис. 4, 2—3) на горитах із Вітової Могили та Опішлянки. Певну композиційну (і, можливо, семантичну) спорідненість хрестоподібні бляхи мають також із бляшками у вигляді 4-пелюсткової розетки, на яких верхня пелюстка частково замінена 2 голівками хижих птахів, а в центрі її розміщено солярний знак. Такі бляшки відомі з комплексів VI ст. до н. е. (Стайкін Верх, кург. 12; Оксютинці, кург. з розкопок Т. В. Кібальчича; Герасимівка, кург. 1; Попівка, кург. 8; Луки)⁴⁴.

Чи виготовлялися архаїчні бляхи в єдиному центрі, а чи в різних, однозначно сказати досить важко. Адже, якщо бляхи 4 типу (зазначененою стилістичною подоби) походять як із Лісостепу (Опішлянка), так і Степу (Гусарка), то бляхи 3 типу відомі лише за знахідками в Степу. Й подальшого розвитку у Лісостепу на початку V ст. до н. е. набули саме бляхи 4 типу (колекція Боткіна, Вовківці). Проте, аналогії образам, зображенім на бляхах 2 типу, походять з широкої території Лісостепу, Прикубання та Приуралля. Це не виключає їхній зв'язок з лісостеповим художнім центром, а також зародження даних типів хрестоподібних блях саме у ньому. Остаточний висновок щодо цього, ймовірно, можна буде зробити лише згодом, з подальшим розширенням джерельної бази.

Історію побутування хрестоподібних блях у Причорномор'ї у V ст. до н. е. можна простежити лише на прикладі 2 виробів: з Вовківців (рис. 1, 5) та колекції Боткіна (рис. 1, 4), яка, можливо, також походить з Лівобережного Лісостепу. Вони є оригінальним варіантом блях у стилістичному та композиційному відношенні.

Щодо композиції, це виражається не лише розміщенням в центрі хижака, що згорнувся (на відміну від сцени нападу на опішлянській блясі), а й у тому, що змінено кількість хижаків на верхній планці. На єнківецькій блясі — 5 різноспрямованих, на опішлянській та гусарській — 4 однаково спрямованих, а на боткінській та вовківецькій — 3. При цьому, на вовківецькій блясі нижнього хижака розміщено упоререк верхнім двом. Розташування хижаків на єнківецькій блясі дозволяє припустити, що звірі на верхній планці пов'язані зі способом маркування простору (в даному випадку — чотирьох сторін світу і центру) засобами зоологічного коду. Аналогічна ситуація відома ще на золотому гребені із Солохи, на якому поміж верхньою батальнюю сценою та зубцями розміщено 5 фігурок левів⁴⁵. Відповідає цій темі й зображення 4 звірів. На ольвійській блясі хижаків замінено на баранів, що є навіть більш типовим для подібних композицій, оскільки відображає добре відому архаїчну традицію зображення копитних з боків від Світового Дерева⁴⁶. Але чому на боткінській та вовківецькій бляхах зображені лише 3 хижаки, що не відповідає числовому вираженню простору? Можливо, це пояснюється переосмисленням зображення на цій частині бляхи, що відбулося згодом. Можна припустити, що 3 хижаки ще раз дублюють головну ідею всієї композиції — ідею тричастинної жертви. Таке дублювання однієї ідеї різними художніми прийомами було досить характерною рисою первісного мистецтва, у тому числі скіфського⁴⁷. Надалі три звіра на верхній планці зображувалися й на деяких карпато-дунайських бляхах (рис. 2, 4, 6).

Загалом боткінська, а надто вовківецька, бляхи знаменували собою припинення традиції виготовлення хрестоподібних блях у Причорномор'ї. Сама їх оригінальна стилістична подoba вже свідчить про припинення існування старого художнього центру, з яким була пов'язана архаїчна група блях. У композиційному плані вони виглядають більш спрощеними (відсутня тема маркування простору). І до того ж, бляху з Вовківців (найпізнішу з-поміж причорноморських) було поміщено вже у зовсім іншій контекст: якщо функціонально більшість блях були пов'язані із горитом, то вовківецька — із оформленням кінської вузди.

Існування блях у подальший час — V—IV ст. до н. е. — пов'язане лише з Карпато-Дунайським регіоном. Значна частина місцевих виробів є бляхами пер-

шої групи. Вони представлені трьома типами, при цьому, 4 тип — бляхами 2 (вовківецького) варіанта. Кожна з блях фактично є оригінальним розвитком тих тем (або ж однієї більш масштабної теми), що були вище визначені. Оригінальними є включення до кола образів, пов'язаних із бляхами, зайці. У цьому відношенні особливістю є бляха з Мезолаку (рис. 1, 9), де зайці присутні і в сценах нападу на них хижаків (такі сцени в скіфському мистецтві невідомі), і в сцені нападу чи погоні за зайцем хижого птаха, яку розміщено на верхній планці. Аналогії останній знаходимо серед зображень вже IV ст. до н. е.: на обкладках горитів з кургану Пастка та, можливо, із Семибратьного кургану № 2, а також платівках-обшивках чащі з Семибратьного кургану № 4⁴⁸. Сцена погоні за зайцем, але вже собаки, присутня і на блясі із Салонта (рис. 1, 2). У власне скіфському мистецтві цю сцену, можливо, було заборонено зображати, хоча вона й відтворювала, за переконливою інтерпретацією Д. С. Раєвського⁴⁹, один із центральних міфологічних сюжетів. Ті зображення, що нам відомі (Куль-Оба, Товста Могила, Велика Близниця, серія горитів), виконані або греками, або в античній художній манері. Але подібної сцени немає серед власне скіфських виробів. Невідома вона й у східних регіонах скіфського світу, хоча зображення сцен нападу хижаків на інших тварин були відносно численними. Бляха ж з Салонта у цьому відношенні є поки що єдиним винятком.

Зважаючи на на стиль зображення, можна сказати, що найбільш ранніми з-поміж карпато-дунайських є бляха з Бирсешті, яка наслідує основні стилістичні риси ольвійської групи блях, про що вже йшла мова. Інші бляхи є більш пізніми і надійно датуються у межах V ст. до н. е. Кілька блях першої групи (Комарно, Желізовце) є остаточно пізнім варіантом зображення. Зображення втрачають свою чіткість й перетворюються у декоративний орнамент (рис. 2, 7—8). Й тому наступний етап в історії блях, який позначився появою виробів третьої групи, був уже досить закономірним. Як певний етап в існуванні ідеї, що виражают хрестоподібні бляхи, на території Середньої Європи можна вважати своєрідну золоту бляху з Віташково (Феттерсфельде), що у Польщі (рис. 4, 1). Вона хоча і являє собою хрест вже іншої форми (скошений), але у зображеннях відтворено ті ж самі теми, які є і на хрестоподібних бляхах (тричастинне жертвоприношення, погоня, маркування простору).

Поява хрестоподібних блях у карпато-дунайському регіоні багатьма дослідниками цілком слушно пов'язується з певною міграційною хвилею другої половини — кінця VI ст. до н. е. Ця хвиля позначилася появою у Середній Європі, окрім хрестоподібних блях, предметів скіфської зброї, деяких видів прикрас та дзеркал «ольвійського» типу. На користь розповсюдження художніх виробів same через міграцію, а не завдяки торгівлі чи культурному впливу, свідчить, на нашу думку, їх композиційна складність, пов'язана з глибинами скіфської міфології, та історія розвитку хрестоподібних блях, головні віхи якої були зазначені вище. Подібне в іноетнічному середовищі було б неможливим⁵⁰.

Таким чином, масові знахідки хрестоподібних блях у Північно-Східному Причорномор'ї та Карпато-Дунайському регіоні, ймовірно, позначають початкову та кінцеву точки маршруту міграції. У такому разі, Північно-Західне Причорномор'я (й Ольвія у тому числі) були проміжною територією, через яку проходила ця міграція. А отже, деякі типи виробів, а також хрестоподібні бляхи та дзеркала «ольвійського» типу, могли потрапити сюди з Північно-Східного Причорномор'я саме внаслідок визначених подій. На користь такого припущення свідчить типологічно-хронологічна особливість дзеркал «ольвійського» типу, що були знайдені в Ольвії та на Березані. На думку С. В. Поліна⁵¹, який розвинув висловлені раніше спостереження В. М. Скуднової, більш рання група дзеркал, що відповідає традиціям скіфського «звіриного стилю», виявлена виключно за межами Ольвії. Тоді як дзеркала ольвійського та березанського походження переважно молодші за часом і відрізняються деякою деградацією стилю. Походять вони з поховань другої половини VI — початку V ст. до н. е.

Хрестоподібні бляхи на новій батьківщині продовжували існувати та видозмінюватися ще майже два століття, тоді ж як на колишній вони самі та образи, що пов'язані з ними, були повністю забуті вже на початку V ст. до н. е. Натомість, наприкінці VI ст. до н. е. з'являються нові стилістичні образи. Це, зокрема, хижаки, які зторнулися (типу курганів Кулаковського та Басівки (кург. 499), і птахи з

підтрикутною восковицею на дзьобі. Дослідниками відзначаються й інші особливості у «звіриному стилі», що припадають на той час⁵². Не виключено, що все це пов’язано із певною зміною населення Північного Причорномор’я і відповідними змінами у матеріальній культурі степового та лісостепового населення наприкінці VI — на початку V ст. до н. е.⁵³.

¹ Fettich N. Beitrage zum Entstehungsproblem des altgermanischen. II. Stiles. — Budapest, 1929. — Taf. XV—XVII; Fettich N. Der Scythische Fund von Garschinowo. — Budapest, 1934. — Taf. IX—XIII.

² Benadik B. Skythsky problem ve svetle archeologyckych nalezu na Slovensku // Arceologicke rozhledy. — Praha, 1953. — Roc. V. — Ses. 5; Хоредт К. Скифские находки в Комлоде // Dacia. — IV. — Bucuresti, 1960; Parducz M. Graves from the scythian age at Artand (country Hajdu-Bihar) // ААН. — 1965. — Т.XVII. — Fas 1—4; Parducz M. Probleme der scythenzeit im Karpatenbeken // ААН. — 1973. — XXV, 1—2; Chochorowski J. Die Vekerzug-Kultur Charakteristik der Funde. — Warszawa-Krakow, 1985. — Р. 95—99, 129.

³ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія. — 1947. — Том 1. — С. 32—35.

⁴ Мурzin В. Ю. Два раннескифських комплекса из Запорожской области // Новые исследования археологических памятников на Украине. — К., 1977. — С. 54—60.

⁵ Ольговський С. Я. Походження хрестоподібних блях скіфського часу // Археологія. — 1995. — № 2.

⁶ Копылов В. П. Новые данные о связях населения дельты Дона в V в. до н. э. // Донские древности. — Азов, 1992. — Вып. 1. — С. 84. — Рис. 1, 5; Дьяченко А. Н., Мэйб Э., Скрипкин А. С., Клепиков В. М. Археологические исследования в Волго-Донском междуречье // Нижневолзский археологический вестник. — Волгоград, 1999. — С. 96. — Рис. 5, 2.

⁷ Кулатова І. М. Хрестовидна бляха скіфської доби з Єнківець у Посуллі // Полтавський археологічний збірник. — Полтава, 1995. — С. 141—144. — Рис. 2.

⁸ Хоредт К. Указ. соч. — С.; Мурzin В. Ю. Указ. соч. — С. 59—60; Chochorowski J. Op. sit. — Р. 95—98.

⁹ Палин С. В. Хронология ранньоскифських пам’яток // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 29.

¹⁰ За запропонованою нами схемою відносного датування степових архаїчних комплексів, пох. 12 (1910 р.) належить до 3 хронологічної групи й не може датуватися раніше середини VI ст. до н. е.: Полідович Ю. Б. К вопросу о хронологии раннескифских памятников степной зоны Северного Причерноморья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. — V в. н. э. Мат-лы МАК. — Тирасполь, 1994.

¹¹ Ильинская В. А. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА. — 1971. — № 2. — С. 79; Полідович Ю. Б. О мотиве свернувшегося хищника в скифском «зверином стиле» // РА. — 1994. — № 4. — С. 75.

¹² Вишневская О. А., Итина М. А. Ранние саки Приаралья // Проблемы скифской археологии. — М., 1971. — Рис. 8, 1—2; Вишневская О. А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э. — М., 1973. — Табл. I, 6; XXXVIII, 6.

¹³ Ильинская В. А. Указ. соч. — С. 79; Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы и древний Восток. К истории становления скифской культуры. — М., 1992. — С. 116.

¹⁴ Порів.: «[На изображениях из Гусарки] заметно влияние греческого искусства, под воздействием которого реалистические изображения самобытного скифского стиля постепенно превращались в вычурный и утяжеленный многочисленными деталями звериный орнамент» (Мурzin В. Ю. Указ. соч. — С. 57); «Свернувшийся зверь на крестовидной бляхе из Ольвийского некрополя, выполненной, очевидно, греческим мастером, отличается существенно меньшей степенью стилизации, что, возможно, следует объяснить прямым влиянием достаточно жизнеподобного античного искусства» (Погребова М. Н., Раевский Д. С. Указ. соч. — С. 116).

¹⁵ Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА. — 1956. — № 50. — С. 183; Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП УРСР. — 1958. — Том VII; Островерхов А. С., Отрешко В. М. Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986; Сон Н. А. Ремесленное производство // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987. — С. 120—121; Островерхов А. С. Об одной литейной форме с Березани // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1993; Левина Э. А., Островерхов А. С., Редина Е. Ф. О производстве изделий в зверином стиле на территории Ольвийского полиса // Древности причерноморских степей. — Запорожье, 1993.

¹⁶ Капошина С. І. Пам’ятки скіфського звіриного стилю, знайдені в Ольвії // АП УРСР. — 1958. — Том VII. — С. 98—110.

¹⁷ Онайко Н. А. О центрах производства золотых обкладок ножен и рукояток ранних скифских мечей, найденных в Приднепровье // Культура античного мира. — М., 1966. — С. 172.

- ¹⁸ Шкурко А. И. Об изображении свернувшегося в кольцо хищника в искусстве лесостепной Скифии // СА. — 1969. — № 1. — С. 36.
- ¹⁹ Скуднова В. М. Указ. соч. — С. 27.
- ²⁰ Ольговский С. Я. Вкз. праця.
- ²¹ Погребова М. Н., Раевский Д. С. Указ. соч. — С. 127.
- ²² Шкурко А. И. Фантастические существа в искусстве лесостепной Скифии // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — Часть 2 (Труды ГИМ). — Вып. 54. — М., 1982. — С. 3.
- ²³ Фармаковский В. Б. Архаический период в России // МАР. — 1914. — № 34. — С. 37; Ольговский С. Я. Вкз. праця. — С. 28.
- ²⁴ Граков Б. М. Вкз. праця. — С. 32.
- ²⁵ Шкурко А. И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 91.
- ²⁶ Шкурко А. И. Фантастические существа... — С. 3.
- ²⁷ Скуднова В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // Труды Гос. Эрмитажа. — Л., 1962. — Том VII. — С. 16—20.
- ²⁸ Piotrovsky B., Galanina L., Grach N. Scythian Art. — Leningrad, 1986. — Pl. 23.
- ²⁹ Акшиев А. К. Новые художественные бронзовые изделия сакского времени // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. — Алма-Ата, 1976. — С. 183—188.
- ³⁰ Корепанов К. И. О локальных различиях в искусстве «звериного» стиля Среднего Поволжья и Прикамья VII—III вв. до н. э. // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. — Новосибирск, 1987. — Рис. 5, 10.
- ³¹ Полидович Ю. Б. Опыт реконструкции скифо-сакского космогонического мифа по материалам изобразительного искусства и архитектуры // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000.
- ³² Техов Б. В. Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э. — М., 1980. — Табл. 108; Пиотровский Б. Б. Скифы и древний Восток // СА. — 1954. — Вып. XIX. — Рис. 2.
- ³³ Луконин В. Г. Искусство древнего Ирана. — М., 1977. — С. 89; Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. — М., 1984. — С. 150—151.
- ³⁴ Завитухина М. П. Древнее искусство на Енисее. Скифское время. — Л., 1983. — Кат. 221; Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР. — М., 1992. — Табл. 94, 21.
- ³⁵ Фиалко Е. Е. Фракийская узда из кургана Огуз // РА. — 1995. — № 1. — Рис. 5; 10.
- ³⁶ Переводчикова Е. В. Типология и эволюция скифских наверший // СА. — 1980. — № 2. — Рис. 1, 4—5; 6, 1, 3, 4; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968. — Табл. IV, 6, 9; XIX, 4; XX, 13, 18; XXXV, 16, 18; XXXIX, 4; інші.
- ³⁷ Полидович Ю. Б. О мотиве свернувшегося хищника... — С. 73.
- ³⁸ Патрушев В. С., Халиков А. Х. Волжские ананьинцы (Старший Ахмыловский могильник). — М., 1982. — Рис. 62, 4 а.
- ³⁹ Членова Н. Л. Связи культур Западной Сибири с культурами Приуралья и Среднего Поволжья в конце эпохи бронзы и в начале железного века // Проблемы западносибирской археологии. Эпоха железа. — Новосибирск, 1981. — Рис. 5, 11.
- ⁴⁰ Збруева А. В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА. — 1952. — № 30.
- ⁴¹ Погребова М. Н., Раевский Д. С. К вопросу об «отложившихся скифах» (Herod., IV, 22) // ВДИ. — 1989. — № 1; Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы и древний Восток. — С. 195—216.
- ⁴² Ольговский С. Я. Вкз. праця.
- ⁴³ Ильинская В. А. Образ кошачьего хищника... — Рис. 7, 1; 8, 3; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — Рис. 38, 10.
- ⁴⁴ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — Табл. X, 8; XXIV, 1—7; XLV, 4; XLVI, 12; XLVIII, 33, 34, 41.
- ⁴⁵ Piotrovsky B., Galanina L., Grach N. Op. sit. — Р. 128—129.
- ⁴⁶ У зв'язку з такою інтерпретацією зображень на верхній планці хрестоподібних блях, вважаємо, проведене С. Я. Ольговським, порівняння знаків, зображеніх поряд з головами баранів на ольгівській бляші, із монетами-стрілками не зовсім коректним. У такому контексті вони є зовсім недоречними. А отже, і пов'язувати дану бляху із Західним Причорномор'ям, що припускалося дослідником, у нас немає підстав.
- ⁴⁷ Раевский Д. С. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов евразийских степей // Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. — М., 1983. — С. 54—55.
- ⁴⁸ Черненко Е. В. Скифские лучники. — К., 1981. — Рис. 38; Анфимов Н. В. Древнее золото Кубани. — Краснодар, 1987. — С. 115, 117.
- ⁴⁹ Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С. 60—64.
- ⁵⁰ Див. до: Полидович Ю. Б. Скифский «звериный стиль» как источник для этнокультурных реконструкций // Мат-ли МАК «Етнічна історія та культура населення

степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку раннього середньовіччя)». — Дніпропетровськ, 1999.

⁵¹ Полін С. В. Вказ. праця. — С. 24.

⁵² Шкурко А. И. О локальных различиях... — С. 94; Кантарович А. Р. «Летящие» и лежащие олени в искусстве звериного стиля Степной Скифии // Историко-археологический альманах. — Армавир-Москва, 1996. — Вып. 2.

⁵³ Алексеев А. Ю. Скифская хроника. (Скифы в VII—IV вв. до н. э.: историко-археологический очерк). — СПб., 1992. — С. 92—112; Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии (VII—IV вв. до н. э.). — Автореф. дисс... доктора ист. наук. — СПб., 1996. — С. 29—33.

Ю. Б. Полидович

СКИФСКИЕ КРЕСТООБРАЗНЫЕ БЛЯХИ

Крестообразные бляхи являются одной из самых ярких категорий изделий скифского времени. По системе декоративного оформления они разделяются на 3 группы. Изделия 1 группы декорированы изображениями животных, 2 — солярными символами, 3 — геометрическим орнаментом или вообще лишены декора. Бляхи 1 и 3 групп подразделяются на ряд типов в зависимости от оформления боковых и нижнего выступов, а также других признаков. Хронологически изделия 1 группы более ранние. Среди них выделяются более архаичные бляхи второй половины VI в. до н. э., которые объединяются общими чертами стилистической манеры исполнения. Поскольку одна из блях этого круга была найдена на некрополе Ольвии, считается, что все они происходят из ольвийских мастерских и появились под влиянием античного искусства. Однако, убедительные аналогии из скифского «звериного стиля» позволяют считать ольвийскую бляху и близкие ей изделия сугубо скифскими. Прослеживаются и некоторые восточные аналогии, особенно ощутимые на примере бляхи из с. Енковцы. Существует определенная структурно-семантическая параллель между крестообразными бляхами и бляхой из Павлодарской области VI в. до н. э. В целом крестообразные бляхи возникают и первоначально существуют в Северо-Восточном Причерноморье и, прежде всего, в Левобережной днепровской Лесостепи. Однако, дальнейшее существование этих блях связано с территорией Карпато-Дунайского региона. Появление их здесь, скорее всего, объясняется миграцией населения, в среде которого появились крестообразные бляхи. С миграционным процессом, возможно, связано и попадание одной из блях в Ольвию.

Yu. B. Polidovych

SCYTHIAN CROSS-SHAPED PENDANTS

Cross-shaped pendants are one of the brightest categories of Scythian articles. By the system of decorative design, they are divided into three groups. Articles of the 1st group are decorated with animal images, those of the 2nd group with solar symbols, and those of the 3rd group with a geometric ornament or without any decor. The pendants of the 1st and 3rd groups are separated into a number of types depending on the design of lateral and lower ledges and on other signs. By chronology, articles of the 1st group are earlier. Among them, we may distinguish the more archaic pendants of the second half of the VI century BC, which are joined by the common features of a style of performance. Since one of the pendants was found on the Olbian necropolis, it is considered that all pendants originated from the Olbian workshops and appeared under the influence of the ancient art. However, the convincing analogies with the Scythian «beast style» allow one to regard the Olbian pendant and articles close to it as particularly Scythian. Certain east analogies are also traced, being especially perceptible on the example of the pendant from vil. Enkovtsy. There exists a certain structural-semantic parallel between cross-shaped pendants and the pendant from the Pavlodar region of the VI century BC. As a whole, cross-shaped pendants appeared and initially existed in the north-east Black Sea region and, first of all, in the left-bank Dnieper Forest-Steppe. However, the further existence of these pendants is connected with the territory of the Carpathian-Danube region. Their appearance in this region is most likely explained by migration of the population, within which cross-shaped pendants appeared. Probably, the appearance of one of the pendants in Olbia is related to the migration process.

Одержано 20.09.99

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ У ВИВЧЕННІ КУЛЬТУ БОГА НАЙВИЩОГО НА БОСПОРІ

У статті аналізуються основні точки зору щодо походження культу Бога Найвищого на Боспорі.

Культ Бога Найвищого Θεος ‘Үψιστος, поширений в перші століття н. е., окрім Боспору, в багатьох частинах античного світу — Малій Азії¹, Фракії², західнопонтийських містах³, Єгипті, Сирії та островах Архіпелагу⁴, а також у Херсонесі Таврійському⁵, вже тривалий час привертав увагу дослідників. Метою даної праці є історіографічний аналіз існуючих точок зору стосовно походження культу на Боспорі. Насамперед зазначимо, на підставі яких джерел ґрунтуються ці твердження. Вони обмежуються написами фіасів, мануміссіями та однією присятою. Більшість написів походить з Танаїсу (КБН № 1260, 1261, 1277—1289), кілька — з Гортіппі (КБН № 1123, 1125, 1126) та одна з Пантикею (КБН № 62).

Загалом вони датуються відтинком часу приблизно від середини I до початку IV ст. н. е., однак при розподілі їх по центрах виявляється помітна диференціація як за типами написів, так і за хронологією та етнічним складом адорантів.

Із Гортіппі походять тільки мануміссії, датовані в межах дуже вузького періоду — з 41 р. н. е. по рубіж I—II ст. н. е. Більше культ Бога Найвищого в Гортіппі не фіксується. Усі імена, які згадуються у написах, грецькі за походженням.

У Танаїсі відомі лише написи фіасів, склад яких був різноетнічним. Ймовірно, існування там зазначеного культу поділяється на два періоди з досить значним хронологічним проміжком. До першого періоду напевне можна віднести тільки два написи середини II ст. н. е. (КБН № 1260, 1261). Проте відомо ще багато значно пошкоджених написів фіасів першої половини II ст. н. е., аналогічних за складом до попередніх, які з великою долею ймовірності можна також пов’язати з культом, що нас цікавить (КБН № 1262—1273). До речі, сильно пошкоджені й перші два написи. Складається враження, що близько 155 р. н. е., яким датується найпізніший з відомих написів (КБН № 1260), вшанування в Танаїсі культу Бога Найвищого припиняється, мабуть як наслідок якихось насилиницьких дій, на що вказує знищення усіх написів. Обставини цих подій нам невідомі, але можна приступити, що це якось пов’язано з появою в місті в третій чверті II ст. н. е. великої групи сарматського населення⁶.

Згодом культ Бога Найвищого зафіксовано в Танаїсі у 220 р. н. е., і, вірогідно, він продовжує існувати аж до загибелі міста приблизно в середині III ст. н. е., так як найпізніший із відомих написів датується 244 р. н. е. (КБН № 1277—1289).

Між двома групами написів простежується не тільки хронологічний розрив, але й значна різниця в етнічному складі фіасотів. У другому періоді стає помітним зростання числа адорантів із середовища варварського населення, хоча з цього навряд чи потрібно робити далекосяжні висновки, так як це, ймовірно, відбиває загальне зростання кількості варварських імен в ономастиконі Танаїса в зазначеній час⁷.

Нарешті, ще одним центром поширення на Боспорі культу Бога Найвищого можна вважати Пантикеї. Там виявлено присяту, датовану 304 р. н. е., зроблену від імені намісника Феодосії Аврелія Віктора Сога, сина Олімпія (КБН № 64). У напису йдеться, що він тривалий час жив на чужині, тому немає упевненості, що прихильником цього культу він став саме в Пантикеї чи загалом на Боспорі, а не десь у іншому місці.

У розвитку дискусії стосовно походження культу Бога Найвищого на Боспорі можна визначити кілька самостійних напрямів.

Ще Л. Стефані висунув думку, що під іменем Бога Найвищого слід вбачати Зевса, при цьому він спирається на зображення орла на деяких з написів⁸. Пізніше вченого підтримав І. В. Помяловський⁹.

Кілька танаїських написів (КБН № 1277, 1281) дійсно мають рельєфні зображення орлів. Однак орел був символом різних верховних чоловічих божеств у релігійних системах багатьох іndo-європейських народів¹⁰, тому дана теза не є вирішальною.

Зображення орла, що сидить на гілці або на змії, трапилося також на фрагменті храмового столу з написом з Китаю, датованим 234 р. н. е., з присвятою безіменному божеству, названому в ньому *vrountos* — «той, що гримить» та *"επικοος* — «той, що прислухається» (КБН № 942). На жаль, більше ніяких свідчень про це божество ми не маємо, тому на підставі лише деяких загальних ознак важко судити про ступінь його близькості до Бога Найвищого. В. І. Цехмистренко ототожнив їх між собою, вважаючи матеріальним свідоцтвом цього культу досить численні штампи II—III ст. н. е., на яких зображені орла, що клює змію¹¹.

Родонаочальником наступної гіпотези виступив А. Домашевський, проаналізувавши напис з Пірота, що зберігся у фрагментах. Вважаючи, що у напису згадується фіас Сабазія, він дійшов висновку, що під іменем Бога Найвищого на Боспорі також слід розуміти це божество¹². Вченого підтримали В. В. Латишев¹³, Е. Р. Штерн¹⁴, М. І. Ростовцев¹⁵, Т. В. Блаватська¹⁶, С. А. Жебелев¹⁷, Г. Михайлов¹⁸, А. Мілчев¹⁹ та ін.

З критикою нової гіпотези виступив Н. І. Новосадський, відзначивши, що епітети божества з піротського напису, найчастіше застосовували не до Сабазія, а до Зевса, Мена та Саваофа²⁰.

Тривалий час спірним залишалося питання і з приводу прочитання напису, в якому після присвяти подається список імен, що закінчуються уривками слів *θια...Σαβαζιανος*, саме вони і викликають найбільші дискусії. А. Домашевський відновив їх як *θια(σος) Σαβαζιανος*. Проти такої інтерпретації виступили М. Тачева-Хітова²¹ та І. А. Левинська²², вказуючи, що даний уривок можна розуміти як власне ім'я.

Таким чином, питання про участь культу Сабазія у формуванні культу Бога Найвищого як одного з компонентів на території Фракії поки що залишається нез'ясованим, тим більше маловірогідною подібна участь уявляється і на Боспорі, оскільки останній ніколи не користувався тут особливою популярністю.

До III—II ст. до н. е. належить теракотова статуетка з Фанагорії, яка має характерні атрибути Сабазія у вигляді фрігійського ковпака оточеного листям і плодами²³. Атрибутом даного культу Є. А. Молев вважає також, виявлений у шарі II—I ст. до н. е. китайського зольника, керамічний апотропей у вигляді зігнутої в лікті руки²⁴.

Малоїмовірно, що ситуація значно змінилася і в перші століття н. е. В. В. Шкорпил припустив, що це божество представлено на вапняковій плиті II—III ст. н. е. з Пантикею²⁵. На думку М. І. Ростовцева, містерії на честь Сабазія можна знайти серед розписів деяких пантикапейських склепів, де представлено багато композицій із зображеннями людських танцюючих фігурок, хвойних дерев, виноградної лози, птахів, різноманітних тварин, невизначені символи і знаки²⁶. Однак Л. А. Єльницький зазначав, що нехарактерність зображень, їх по-гана збереженість, дають більше свободи для різного роду припущень, тому їх зв'язок з культом Сабазія не можна вважати доведеним²⁷.

Ще одна концепція була запропонована Е. Шюнером. На його думку, культ Бога Найвищого на Боспорі склався як результат поєднання елементів іудаїзму та грецького язичництва²⁸. Вченого підтримали Е. Кюмон²⁹, В. В. Латишев³⁰, В. Ф. Гайдукевич³¹, Е. Гуденаф³² та ін. Дещо відрізняється позиція І. О. Левинської, яка вбачає у даному культі лише іудейську основу³³.

Концепція про іудейсько-грецький синкретизм підкріплена найбільш vagomimi аргументами, проте все ж таки недостатніми, щоб визнати її вичерпною.

Термін *Θεος* “Үұртос” найраніше з’являється у грецькому перекладі Біблії, відомому під назвою Септуагінта, який був найбільш популярним серед еллінізованих іудеїв (Gen. XIV, 18—20), а потім широко застосовувався в культовій практиці саме цієї категорії населення³⁴.

Однак, наприклад, у Малій Азії поширення культу Бога Найвищого не завжди пов'язане з іудейським середовищем³⁵.

Те саме, вірогідно, можна сказати і стосовно Боспору. У перші століття н. е. в Пантикопеї існувала досить численна іудейська община, яка мала свою синагогу (КБН № 70—73), однак саме в цьому місті, як уже зазначалось, культ Бога Найвищого поширення не мав. В останній час з'явилися свідчення про іудейську общину і в Фанагорії³⁶, але там культ, який нас цікавить взагалі невідомий. Проте поширення культу Бога Найвищого в Горгіппі можна пов'язувати з існуванням у місті іудейської общини (КБН № 1123, 1124).

Зовсім незрозумілою виглядає ситуація в Танаїсі — одному з найбільш варваризованих боспорських міст. Стосовно першого періоду популярності там культу Бога Найвищого важко сказати щось напевно, але цікаво відзначити той факт, що в одному з написів ім'я іранського походження Баланос було вирізане давньоєврейськими літерами (КБН № 1264).

Упродовж другого періоду в танаїських написах фіксуються імена іудейського походження Самбатіон (КБН № 1278, 1279) та Самбіон (КБН № 1283). Однак їх наявність не обов'язково повинна свідчити про присутність у місті іудеїв, так як поширення подібних імен пов'язане із загальним греко-варварським ономастиконом, що склався в перших століттях н. е., до того ж патроніміки в усіх вищезнаваних людей грецькі або римські³⁷. До числа безумовно іудейських можна віднести тільки ім'я Іуда, написане червоною фарбою на стінці червонофігурної амфори першої половини III ст. н. е.³⁸. Так що, очевидно, якийсь незначний відсоток іудеїв все ж таки мешкав у Танаїсі, однак визнання цього факту не пояснює найбільше, порівняно з усіма іншими боспорськими містами, поширення культу, який нас цікавить.

Немає остаточної ясності стосовно запропонованого Е. Шюерером трактування терміна σεβομένοι του Θεού, який він вважав усною формулою в іудаїзмі і під яким розумів так званих квазіпрозелітів, інакше кажучи, язичників, що прийняли ті чи інші канони іудаїзму³⁹.

З рішучими зауваженнями проти цього виступили Л. Фельдман⁴⁰ та Б. Надель⁴¹, які вважають, що під цим терміном приховуються шанувальники іудейського бога з числа місцевого варварського населення. Пізніше І. А. Левинська підтримала припущення Е. Шюера і спробувала довести, що існування квазіпрозелітів не суперечить канонам іудаїзму⁴².

Найкращим переконливим свідченням на користь наявності на Боспорі подібної групи населення могли б слугувати знахідки у Фанагорії іудейських надгробків з продряпаними на них тамгоподібними знаками, характерними для місцевого населення Північного Причорномор'я⁴³. Проте більшість з них датується, найімовірніше, ранньосередньовічним часом і лише деякі можуть належати до пізньоантичного періоду, тому до даної теми вони ніякого відношення не мають.

У межах гіпотези про іудейсько-грецький синкретизм особливий інтерес представляють горгіппійські мануміссії, де по відношенню до Бога Найвищого застосовуються епітети παυτοκράτωρ та ἕυλογετος (КБН № 1123, 1125, 1126), що сягає іудейської культової термінології⁴⁴. В одній з них молитовня Бога Найвищого названа терміном προσειχη (КБН № 1123), аналогічним назві іудейської молитовні в Пантикопеї (КБН № 70—73). Разом з тим, у цьому ж горгіппійському написі в одному рядку з Богом Найвищим згадуються Зевс, Геліос та Гея, під захист яких і відпускалася на волю рабиня, що, очевидно, слід розглядати як вказівку на синкретичний характер культу. Однак можливо, що йдеться лише про заклик до верховного бога і стихій, які досить часто вимовлялися при укладанні клятв, договорів тощо.

Існують й інші концепції походження культу Бога Найвищого на Боспорі, але вони базуються на тих трьох основних, наведених нами вище, явлюючись, здебільшого, їх комбінаціями.

Так В. П. Бузескул до числа основних компонентів, що брали участь у його формуванні, крім іудаїзму та грецького язичництва, включав ще й християнство⁴⁵. Подібну думку висловив і Н. І. Новосадський, виходячи з деякої схожості структури фіасів шанувальників даного божества і ранньохристиянських общин⁴⁶. Пізніше на схожих позиціях стояв і М. М. Кубланов⁴⁷. В. Ф. Гайдукевич, припус-

каючи синкретизм іудейського Яхве з Зевсом, не виключав участі у цьому процесі і культу Сабазія⁴⁸.

Особливе поширення отримала гіпотеза про зв'язок культу Бога Найвищого з божеством-вершником, який, нібито, був досить популярним у місцевого населення Північного Причорномор'я⁴⁹. Деякі дослідники вважають, що саме його зображене на платівках з курганів Карагодеуаш початку — першої половини IV ст. до н. е. та Мерджані кінця IV — початку III ст. до н. е., а також у теракотових статуетках так званих статичних вершників першої половини III ст. до н. е. з Мірмекія та Фанагорії у вершниках, що скачуть галопом, в каптані й башликі другої половини II ст. до н. е. — II—III ст. н. е. тощо⁵⁰. Незважаючи на популярність подібної точки зору, її основний недолік полягає в тому, що існування культу бога-вершника на Боспорі й тим паче його варварське коріння неможливо довести через відсутність писемних джерел з даного питання.

Дослідники, які дотримуються подібної точки зору, не виключають також участі у формуванні культу Бога Найвищого й інших божеств, котрі називаються в різних сполученнях. Імовірно, подібна тенденція бере початок від М. І. Ростовцева, котрий припустив, що головними компонентами при його формуванні були культу Сабазія (якого дослідник зближував з фракійським кінним божеством Херосом), іудейського Яхве та малоазійського Аттиса⁵¹. Пізніше вона отримала розвиток у працях В. Д. Блаватського, який в ролі головних компонентів пропонував культу Зевса, Сабазія та сарматського бога-вершника⁵². Е. І. Соломоник до їх числа включає культу Яхве, Зевса, Сабазія та того ж таки сарматського бога-вершника⁵³. Д. Б. Шелов додає до них ще й християнство⁵⁴.

У зв'язку з культом Бога Найвищого на Боспорі необхідно розглянути питання про його можливі зображення. Згідно з однією точкою зору, він взагалі не мав антропоморфного вигляду⁵⁵, а згідно з іншою — він міг втілюватися у вигляді бога-вершника⁵⁶. При цьому друга група дослідників здебільшого посилається на напис з Танаїсу, датований 104 р. н. е. (КБН № 1259), у верхній частині якого є рельєф із зображенням спокійного коня, що стоїть, та вершника у варварському одязі з ритоном у руці. Вершник повернений до віттаря з палаючим вогнем, за яким знаходиться дерево⁵⁷. Безпосередньо у написі повідомляється про святкування фіасом дня Танаїса. На цій підставі Т. Н. Книпович припускала, що вершник на рельєфі є річковим божеством Танаїса, а сам фіас — це спеціальне об'єднання, створене для проведення свят йому на пошану⁵⁸. З цією думкою не погодився А. Салач. Він звернув увагу на те, що список посадових осіб фіаса повністю збігається з тим, який трапляється в присвяченнях Богу Найвищому. Цей здогад призвів його до висновку, який згодом набув широкої підтримки, що саме це і є зображення Бога Найвищого⁵⁹.

Проте відсутність аналогій ставить під сумнів подібне припущення. До того ж, відсутні докази, що Бог Найвищий взагалі вшановувався в той час у Танаїсі. Слід враховувати, що для Боспору стели з подібними зображеннями зовсім нехарактерні. Однак вони типові для Малої Азії, де найчастіше втілювали образ героїзованого померлого, а зрідка — обожнених героїв⁶⁰.

Посилаючись на малоазійські аналогії, П. Д. Діатроптов зазначив, що вершник на рельєфі втілює образ, згадуваного в танаїському напису, епоніму міста та ріки⁶¹. Пізніше була висловлена думка, що в напису йдеться про святкування дня відродження міста після його розгрому Полемоном, декларованого Савроматом I, котрого й зображене на рельєфі перед запаленим на віттарі вогнем, перенесеним, згідно з грецькою колонізаційною практикою, з метрополії⁶².

Аналогічна іконографічна схема є і на золотій діадемі з поховання, яке, як вважають, належало Рескупоріду II⁶³. В. Д. Блаватський та Г. А. Кошеленко припускають, що на ній зображене Бога Найвищого⁶⁴. При цьому вони виходили лише з власних поглядів на роль бога-вершника у формуванні даного культу і спиралися на інтерпретацію М. І. Ростовцевим розглядуваної сцени як інвеститури⁶⁵. З цим важко погодитися, так як вона не створює композиції «протистояння», яку, наприклад, ми спостерігаємо на платівці з Карагодеуаша. В. Ф. Гайдукевич коливався між визначенням цього образу як божества або царя, що здійснює узливання божеству⁶⁶. В. Ю. Зуев та І. А. Левинська схиляються до думки, що вершник на вінці зображує похованого правителя⁶⁷, а це, до речі, узгоджується з малоазійськими аналогіями.

В. І. Прутло (Денисова) висунула припущення, що, згадуваний вище вершник (адоруючий до сонця), на монетах боспорських правителів із династії Тіберіїв Юлій, також є зображенням Бога Найвищого⁶⁸. Будь-яких доказів на користь цього твердження вона не наводить і спирається, ймовірно, на поширені уявлення про зв'язок бога-вершника з Богом Найвищим.

Прибічники наявності варварських рис у культі Бога Найвищого, виходячи з припущення про його зображення у вигляді вершника, посилаються на свідчення Ямвлиха Грамматика (ІІ ст. н. е.): «Тут він (тобто Ямвлих) детально розповідає про Фарнуха, Фарсіріса та Танаїса, від якого отримала назву ріка Танаїс, і говорить, що містерії Афродіти у мешканців цієї місцевості і області Танаїсу є сутністю містерії Танаїса та Фарсіріса» (Iamb., 9).

При цьому вважається, з посиланнями на спроби Б. А. Литвинського довести наявність божества Фарна у сарматів⁶⁹, що Бог Найвищий приховується під цим ім'ям.

Треба почати з того, що повідомлення Ямвлиха є вкрай складним і суперечливим джерелом, яке потребує дуже обережного підходу. Сам твір не зберігся, а відомий лише у переказах середньовічних авторів⁷⁰, що, зрозуміло, значно знижує його наукову достовірність. Як свідчить його назва — «Вавілонська повість», місце дії сюжету розгортається в Месопотамії, а ніяк не в Північному Причорномор'ї, і зв'язок, повідомлений в уривку свідчень з останнім, є лише припущенням, що ґрунтуються на згадці в ньому рікі Танаїс. Однак однайменна ріка добре відома і в Середній Азії, позаяк античні автори дуже часто плутали їх між собою. До того ж, за жанром любовно-авантюристичного твору воно навряд чи може претендувати на документальну точність у викладі історичних реалій. Якщо вони і збереглися, то, як і в будь-якому художньому творі, могли досить вільно інтерпретуватись автором.

Повідомлення Ямвлиха погано узгоджується з іншими нашими свідченнями про культи населення Танаїса. Упевнено можна говорити лише про культ Танаїса. Про широку популярність там культу Афродіти відомостей немає, а про Фарсіріса взагалі нічого невідомо. Існує лише версія В. П. Яленка про те, що під Фарсірісом слід вбачати обожненого боспорського правителя Перісада I, котра ґрунтуються тільки на деякій співзвучності їхніх імен⁷¹. Але чому б, у такому випадку, не припустити, що в цьому імені відбивається назва однієї з історичних областей Ірану — Парс.

Про культ божества Фарнух (Фарн) також нічого певного сказати неможна. Факт наявності подібного божества у східноіранських народів сумнівів не викликає⁷². Стосовно західних іранців, можна стверджувати лише те, що у перші століття н. е. на Боспорі поширюються імена з коренем «фарн». Зовсім необов'язково, що всі вони з'явилися з новою хвилею іраномовного населення. Частина з них могла потрапити з Малої Азії, наприклад, ім'я сина Митридата VI — Фарнак. Але, враховуючи концентрацію подібних імен на Азіатському Боспорі й Танаїсі⁷³, відкидати таку можливість не слід. Однак слово «фарн» у світосприйнятті іраномовних народів не завжди означає ім'я божества, а може символізувати й такі поняття як «небесна благодать», «щастя», «доля» тощо⁷⁴. Так що цей аргумент зовсім не вирішальний.

В. Ф. Міллнер свого часу вказував на наявність імені Уатафарн на золотому амулеті ІІ—І ст. до н. е. з Прикубання, витлумачуючи його як ім'я божества⁷⁵, але його етимологію ніхто серйозно не вивчав і достовірно вона не встановлена. Сарматське божество з подібним ім'ям іншими джерелами не засвідчено, так що, не виключено, що перед нами одне з численних власних імен з коренем «фарн».

У будь-якому випадку, як би не вирішилося питання про наявність божества Фарн у сарматів, до зображення вершника на танаїській стелі воно все одно не має ніякого відношення.

Окремо слід обговоритися, що висловлювалися припущення і стосовно того, що на формування культи Бога Найвищого могли вплинути релігійні уявлення місцевого населення Північного Причорномор'я. Окрім можливого зв'язку з культом бога-вершника, котрий, як уже зазначалося, не знаходить підтвердження в джерелах, вони ґрунтуються ще на кількох твердженнях.

Перш за все, увага зверталась на ту обставину, що найбільше поширення даний культ отримав у Танаїсі — одному з найбільш варваризованих боспорських

міст, де вшанування грецьких та малоазійських божеств майже не згадується в джерелах⁷⁶.

До недавнього часу в Танаїсі були відомі тільки присвячення Зевсу, Аресу та Афродіті (КБН № 1237), а також Аполлону (КБН № 1239), зроблені не від імені місцевих мешканців, а намісниками боспорських правителів. Останні дослідження на агорі, котрі виявили численні знахідки нових епіграфічних документів, майже нічого не змінили в цьому плані⁷⁷. Однак можна припустити, що популярність в Танаїсі культу Бога Найвищого пояснюється тим, що вступ до фіасу його прихильників був якимось чином пов'язаний з отриманням повноправних громадянських прав у місті. На цю думку наводить та обставина, що серед адорантів трапляються як місцеві мешканці, так і люди явно приїшли, як, наприклад, дехто Валерій — воїн, згадуваний в одному з написів (КБН № 1264).

Крім того, Т. Тачева-Хітова висловила припущення, що популярність на Боспорі культу Бога Найвищого пояснюється тим, що тут він зливається з культом якогось іранського солярного божества, не уточнюючи при цьому, що це було за божество⁷⁸.

Проти цієї концепції виступила І. А. Левинська, аргументуючи свою думку тим, що наявність монотеїзму в іранців на рубежі і в перші століття н. е. суперечить усім відомим фактам⁷⁹.

Підсумовуючи, зазначимо, що всі існуючі концепції не дають вичерпної відповіді на питання про походження культу Бога Найвищого, оскільки мають переваги і недоліки. Уявляється, що дискусія все ще далека від завершення. Однак уже зараз можна припустити, що появу даного культу слід розглядати як стадіальний етап у розвитку античної релігії, суть якого полягає у сприйнятті нею ідеї монотеїзму, куди вона, досить вірогідно, потрапила під впливом іудаїзму. Твердження стосовно якогось місцевого варварського впливу на даний культ на Боспорі не можна вважати доведеними.

¹ Максимова М. И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья. — М. — Л., 1956. — С. 420, 421; Голубцова Е. С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии I—II вв. н. — М., 1977. — С. 40; Rober L. Etudes anatoliennes. — Paris, 1937. — Р. 287—288; Rober L. Opera minora selecta. — Amsterdam, 1969. — Vol. I. — P. 417, 441; Bean G. E. Notes and inscriptions from Pisidia // Anatolian Studies. — London, 1959. — Vol. IX. — Р. 75. — № 15; Bean G. E. Notes and inscriptions from Pisidia // Anatolian Studies. — London, 1960. — Vol. X. — Р. 65. — № 115. — Р. 70. — № 122.

² Тачева-Хитова М. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия. V в. пр. н. е. — IV в. от н. е. — София, 1982. — С. 303—342.

³ Блаватская Т. В. Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э. — М., 1952. — С. 225, 226.

⁴ Левинская И. А. Эпиграфические памятники культа Θεος "Үψιος" как источник по этнокультурной истории Боспора в I—IV вв. н. э.: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1988.

⁵ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К., 1964. — С. 161—163. — № 84, 85.

⁶ Шелов Д. Б. К этнической истории Нижнего Подонья // Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы. Общественные науки. — Ростов-на-Дону, 1974. — Вып. 3. — С. 90—92.

⁷ Шелов Д. Б. Некоторые вопросы этнической истории Приазовья II—III вв. н. э. по данным танаискской ономастики // ВДИ. — 1974. — № 1. — С. 80—93.

⁸ ОАК за 1870—19871 гг. — СПб., 1874. — С. 229.

⁹ Памяловский И. В. О танайских коллегиях // Труды VI АС. — Одесса, 1888. — Т. II. — С. 25—27.

¹⁰ Кузьмина Е. Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 101.

¹¹ Цехмистреню В. И. Глиняный штамп из Пантикапея // СА. — 1962. — № 1. — С. 281, 182.

¹² Domaszewski A. von. Griechische Inchchriften aus Moesian und Thrakian // Archaeologiche — epigraphische Mitenlungen aus Oesterreich. — Ungarn, 1886. — Bd. 10. — S. 258—273.

¹³ Latyshev D. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latine. — Petropoli. — 1890. — Vol. V. — P. 246.

¹⁴ Штерн Э. Р. Надпись религиозного общества из Феодосии // ЗОИД. — 1902. — Т. XXIV. — С. 35.

¹⁵ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1914. — Т. II. — С. 431.

¹⁶ Блаватская Т. В. Западнопонтийские города... — С. 225, 226.

- ¹⁷ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. — М. — Л., 1953. — С. 202.
- ¹⁸ Mihailov G. Inscriptiones graecae in Bulgaria reperte. — Serdicae, 1966. — Vol. IV. — № 1924.
- ¹⁹ Милчев А. О культе Сабазия в Нижней Мезии и Фракии // ВДИ. — 1977. — № 2. — С. 61, 62.
- ²⁰ Новосадский Н. И. Боспорские фиасы // ТСАРАНИОН. — М., 1928. — Т. III. — С. 55—57.
- ²¹ Тачева-Хитова М. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия. — С. 278, 279, 314—316.
- ²² Левинская И. А. К вопросу о фракийском происхождении культа Θεος ‘Үфюстос // Античная балканистика. Карпато-балканский регион в диахронии. — М., 1984. — С. 26; Левинская И. А. Культ Θεος ‘Үфюстос на Боспоре. К вопросу о влиянии культа Сабазия // Античная балканистика. — М., 1987. — С. 67—73.
- ²³ ТСП. 1974. — Ч. IV. — Табл. 24,5.
- ²⁴ Молев Е. А. Исследования Китая // АО-1083. — М., 1985. — С. 52, 53.
- ²⁵ Шкорпил В. В. Отчет о раскопках в г. Керчи и на Таманском полуострове в 1911 г. // ИАК. — 1914. — Вып. 56. — С. 17. — Рис. 6.
- ²⁶ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1913. — Т. I. — Табл. XCVII-L, С, С, 1, 2; Т. II. — С. 438.
- ²⁷ Ельницкий Л. А. Из истории эллинистических культов в Причерноморье // СА. — 1946. — Т. VIII. — С. 108.
- ²⁸ Schurer E. Die Juden im Bosporanischen Reiche und die Gennosenschaften der σεβεμένοι του Θεος ‘Үфюстос // Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. — Konigbueg, 1897. — Bd. 1. — S. 200—225.
- ²⁹ Cumont Fr. Les religionnes orientales dans le paganisme romain. — Paris, 1907. — Р. 77.
- ³⁰ Латышев В. В. Неизданные боспорские надписи // ИРАИМК. — М., 1922. — Т. II. — С. 89, 90.
- ³¹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М. — Л., 1949. — С. 433, 434.
- ³² Goodenough E. F. The Bosporus Inscriptions to «the Most High God» // The Jewish Quarterly Review. — 1957. — Vol. XLVII. — Р. 221—245.
- ³³ Левинская А. А. Культ Θεος ‘Үфюстос на Боспоре...
- ³⁴ Gittenberger W. Orientis graeci inscriptions selectae. — Leipzig, 1903. — Vol. I. — № 96, 101; Tarn W. W. Hellenistic Civilization. — London, 1953. — Р. 225.
- ³⁵ Gruppe O. Griechische Mythologie und Religionsgeschichte. — Muchen, 1906. — Bd. I. — S. 163, 164; Com. 7; MAMA. — Vol. III. — № 1—5; Голубцова Е. С. Сельская община Малой Азии. III в. до н. э. — III в. н. э. — М., 1972. — С. 161; Голубцова Е. С. Идеология и культура... — С. 130.
- ³⁶ Даншин Д. Т. Фанагорийская община иудеев // ВДИ. — 1993. — № 1. — С. 54—72.
- ³⁷ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. — М., 1972. — С. 250, 251.
- ³⁸ Шелов Д. Б. Личные имена на амфорах из Танаиса // НЭ. — 1978. — Т. XII. — Табл. I, 2.
- ³⁹ Schurer E. Die Juden im Bosporanischen Reiche... — S. 215.
- ⁴⁰ Feldman L. H. Jewish «Sympathizers» in Classical Literature and Inscriptions // NPhA. — 1950. — Vol. 81. — Р. 200—208.
- ⁴¹ Надэль Б. К вопросу о культе »всевышнего« бога в Танаисе // Listy filologicke. — 1966. — Vol. 89. — № 1. — С. 13—24.
- ⁴² Левинская И. А. Чтущие Бога Высочайшего в надписях из Танаиса // Стюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. — СПб., 1992. — С. 129—145.
- ⁴³ Люценко Е. А. Древние еврейские надгробные памятники, открытые в насypyах Фанагорийского городища // Труды III Международного съезда ориенталистов в Санкт-Петербурге 1876 г. — СПб., 1979. — Т. I. — С. 573—580; Кашаев С. В., Кашовская Н. В. Две надгробные плиты из станицы Вышестеблиевской близ Тамани // Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. — СПб., 1999. — С. 332—337.
- ⁴⁴ Кубланов М. М. Религиозный синcretism и появление христианства на Боспоре // Ежегодник Музея истории религии и атеизма. — Л., 1958. — Вып. 2. — С. 63.
- ⁴⁵ Бузескул В. П. Изучение древностей северного побережья Черного моря и их значение с точки зрения греческой и мировой истории. — К., 1927. — С. 22.
- ⁴⁶ Новосадский Н. И. Боспорские фиасы... — С. 63—65.
- ⁴⁷ Кубланов М. М. Религиозный синcretism... — С. 62, 63, 68.
- ⁴⁸ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство... — С. 434.
- ⁴⁹ Блаватская В. Д. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья // СА. — 1964. — № 4. — С. 33; Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. — М., 1964. — С. 197; Блаватский В. Д. Сцена инвестиции на карагодеушском ритоне // СА. — 1974. — № 1. — С. 44; Blawatsky W. D., Kchelennko G. A. Le cult de Mitra sur la cote septentrionale de la Mer Noire. — Leiden — Brill, 1966. — Р. 12, 13; Кругликова И. Т. Религиозные представления сельского населения Боспора // КСИА АН СССР. — 1970. — № 124. — С. 8, 9; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон... — С. 280, 282; Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени // ВДИ. — 1973. — № 1. — С. 56; Алексеева Е. М. Культы Горгиппии // СА. — 1986. — № 4. — С. 48.

- ⁵⁰ Ростовцев М. И. Представления о монархической власти в Скифии и на Боспоре // ИАК. — 1913. — № 49. — С. 5, 6, 14; Ростовцев М. И. Бог-всадник на юге России, в Индо-Скифии и в Китае // Seminarum Kondakovianum. — Прага, 1927. — С. 146, 147; Ростовцев М. И. Иранский конный бог и юг России // ВДИ. — 1990. — № 2. — С. 192—196; Артамонов М. И. Антропоморфные божества в религии скотов // АСГЭ. — 1961. — № 2. — С. 76, 77; Блаватский В. Д. Сцена инвеституры... — С. 4, 41; Пругло В. И. Терракотовые статуэтки всадников на Боспоре // ИКАМ. — М., 1977. — С. 177—182; Десятчиков Ю. М. О культе бога-всадника на Боспоре // Идеологические представления древних обществ. — М., 1980. — С. 115; Крыкин С. М. Фракийцы в античном Северном Причерноморье. — М., 1993. — С. 190—227.
- ⁵¹ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1914. — Т. II. — С. 428—434; Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России. — Пг., 1918. — С. 173.
- ⁵² Блаватский В. Д. Пантикапей... — С. 197; Blawatsky W. D., Kchelennko G. A. Le cult de Mitra sur la cote... — Р. 35.
- ⁵³ Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни... — С. 56.
- ⁵⁴ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон... — С. 280, 282.
- ⁵⁵ Тачева-Хитова М. О культе ΘΕΟΣ ΥΠΕΣΤΟΣ на Боспоре // ВДИ. — 1978. — № 1. — С. 140; Левинская И. А. Эпиграфические памятники... — С. 15.
- ⁵⁶ Салач А. При устье Тихого Дона // Praeska Universita Moscovska Universita. Sbornik k Vugoci 1755 — 1955. — Praha, 1955. — С. 221, 222; Блаватский В. Д. Пантикапей... — С. 197; Блаватский В. Д. Сцена инвеституры... — С. 44; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон... — С. 280; Зубарь В. М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 71.
- ⁵⁷ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон... — С. 279. — Рис. 71.
- ⁵⁸ Книпович Т. Н. Танаис (историко-археологическое исследование). — М. — Л., 1949. — С. 117, 118.
- ⁵⁹ Салач А. При устье Тихого Дона... — С. 221, 222.
- ⁶⁰ Altertum von Pergamon. — Berlin, 1908. — Bd. VII. — № 312—317.
- ⁶¹ Диатроптов П. Д. О мнимом изображении Бога Высочайшего из Танаиса // Политика и идеология в древнем мире. — М., 1993. — С. 40—44.
- ⁶² Арсеньевна Т. М., Беттгер Б., Виноградов Ю. Г. Новые исследования в Танаисе // ВДИ. — 1996. — № 3. — С. 69. — Прим. 27.
- ⁶³ Ростовцев М. И. Представления о монархической власти... — С. 25.
- ⁶⁴ Blawatsky W. D., Kchelennko G. A. Le cult de Mitra sur la cote... — Р. 12, 13.
- ⁶⁵ Ростовцев М. И. Представления о монархической власти... — С. 25, 26.
- ⁶⁶ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство... — С. 422.
- ⁶⁷ Левинская И. А., Зуев В. Ю. Комментарии к статье М. И. Ростовцева «Иранский конный бог и юг России» // ВДИ. — 1990. — № 2. — С. 199. — Прим. 5.
- ⁶⁸ Пругло В. И. Терракотовые статуэтки всадников... — С. 182.
- ⁶⁹ Литвинский Б. А. Канпюйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племен Южной России и Средней Азии). — Душанбе, 1968. — С. 59—74.
- ⁷⁰ Habrich T. Iamlbich Babyloniaca regiae. — Lipiae, 1960.
- ⁷¹ Яценко В. П. Женщины, Афродита и жрица Спартоидов в новых боспорских надписях // Женщина в античном мире. — М., 1995. — С. 244, 245.
- ⁷² Литвинский Б. А. Канпюйско-сарматский фарн... — С. 75—94; Раевский Д. С. Очерки истории скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской идеологии. — М., 1977. — С. 103.
- ⁷³ Zgusta L. Die Personennamen griechischer Städte der Nordlischen Seearveerkuste. — Praha, 1955. — S. 157—161.
- ⁷⁴ Раевский Д. С. Очерки истории... — С. 103.
- ⁷⁵ Миллер В. Ф. О сарматском боже Уатафарне // Древности восточные. Труды восточной комиссии Имп. Моск. Арх. Общества. — М., 1891. — Т. 1.—Вып. 2. — С. 129—134.
- ⁷⁶ Книпович Т. Н. Танаис... — С. 114.
- ⁷⁷ Арсеньевна Т. М., Беттгер Б., Виноградов Ю. Г. Новые исследования в Танаисе... — С. 54—72.
- ⁷⁸ Тачева-Хитова М. О культе ΘΕΟΣ ΥΠΕΣΤΟΣ на Боспоре. — С. 140—142.
- ⁷⁹ Левинская И. А. К вопросу о фракийском происхождении... — С. 25, 26.

И. А. Емец

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ИЗУЧЕНИИ КУЛЬТА БОГА ВЫСОЧАЙШЕГО НА БОСПОРЕ

Культ Бога Высочайшего, известный во многих регионах античного мира, в том числе и на Боспоре, уже давно привлекает внимание исследователей. В настоящее время существуют три основные концепции его происхождения. Согласно первой, он сложился на основе культа Зевса (Л. Стефани, И. В. Помяловский), согласно второй — на основе культа Сабазия (А. До-

машевский, В. В. Латышев, Э. Р. Штерн, М. И. Ростовцев и др.) и, наконец, третьей — на основе слияния элементов греческого язычества и иудаизма (Е. Шюрер, Е. Кюмон, В. Ф. Гайдукевич и др.). Высказывались также предположения о возможном влиянии на культ Бога Высочайшего на Боспоре культов божеств местного варварского населения, среди которых выделяют так называемого бога-всадника (В. Д. Блаватский, Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, Д. Б. Шелов, Э. И. Соломоник и др.).

При детальном анализе выясняется, что ни одну из существующих концепций нельзя признать исчерпывающей, все они имеют свои сильные и слабые стороны. Представляется, что дискуссия еще далека от завершения. Однако уже сейчас можно предположить, что появление этого культа следует рассматривать как стадиальный этап в развитии античной религии, суть которого состоит в восприятии ею идеи монотеизма, куда она, вполне возможно, попала под влиянием иудаизма. Все утверждения о каком-либо местном варварском влиянии на данный культ на Боспоре нельзя считать доказанными.

I. A. Emets

STUDYING THE HIGHEST GOD CULT IN THE KINGDOM OF BOSPORUS

The Highest God cult appreciated throughout antiquity, including the kingdom of Bosporus, has long attracted a considerable interest of researchers. There are three main concepts of its origin. The first is that the cult was formed on the base of the Zeus cult (L. Stephani, I. V. Pomialovsky); the second is the Sabasi cult (A. Domashevsky, V. V. Latyshev, E. R. Shtern, M. I. Rostovtseff, and others); and the third arose from a mixture of the Greek paganism and the Judaism (E. Schurer, E. Kumon, V. F. Gaidukovich, and others). It was assumed that the cults of gods of the local barbarian population, especially the so-called Horseman God, influenced the Highest God cult (V. D. Blavatsky, G. A. Kosheleko, I. T. Kruglikova, D. B. Shelov, E. I. Solomonik, and others).

The detailed analysis shows that none of the above concepts is exhaustive; all of them have advantages and shortcomings. It seems that the discussion is still far from completion. Nevertheless, there is a reason to believe that the cult should be regarded as a certain stage in the development of the antique religion. The essence of the stage is that the religion (affected by Judaism) began to adopt the ideas of monotheism. The above hypotheses on a barbarian influence are lacking in evidence.

Одержано 01.10.99

М. І. Храпунов

АДМІНІСТРАЦІЯ ХЕРСОНА НА ПРИКІНЦІ IV—VI ст.

Стаття присвячена вивченю адміністративних органів ранньовізантійського Херсона, державно-правового статусу міста, принципів, на основі яких будувалися взаємовідносини між Херсоном і Візантійською імперією.

Основним джерелом для вивчення адміністрації Херсона в ранньовізантійський час є епіграфічні пам'ятки, кількість яких, на жаль, дуже невелика. При їх вивченні виникають дві проблеми. По-перше, адміністративні посади згадуються, як правило, по одному разу, тому не завжди зрозуміло, йдеться про співіснування посад чи про їх спадкоємність. По-друге, постанови, що регулюють сторони суспільного життя Херсона, приймалися, ймовірно, різними адміністративними органами. Написи, що збереглися, як правило, будівельні. Тому більш ніж ймовірно, що про деякі органи влади Херсона інформація не збереглася через специфічний характер джерел.

© М. І. Храпунов, 2000

Формально Херсон не входив до складу Візантії до початку VI ст. Проте, на думку В. В. Латишева, згаданий у написі 392—393 рр., вислів *per ton despoton eton* свідчить про зворотне¹. Таку саму формулу виявлено і в епіграфічному документі часів Антоніна Пія (138—161 рр.), що повідомляє про дарування місту «свободи» (*eleuteria*)². Однак у джерелах IV—початку VI ст. не згадується Херсон. Оскільки він відсутній і в *Notitia Dignitatum*, В. М. Зубар висловив припущення, що в момент складання джерела (початок V ст.) місто формально не входило до складу імперії³. У «Синекдемі» Іерокла Херсона так само немає⁴. Твір Іерокла — це офіційний довідник з географії імперії, складений для візантійських чиновників на початку правління Юстиніана I (527—565 рр.). Він містить зведення про адміністративний поділ імперії і про всі міста в кожній з провінцій⁵. Таким чином, відсутність Херсона в джерелах, що перелічують візантійські міста і провінції, свідчить про те, що упродовж IV — першої третини VI ст. місто формально не входило до складу імперії. Не включає Херсон до складу візантійських провінцій і автор анонімного перипла Чорного моря, який жив у другій половині VI ст.⁶, однак незрозуміло, джерела якого часу він використовував. Ймовірно, Херсон зберіг статус «вільного міста» (*civitas liberae = eleuteros poleos*), який він отримав ще за часів Антоніна Пія⁷.

Існують свідчення, що в Херсоні функціонували органи міського самоврядування. Так, у латинському написі 370—375 рр. фігурує *pater*⁸. Г. Альфельді запропонував читати тут *rat[er]ponum*(?)⁹, проте для цієї реконструкції в стрічці не вистачає місця¹⁰. Крім того, *pater* — посада, зафіксована в Херсоні багатьма іншими джерелами (про це нижче), тоді як про патронів цього міста нічого не відомо.

На думку М. І. Ростовцева, *pater* був почесним титулом магістрату, що зосереджував у своїх руках усю повну владу в місті¹¹. Дійсно, у II—VII ст. посада *pater civitatis* або *pater tes poleos* була досить поширеною в Східній імперії¹². Це була, ймовірно, вища почесна муніципальна магістратура. «Батьки міста» за дорученням і під контролем візантійської адміністрації займалися виконанням громадських робіт, були суддями з дрібних кримінальних справ, розпоряджалися міськими фінансами¹³. *Pater* херсонського напису названий *vir perfectissim*. Такий титул присвоювали куриалам, які пройшли всі муніципальні магістратури¹⁴. Це — опосередковане свідчення того, що в момент складання напису *pater civitatis* була вищою серед херсонських посад. «Батьки міста» продовжували управляти Херсоном аж до середини X ст., принаймні, саме до цього часу вони згадуються в джерелах¹⁵.

В останньому рядку грецького будівельного напису 392—393 рр.¹⁶ згадується якийсь Еферій, що носив титул *megaloprepestatos*, але, на жаль, назва його посади не збереглася. С. П. Шестаков і В. В. Латишев припускають, що це був коміт, а М. А. Шангін — навіть *comes commerciorum*¹⁷. Остання гіпотеза викликає сумніви. *Comites commerciorum* займалися збором торгового мита¹⁸. *Notitia Dignitatum* згадує трьох таких комітів, причому тільки один з них міг мати відношення до Північного Причорномор'я. Він стягав мито на території трьох діоцезів — Мезії, Скіфії і Понта¹⁹. Малоїмовірно, що резиденція цієї посадової особи знаходилася в такому незначному центрі, як Херсон. Крім того, будівництво не входило в обов'язки *comes commerciorum*²⁰.

Оскільки титулом *megaloprepestatos/magnificentissimus* у IV ст. наділялися лише вищі візантійські чиновники — керівники столичних міністерств²¹, К. Цукерман запропонував читати кінець напису як *[epi E]uteriou tou megalο [prepestatos komes]*. На його думку, Еферій був *magister militum per Thracias*²². Ця гіпотеза видається невірною через наступні причини. По-перше, наприкінці IV ст. військові магістри належали до *glorissimi*, тобто до першого класу *illustres*, тоді як *magnificentissimi* були другим класом ілюстріїв²³. По-друге, літери, що знаходилися перед ім'ям Еферій, вказують на те, що тут був прийменник *di*.

В. М. Зубар припускає, що Еферій був херсонським єпископом, який брав участь у II Всеєвропейському соборі, та головою місцевого самоврядування. На підставі даних 53 розділу твору Костянтина Багрянородного «Про керування державою», дослідник називає його посаду «архонтом» або «протевоном»²⁴. На неможливість провести паралель між Еферієм з напису і учасником II Всеєвропейського собору вказав К. Цукерман²⁵. Крім того, невідомі випадки, коли архонтом або протевоном міста

був єпископ. Навпаки, візантійське муніципальне законодавство відрізняє єпископів і клірів від протевонів та інших представників міст, а також державних чиновників²⁶. «Архонт» і «протевон» — це зовсім різні терміни²⁷, а у творі Костянтина Багрянородного є плутанина в адміністративній термінології.

Таким чином, з одного боку, оскільки ім'я Еферій стоїть після імені трибуна, він повинен був займати нижчу посаду, але високий титул цього чиновника говорить про зворотне. Погодимося з В. М. Зубарем в тому, що Еферій займав якусь посаду в херсонському самоврядуванні, а виниклих суперечностей можна позбавитися двома способами. По-перше, припустити, що херсонесити назвали титулом *megalopredestatos* людину, яка не мала на нього права. Подібні випадки відомі, але тільки в пізніші часи — у V—VI ст.²⁸ По-друге, можливо, що Еферій був римським громадянином, який раніше займав високу посаду в римській адміністрації, а потім пішов у відставку та переселився до Херсона. У ранній Візантії урядовець, що пішов у відставку, одержував титул вищій за той, який він мав на дійсній службі²⁹. За даними епіграфіки, з II ст. н. е. римські громадяни-іноземці дістали доступ до вищих муніципальних посад Херсонеса³⁰.

Однак «свобода» Херсона була значною мірою формальною. Як і раніше, написи починаються з переліку титулів правителя або правителів імперії³¹. Імператор своїм реєстриком накладав на місто покарання і звільняв від нього. Так сталося, наприклад, в 419 р., коли Гонорій і Феодосій II звільнили від покарання осіб, з вини яких варвари отримали можливість ознайомитися з принципами кораблебудування³². Статус «вільного міста» аж ніяк не означав свободи від сплати податків в імперську скарбницю, тому Візантія збирала в Херсоні податки і торгове мито, за рахунок яких утримувався місцевий гарнізон³³. Навіть фортечне будівництво велося під керівництвом імперських офіцерів³⁴. У 460 р. в Херсон був засланий і знаходився там до 475 р. Александрійський патріарх Тимофій Елур³⁵. Цей факт свідчить, що Херсон знаходився під жорстким контролем візантійської адміністрації.

Контроль над міським самоврядуванням здійснювали візантійські чиновники. Оскільки в написі 370—375 рр. згадується префект преторія Сходу, В. М. Зубар припустив, що цивільна сфера підпорядковувалася відповідній префектурі³⁶. Згаданий вище реєстри Гонорія і Феодосія II, адресований префекту преторія Монаксію, який між 416 та 420 рр. очолював префектуру Сходу³⁷, підтверджує правоту гіпотези В. М. Зубаря.

Хоча питання про комплектування гарнізону Херсона поки що не отримало однозначного вирішення, абсолютно всі дослідники згодні з висновком про те, що він був підлеглий військовому магістру Фракії³⁸. Зрозуміло, візантійські офіцери, що знаходилися в Херсоні, наприклад, трибуни або децемпреми³⁹, мали можливість впливати на життя міста і на рішення, які приймалися муніципалітетом.

Цінні відомості про принципи управління та адміністративні органи Херсона містяться в так званому написі Зинона 488 р.⁴⁰. З документа зрозуміло, що імператор Зинон (474—491 рр.) подарував місту певну суму на ремонт кріпосних стін. Ці гроші були взяті з «практия» (*prakteion*) управління (*bikaratos*) місцевих балістаріїв. На честь знаменної події було поставлено напис. Будівництво однієї з веж здійснив коміт Діоген.

Розглянемо питання про сутність «дару», який зробив місту імператор. Зміст напису поділяється на три речення. Перше: мілість була надана Херсону на рівні з іншими містами, причому імператор дарував Херсону гроші, що раніше знаходилися у веденні балістаріїв (рядки 4—8). Друге: ці кошти використали на відновлення стін міста, на честь чого і поставили напис (рядки 8—10). Третє: одна з веж відновлена комітом Діогеном (рядки 13—15). Вже з цього свідчить, що «дар Зинона» потрібно розуміти ширше, ніж відновлення однієї вежі. Слово *basil(e)ias*, яким закінчується друге речення, винесено на середину рядка і обмежено хрестами. Таким чином, створюється враження, що остання фраза вирізана вже після того, як був створений основний текст. Оскільки в ньому сказано, що гроші виділені не тільки Херсону, але й іншим містам, звернемося до законодавства. Зинон ухвалив, схоже, єдине серйозне рішення стосовно міст: в 485/86 р. вилучив повноваження на використання коштів у військових намісників, що йшли на їх утримання, і передав їх *curatores civitatis* — виборним керуючим муніципальними

фінансами⁴¹. Наголосимо на близькість цієї дати до часу херсонського напису. У той час бюджет міст складався з 1/3 прибутків, отриманих в них державою (тобто прибутків з державного майна, податків і торгового мита). Передбачалося, що ці гроші необхідно витрачати здебільшого на підтримання міських укріплень⁴². Унаслідок реформи Зинона міста отримали можливість більш вільно тратити відпущені кошти, причому не тільки на будівництво. Проблема полягає в тому, що посада *curator civitatis* в Херсоні поки що не зафіксована. Однак провести чітку межу між *curator i pater civitatis* дуже складно, тим більше, що вони нерідко були об'єднані в одних руках⁴³. Як уже зазначалося, *pateres* або «батьки міста» відомі в Херсоні, принаймні, з кінця IV ст.

Ситуація уявляється наступним чином: до 485/86 р. зібрані в місті податки і митні збори поступали в державну скарбницю — *sacrae largitionum*. За рахунок цих коштів фінансувалося утримання гарнізону балістарій, будівництво стін тощо. Представники імперії здійснювали контроль за збором і витрачанням коштів. Унаслідок реформи Зинона повноваження з використання частини податків були передані міській общині⁴⁴.

Найважливішою проблемою є співвіднесення посад чиновників, згаданих у «написі Зинона», з конкретними посадами у візантійському «табелі про ранги». Наприклад, хоча в імперії було досить багато комітів, усі вони займали суворо певне місце в адміністративному апараті. Маловірогідно, щоб для Херсона зробили виняток, і тут з'явився особливий, невідомий в інших місцях, коміт.

Деякі дослідники вважають, що коміт Діоген був *comes commagisorum*, тобто відповідав за збір податків і мита⁴⁵. Ця гіпотеза не уявляється вірною через ряд причин. По-перше, ведення будівництва не входило в обов'язки *comes commagisorum*, а «напис Зинона» прямо називає коміта Діогена будівником вежі. По-друге, як уже зазначалося, Херсон не міг бути резиденцією цієї високопоставленої особи.

Існує припущення, що коміт Діоген був командиром херсонського гарнізону або вищим військовим, цивільним і фіiscalним начальником міста⁴⁶. Цей характеристиці відповідає тільки посада коміта *rei militaris* — командира польової армії в прикордонній провінції, який іноді виконував обов'язки цивільного керівника⁴⁷. Поява в Херсоні у другій половині V ст. *comes rei militaris* уявляється маловірною: по-перше, як сказано вище, в цей час місто формально не входило до складу Візантії; по-друге, *comes rei militaris* — офіцер дуже високого рангу.

В. М. Зубар і С. Б. Сорочан розглядають коміта як цивільного чиновника, що служить префектурі Сходу, «куратора» херсонських справ⁴⁸. У цьому випадку Діоген повинен був займати посаду правителя діоцеза, *comes provinciarum*⁴⁹, що маловірно: чиновник такого рівня навряд чи особисто керував будівництвом вежі у віддаленому місті; по-друге, з діоцезів, що входили в префектуру Сходу, коміти управляли тільки діоцезом Сходу⁵⁰, який навряд чи можна пов'язати з Херсоном.

Відомо, що коміт Діоген проводив також будівництво в Мегарах⁵¹. Мегари знаходилися на території префектури Іллірік, але як сказано вище, контроль за станом справ у Херсоні було покладено на префектуру Сходу. У Візантії на територію двох або більше префектур поширювалася юрисдикція тільки вищих урядових чиновників, до числа яких будівельник херсонської вежі та бань в Мегарах, звичайно, не належав. Отже, Діоген виконував деяку спеціальну місію. Відомо, що в 494—495 рр. обіймав посаду командира коміта схол, потім потрапив у немилість, а за часів Юстина I повернувся із заслання і став військовим магістром Сходу⁵². Чи міг імператор вибрати Діогена, як командира гвардії, для здійснення будівництва в кількох провінційних містах? Ймовірно, так. В одному херсонському написі рубежу III—IV ст. згадується протектор, в іншому (370—375 рр.) — *deceprim*⁵³. Корпус протекторів був своєрідною комбінацією імператорської гвардії та резерву кадрів для командного складу армії й виконання особливих доручень. Протектори поділялися на підрозділи — *scholi*; «децемприми» називалася перша десятка кожної *scholi*. Їх часто направляли в провінцію для виконання особливих доручень, в тому числі фортифікаційного будівництва⁵⁴. Напис зі згадкою протектора, скоріше за все, є будівельним⁵⁵. Наприкінці IV ст. стіни Херсона були відновлені візантійським трибуном і загоном будівельників⁵⁶. Отже, гіпотеза про те, що коміт Діоген був візантійським офіцером, якого прислали в Херсон спеціально для ведення будівництва⁵⁷, найбільш вірогідна. Відповідаючи на пи-

тання, чому гвардійський офіцер був названий високим титулом *megaloprepestato*/*magnificentissimus*, можна припустити, що херсонесити нагородили Дюгена званням більш високим, ніж він заслуговував, з лестощів⁵⁸.

З напису випливає фіскальна суть практикія (*prakteion*). В. В. Латишев перекладав цей термін як «митниця»⁵⁹. Деякі дослідники вважають, що практикій стягав з населення і податки, і митні збори⁶⁰, інші — обмежують сферу його діяльності митницею⁶¹. Оригінальна точка зору І. А. Баранова. Спочатку, посилаючись на С. П. Шестакова, він пише, що практикій завідував збором податків і мита з товарів, а потім проводить паралель між «практионом» і «каркулярісм» фемної адміністрації VII—X ст.⁶² Ймовірно, під «каркулярієм» дослідник вбачає хартулярія (*hartoularios*). Останній займався складанням списків військовослужбовців феми⁶³, тому яке відношення він мав до чиновників податкової адміністрації — практиорів, незрозуміло.

Нам не відомі випадки вживання слова *prakteion* за межами Херсона. Ймовірно, воно є похідним від *praxis* або *pratto* — «стягати», «стягувати»⁶⁴, і пов’язане з назвою адміністративної посади — *praktor*⁶⁵. В Афінах класичної епохи, і, ймовірно, в більш пізній час в Боспорському царстві, *practores* були виконавцями судових рішень⁶⁶. В Єгипті у римський час «практорами» називали чиновників, які спочатку стягували з населення недоїмки і поступово перетворювалися в «податкових інспекторів»⁶⁷. У деяких джерелах X—XI ст. «практор» — синонім слова «комеркіарій»⁶⁸. На думку дослідників, у X—XIII ст. *praktor* означав не конкретну посаду, а функції чиновника, наприклад, «особа, відповідальна за збір податків в окрузі», або «інспектор, що стягує мита з кораблів і моряків в імперському порту»⁶⁹. Тому здається, що практикій «напису Зинона» — це фіскальне управління, яке стягувало податки з городян і мита з суден, що заходили в порт. Унікальна назва цього закладу не повинна вводити в оману. Відомо, що, незважаючи на зовнішню різноманітність адміністративних органів у східній частині імперії, в дійсності ці установи виконували єдиний набір функцій в інтересах центрального уряду⁷⁰. Як називалися чиновники практикія, невідомо. З напису випливає, що практикій утворював єдину структуру з «управлінням балістаріїв». Можливо, на нижчих посадах у практикії служили херсонити. Використання муніципальних службовців під час збору податків — характерна риса візантійської податкової політики⁷¹. Акумульовані кошти надходили до державної скарбниці, витрачалися на утримання балістаріїв і ремонт укріплень. Подібна практика існувала в місті з II ст.⁷².

Оскільки слово *bikaratos* може означати як посаду вікарія, так і просто «управління»⁷³, необхідно визначити, чи знаходився у підрозділі херсонського «управління балістаріїв» вікарій, і до якого відомства він належав у цьому випадку. А. Л. Якобсон вважав, що вікарій був підлеглим коміту цивільним правителем міста, розпорядником фінансів, зібраних практикієм⁷⁴. На думку К. Цукермана, вікарій був чиновником для особливих доручень при *magister militum reg Thracias*⁷⁵. О. І. Айбабін об’єднав гіпотези А. Л. Якобсона і К. Цукермана⁷⁶. На думку В. М. Зубаря і С. Б. Сорочана, херсонські митниця та балістарії були об’єднані в одну структуру, яку очолював вікарій військового магістра Фракії; повноваження останнього не поширювалися на цивільну сферу⁷⁷.

Якщо посада вікарія в Херсоні дійсно існувала, цей чиновник повинен був займати певне місце у візантійському апараті. В імперії було не так багато вікаріїв — як військових, так і цивільних. «Кандидатура» цивільного вікарія — правителя діоцеза — відпадає через зрозумілі причини. Обов’язком військового вікарія була, передусім, допомога *magister militum*⁷⁸, тому відправлення цього офіцера на постійну службу в Херсон, де він був віддалений від шефа і не міг допомагати йому у вирішенні оперативних питань, малоймовірно. Наведений К. Цукерманом приклад з вікарієм *magister militum praesentalis*, що командував «довгими стінами» Константинополя, видається невдалим: по-перше, призначення на цей пост вікарій отримав тільки за часів Анастасії (491—518 рр.); по-друге, збір податків був однією з функцій не військового, а цивільного вікарія, тоді як «напис Зинона» свідчить, що в Херсоні вікаріят був об’єднаний з практикієм; нарешті, стратегічне значення лінії оборони, що захищала підступи до столиці імперії, не порівнюється зі значенням Херсона⁷⁹. Тому чи не варто у зв’язку з цим відмовитися від пошуку вікаріїв у Херсоні? Як ми вже зазначали, *bikaratos ton ballistrarion* у дослівному перекладі — «управління балістаріїв», яке міг очолю-

вати будь-хто, наприклад, трибун — офіцер, що у II—IV ст. керував римським гарнізоном міста.

Поки що немає можливості точно визначити дату, коли Херсон став складовою частиною імперії не тільки формально, але і юридично. *Terminus post quem* визначається часом складання «Синекдема» Ієрокла, списка візантійських провінцій, в якому Херсон відсутній, а *terminus ante quem* — правлінням Юстина II (565—578 рр.), яким датується напис зі згадкою дуки Херсона⁸⁰.

Дещо раніше, за часів Юстиніана I (527—565 рр.) до Візантії було приєднано Боспор⁸¹. Повідомлення Прокопія про будівельні роботи візантійців у Херсоні, на Боспорі, Південному березі, де були зведені укріплення Алустон і Горзувіти, і в «області Дорі» у Південно-Західній Таврії нині підтверджено результатами археологічних досліджень⁸². Будівництво фортець у Криму продовжили наступники Юстиніана у другій половині VI ст.⁸³. Система укріплень, що почала складатися на півострові, відрізнялася від класичного *limes'* а західних провінцій і нагадувала, скоріше, оборонні системи, створені Юстиніаном I у східних районах імперії, яким (як і Таврії) загрожували кочовики, що мешкали поблизу. Вузлами оборони служили великі добре укріпліні міста і невеликі фортеці — *castellae*⁸⁴.

За часів Юстина II і Маврикія (582—602 рр.) Херсоном управляли дуки⁸⁵. Дука (*doukos, dux*) — підлеглий військовому магістру голова розташованого в провінції армійського корпусу, що виконував функції військового намісника регіону⁸⁶. Поява в Херсоні дуки означала підвищення статусу міста і перетворення його в центр провінції, територія якої, ймовірно, збігалася з кордонами візантійських володінь у Криму. Судячи з епіграфічних джерел, дука здійснював будівництво в Херсоні та на Боспорі. Можливо, він також керував спорудженням фортець у південно-західній частині півострова⁸⁷.

У написі 590 р. титул і посада візантійського правителя Херсона сформульовані як *endoxotatos stratelatos kai doukos Hersonos*. В. Латишев вважав, що «стратилат» був титулом особи, яка займала посаду дуки Херсона⁸⁸. На думку В. М. Зубаря і С. Б. Сорочана, в руках одного чиновника були об’єднані пости воєначальника (дука Херсона) і цивільного правителя усіх візантійських володінь у Криму (стратилата), причому функції стратилата відповідали функціям *tribunus civitatis*⁸⁹. Посада *tribunus civitatis* з’явилася в VI ст. в Італії після відвоювання її в остроготів. Так називалися військові коменданти міст, наділені повноваженнями цивільних правителів. *Tribuni civitatis* підкорялися дукам. У візантійській армії дуками ставали трибуни, що найбільше відзначилися⁹⁰. За часів Юстиніана I і його наступників багато дуків отримали повноваження не тільки військових, але й цивільних правителів регіонів⁹¹.

Таким чином, можна констатувати, що *tribunus civitatis* виконував ті самі функції, що й дука, але стояв на нижчому рівні в адміністративній ієрархії. Крім того, на думку дослідників, термін *stratelatos* з початку VI ст. означав не посаду, а титул, яким наділялися воєначальники, в тому числі дуки. Відомі випадки, коли цей термін був частиною складового титулу — *endoxotatos stratelatos*, як і у випадку з херсонським чиновником⁹². Отже, можна зробити висновок, що військовий намісник візантійської Тавріки, наділений цивільними повноваженнями, називався «дукою Херсона» — *doukos Hersonos*.

Дукам звичайно підкорявся численний адміністративний апарат. У написі за часів Юстина II згадуються ще один⁹³ чи два чиновники, назви посад яких не збереглися. Одного з них названо *lamprotatos*. У VI ст. значення цього титулу зменшилося, його стали носити багато чиновників, починаючи з верхівки провінційної адміністрації і закінчуючи розділами муніципалітетів⁹⁴. Припущення І. В. Соколової про те, що херсонські монети з монограмами ПХ і П-Х, які випускалися за часів Юстиніана I та Юстина II, і свідчать про значну роль полісної адміністрації в управлінні містом, багатьма дослідниками ставиться під сумнів⁹⁵.

Отже, наприкінці IV — у першій третині VI ст. Херсон знаходився в залежності від Візантії, хоча формально і не входив до складу імперії. Тут зберігалися деякі органи місцевого самоврядування, очолювані, мабуть, «батьком міста». Імператори здійснювали владу в Херсоні як за допомогою прямих рескриптів, так і через цивільну адміністрацію префектури Сходу й офіцерів, що очолювали міський гарнізон. Проявом залежності від Візантії були податки і торгове мито, для стягування яких створили спеціальну установу — практий. Частина акумульованих

практиком коштів надходила до державної скарбниці, решта — на утримання балістаріїв і ремонт укріплень. Унаслідок реформи імператора Зинона Херсон дістав право самостійно збирати і використовувати частину податків. Зібрані кошти йшли на потреби міської общини і будівництво. Для технічної та організаційної допомоги під час відновлення стін продовжували залучати імперських офіцерів. До середини VI ст. статус міста змінюється. Херсон стає центром провінції, в яку входили також Південно-Західний Крим і Боспор. Розширення Візантійської Таврики призвело до підвищення рангу її правителів. У другій половині VI ст. військову і цивільну владу в регіоні здійснював, ймовірно, дука Херсона.

¹ IOSPE, I², 450; Латышев В. В. Надпись о постройке херсонесской стены // ИАК.— 1901.— Вып. 1.— С. 59.

² IOSPE, I², 362.

³ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. — Киев, 1994. — С. 147.

⁴ Hieroclis grammatici Synecdemus // Constantinus Porphyrogenitus. De provinciis regni Byzantini. — Tübingae, 1847. — Р. 11—17.

⁵ Культура Византии. IV — первая половина VII в. — М., 1984. — С. 454.

⁶ Безъянного перипл Понта Евксинского и Меотийского озера // ЗООИД. — 1848. — Т. II. — С. 232—240, 248; про час складання джерела див.: Скржинская М. В. «Перипл Понта Евксинского» анонімного автора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 115.

⁷ Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП. — 1900. — Март. — С. 150, прим. 1; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — Харьков, 1981. — С. 26; Зубарь В. М. Херсонес Таврический... — С. 44.

⁸ Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК. — 1907. — Вып. 23.— № 2. — Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — № 3; IOSPE, I², 449.

⁹ Alföldy G. Рец.: Соломоник Э. И. Латинские надписи... // Gnomon. — 1984. — № 56. — Heft 8. — S. 786.

¹⁰ Zuckerman K. The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus // Travaux et mémoires. — 1991. — N 11. — P. 551.

¹¹ Ростовцев М. И. Новые латинские надписи... — С. 17, 18.

¹² Feissel D. Nouvelles donnees sur l'institution du pater tes poleos // Dagrion G., Feissel D. Inscriptions de Cilicie. — Paris, 1987. — Р. 215—220; Храпунов Н. И. О взаимосвязи византийской и муниципальной администраций Херсона: чиновники pateres tes poleos // Исторический опыт межнационального согласия в Крыму. — Симферополь, 1999. — С. 162, 163.

¹³ Jones A. H. M. The Later Roman Empire. 284—602. A Social, Economic, and Administrative Survey. — Baltimor, 1992. — Vol. II. — Р. 1312, note 104; Фихман И. Ф. Оксиринх — город папирусов. — М., 1976. — С. 235; Храпунов Н. И. О взаимосвязи... — С. 163, 164.

¹⁴ Гийан Р. Очерки административной истории ранневизантийской империи (IV—VI вв.). Заметки о титулах знати: эгргей, перфектиссим, клариссим // ВВ. — 1964. — Т. 24. — С. 38, 40.

¹⁵ Const. Porph., De adm. imp., 42,44—47; Theoph. Cont., III, 28; Алексеенко Н. А. Новые находки печатей представителей городского управления Херсона // МАИЭТ. — 1996. — Вып. VI. — № 13, с. 164.

¹⁶ Латышев В. В. Надпись о постройке... — С. 57, 58; IOSPE, I², 450.

¹⁷ Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в IV—X веках по Р.Х. // Памятники христианского Херсона. — М., 1908. — Часть III. — С. 7, прим. 3; Шестаков С. П. По поводу новейших трудов по истории и топографии Херсонеса Таврического // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. — 1908. — Т. XXIV. — Вып. 4. — С. 339; IOSPE, I², 450; Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея // ВДИ. — 1938. — № 3. — С. 82, прим. 1; С. 83.

¹⁸ Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 429.

¹⁹ Not. Dig. Or., XIII.

²⁰ Про функции comes commerciorum див.: Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 429.

²¹ Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 543, 378.

²² Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. // МАИЭТ. — 1994. — Вып. IV. — С. 550, прим. 16.

²³ Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 378, 528, 543.

²⁴ Зубарь В. М. Херсонес Таврический... — С. 142—144.

²⁵ Цукерман К. Епископы... — С. 548, прим. 12.

²⁶ Курбатов Г. Л. Ранневизантийский город (Антиохия в IV веке). — Л., 1962. — С. 276; Курбатов Г. Л. Основные моменты... — С. 194, 197, 199; Сюзюмов М. Я. Византийский город (середина VII — середина IX в.) // ВВ. — 1967. — Т. 27. — С. 67; Левченко М. В. Церковные имущества в V—VII вв. в Восточно-Римской империи // Вірджинія. — 1949. — С. 14.

²⁷ Про архонтів у візантійських містах див.: *Ahrweiller H. Byzance et la Mer.* — Paris, 1966. — Р. 48—61; *Oikonomides N. Les listes de preseance Byzantines des IX-e et X-e siècles.* — Paris, 1972. — Р. 54—57; *Margetic L. «Provincjalni archonti» Taktikona Uspenskog* // Зборник радова Византолошкого інститута. — 1991. — Кн. 19—20. — С. 53—56; про протевонів див.: *Рудаков А. П. Очерки истории византийской культуры по данным греческой агиографии.* — СПб., 1997. — С. 92, 172; *Курбатов Г. Л. Основные моменты внутреннего развития византийского города в IV—VII вв.* — Л., 1971. — С. 197, 203—204; *Курбатов Г. Л. История Византии.* — М., 1984. — С. 110; *Сюзюмов М. Я. О социальной сущности законодательства «Василик» // ВВ.* — 1953. — Т. 6. — С. 76; *Dagron G. Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451.* — Paris, 1974. — Р. 191.

²⁸ *Гийан Р. Очерки...* — С. 46; *Чекалова А. А. Представление о знатности в Византии в IV — первой половине V в.* // ВВ. — 1990. — Т. 51. — С. 43.

²⁹ *Гийан Р. Исследования по административной истории Византийской империи (заметки о некоторых классах чиновников в IV—VI вв.)* // ВВ. — 1969. — Т. 29. — С. 92, 93.

³⁰ *Дьячков С. В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия.* — Харьков, 1997. — С. 68—70, 73, 74, 76.

³¹ *IOSPE, I², 449, 450; Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времён из Южной России.* — СПб., 1896. — № 7; *Шангин М. А. Некоторые надписи...* — № 11; порів.: *Кадеев В. И. Херсонес Таврический...* — С. 31—34; *Зубарь В. М. Херсонес Таврический...* — С. 41—44.

³² С. Th., 9, 40, 24.

³³ *Кудрявцев О. В. Эллинские провинции Балканского полуострова во II в. н. э.* — М., 1954. — С. 125. *Латышев В. В. Сборник...* — № 7.

³⁴ *IOSPE, I², 450; Латышев В. В. Сборник...* — № 7.

³⁵ *Theoph., Chron., 112,7—8; Narrationas ordo de pravitate..., 6—7; Zach. Myt., IV, 12; Liberat, Brev., XVI.*

³⁶ *IOSPE, I², 449. Зубарь В. М. Херсонес Таврический...* — С. 146.

³⁷ *Dagron G. Naissance...* — С. 265, 266.

³⁸ *Зубарь В. М. Херсонес Таврический...* — С. 133—141; *Цукерман К. Епископы...* — С. 557—559; *Пюро И. С. Про один з поглядів на джерела та історію пізньоантичного Херсонеса // Археологія.* — 1997. — № 2. — С. 125—126; *Зубарь В. М., Сороцян С. Б. О положении Херсона в конце V—VI вв.: политический и экономический аспекты // ХСБ.* — 1998. — Вып. IX. — С. 119.

³⁹ *IOSPE, I², 450; 449.*

⁴⁰ *Латышев В. В. Сборник...* — № 7.

⁴¹ *Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 759; Vol. II. — Р. 1312, note 106.*

⁴² *Ibid.* — Vol. I. — Р. 732, 733; *Курбатов Г. Л. Ранневизантийский город...* — С. 268; *Курбатов Г. Л. Основные моменты...* — С. 22; *Дилигенский Г. Г. Северная Африка в IV—V веках.* — М., 1961. — С. 66.

⁴³ *Feissel D. Nouvelles données...* — Р. 220; *Фихман И. Ф. Оксиринх...* — С. 84, 244, 245.

⁴⁴ Пор.: *Зубарь В. М., Сороцян С. Б. О положении Херсона...* — С. 120.

⁴⁵ *Шестаков С. П. К истолкованию Херсонской надписи времени Зенона // ЖМНП.* — 1906. — Март. — С. 141—145; *Шестаков С. П. Очерки...* — С. 105—108; пізніше С. П. Шестаков скасував свою точку зору — *Шестаков С. П. По поводу...* — С. 339; *Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды.* — Київ, 1914. — С. 57—60; *Шангин М. А. Некоторые надписи...* — С. 82, 83.

⁴⁶ *Ростовцев М. И. Новые латинские надписи...* — С. 10; *Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА.* — 1959. — № 63. — С. 22; *Баранов И. А. Административное устройство раннесредневекового Херсона // МАИЭТ.* — 1993. — Вып. III. — С. 137, 138; *Айабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма.* — Сімферополь, 1999. — С. 89.

⁴⁷ *Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 609, 280; Кулаковский Ю., Сонні А. Введение // Амміан Марцеллін. Історія.* — Київ, 1906. — Т. 1. — С. XXVIII, XXIX.

⁴⁸ *Зубарь В. М., Сороцян С. Б. О положении Херсона...* — С. 119, 120.

⁴⁹ *Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 105.*

⁵⁰ *Jones A. H. M. The Later... — Vol. II. — Р. 1459.*

⁵¹ *Бертьє-Делагард А. Л. Надпись времени императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса // ЗООИД.* — 1893. Т. 16. — С. 81; *Латышев В. В. Сборник...* — С. 15; *Vasiliev A. A. The Goths in the Crimea.* — Cambridge, 1936. — Р. 44.

⁵² *Бертьє-Делагард А. Л. Надпись...* — С. 81; *Латышев В. В. Сборник...* — С. 15; *Vasiliev A. A. The Goths...* — Р. 44.

⁵³ *Ростовцев М. И. Новые латинские надписи...* — С. 13; *Соломоник Э. И. Латинские надписи...* — № 2; *Цукерман К. Епископы...* — С. 553, 554; *IOSPE, I², 656; IOSPE, I², 449.*

⁵⁴ *Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 103, 636, 639; Tomlin R. The Mobile Army. The Later Empire AD 200—450 // Connolly P. Greece and Rome at War.* — London, 1981. — Р. 255; *Джонс А. Х. М. Гибель античного мира.* — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 314, 315; *Зубарь В. М. Херсонес Таврический...* — С. 138; *Ростовцев М. И. Новые латинские надписи...* — С. 15.

⁵⁵ *IOSPE, I², 656; Соломоник Э. И. Латинские надписи...* — № 2; *Зубарь В. М. Херсонес Таврический...* — С. 138.

- ⁵⁶ *IOSPE*, I², 450.
- ⁵⁷ *Бертье-Делагард А. Л.* Надпись... — С. 81; *Латышев В. В.* Сборник... — С. 15; *Иванов Е. Э.* Херсонес Таврический. — Симферополь, 1912. — С. 66; *Vasiliev A. A. The Goths...* — Р. 44—47.
- ⁵⁸ Пор.: *Гийан Р.* Очерки... — С. 46; *Чекалова А. А.* Представление... — С. 43.
- ⁵⁹ *Латышев В. В.* Сборник... — С. 11, 13.
- ⁶⁰ *Шестаков С. П.* К истолкованию Херсонской надписи... — С. 141, 142; *Шестаков С. П.* Очерки... — С. 105, 106; *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес. — С. 22; *Цукерман К.* Епископы... — С. 559, прим. 42; *Зубарь В. М., Сорочан С. Б.* О положении Херсона... — С. 120.
- ⁶¹ *Кадеев В. И., Сорочан С. Б.* Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. — В в. н. э. — Харьков, 1989. — С. 94; *Айбабин А. И.* Этническая история... — С. 88.
- ⁶² *Баранов И. А.* Административное устройство... — С. 137, 138.
- ⁶³ *Успенский Ф. И.* История Византийской империи. — М., 1996. — Т. I. — С. 501; *Glykatzi-Ahrweiller H.* Recherchez sur l'administration de l'empire byzantin aux IX-e—XI-e siècles. — Athenes; Paris, 1960. — Р. 43; *Ферлуга Я.* Тема Далмација // *Ferluga J.* Byzantium on the Balkans. — Amsterdam, 1976. — С. 155; *Treatgold W.* The Byzantine Revival. 780—842. — Stanford, 1988. — Р. 29.
- ⁶⁴ *Ростовцев М. И.* Новые данные по истории финансового управления греко-римского Египта // *ЖМНП*. — 1900. — Март. — С. 144; *Цукерман К.* Епископы... — С. 559, прим. 42.
- ⁶⁵ *Латышев В. В.* Сборник... — С. 13.
- ⁶⁶ *Латышев В. В.* Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 279; *КБН*. — № 731; *Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство — М.; Л., 1949. — С. 345.
- ⁶⁷ *Ростовцев М. И.* Новые данные... — С. 144—146, 158—165; *Левченко М. В.* Материалы для внутренней истории Восточной Римской империи V—VI вв. // *Византийский сборник*. — М.; Л., 1945. — С. 40; пор.: *Фихман И. Ф.* Оксиринх... — С. 328.
- ⁶⁸ *Васильевский В. Г.* Житие Георгия Амастридского // *Васильевский В. Г.* Русско-византийские исследования. — Вып. 2. — СПб., 1893. — С. LXXIX, прим. 2; *Шестаков С. П.* К истолкованию Херсонской надписи... — С. 141; *Шестаков С. П.* Очерки... — С. 106; *Рудаков А. П.* Очерки... — С. 166.
- ⁶⁹ *Glykatzi-Ahrweiller H.* Recherchez... — Р. 41, note 8; р. 67, 85, note 8; р. 88; *Ahrweiller H.* L'escale dans le monde byzantine // *Ahrweiller H.* Byzance: les pays et les territoires. — London, 1976. — Р. 176; *Oikonomides N.* Fiscalite et exemption fiscale a Byzance (IXe—Xe siecles). — Paris, 1996. — Р. 44, 45, 112, comm. 155; р. 207; пор.: *Литаврин Г. Г.* Византийское общество и государство в X—XI вв. — М., 1977. — С. 37, 59, 83, 84, 168, 190, 191, 208, 212, 216, 219, 221, 229.
- ⁷⁰ *Jones A. H. M. The Later...* — Vol. I. — Р. 721; *Джонс А. Х. М.* Гибель... — С. 339, 340.
- ⁷¹ *Серов В. В.* Эволюция процедуры сбора налогов в ранней Византии в конце III — начале VI в. // *АДСВ*. — 1999. — Вып. 30. — С. 41—46; *Дилигенский Г. Г.* Североафриканские города в IV веке // *ВДИ*. — 1959. — № 3. — С. 91, 92; *Дилигенский Г. Г.* Северная Африка... — С. 63.
- ⁷² *Ростовцев М. И.* Римские гарнизоны... — С. 149; *Ростовцев М. И.* Новые латинские надписи... — С. 10.
- ⁷³ *Латышев В. В.* Сборник... — С. 13, 14.
- ⁷⁴ *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес. — С. 22; *Баранов И. А.* Административное устройство... — С. 137, 138.
- ⁷⁵ *Цукерман К.* Епископы... — С. 559, 560.
- ⁷⁶ *Айбабин А. И.* Этническая история... — С. 88.
- ⁷⁷ *Зубарь В. М., Сорочан С. Б.* О положении Херсона... — С. 120.
- ⁷⁸ *Jones A. H. M. The Later...* — Vol. I. — Р. 609.
- ⁷⁹ *Ibid.* — Vol. I. — Р. 231, 450, 656.
- ⁸⁰ *Латышев В. В.* Эпиграфические новости из Южной России // *ИАК*. — 1906. — Вып. 18. — № 37; *Соломоник Э. И.* Несколько новых надписей средневекового Крыма // *ВВ*. — 1986. — Т. 47. — № 4.
- ⁸¹ *Procop.*, De bel. pers., II, 3, 40; De aed., III, 12; Mal., 431.16—433.1.
- ⁸² *Procop.*, De aed., III, 10—12, 17; *Антонова И. А.* Юго-восточный участок оборонительных стен Херсонеса. Проблема датировки // *ХСБ*. — 1996. — Вып. VII. — С. 123—128; *Айбабин А. И.* Этническая история... — С. 124, 126; *Макарова Т. И.* Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи // *МАИЭТ*. — 1998. — Вып. VI. — С. 350—355, 389; *Мыц В. Л.* Ранний этап строительства крепости Алустон // *ВВ*. — 1997. — Т. 57. — С. 198, 199; *Домбровский О. И.* Средневековые поселения и «исары» Крымского южнобережья // *Феодальная Таврика*. — Киев, 1974. — С. 8—12; *Сидоренко В. А.* «Готы» областят Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму // *МАИЭТ*. — 1991. — Вып. II. — С. 114, 115.
- ⁸³ *Айбабин А. И.* Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // *МАИЭТ*. — 1991. — Вып. I. — С. 68; *Айбабин А. И.* Этническая история... — С. 113—119.

⁸⁴ *Brehier L. Le Monde Byzantin. T.II. Les institutions de l'Empire Byzantine.* — Paris, 1949. — P. 350; пор.: *Глушанин Е. П. Город и армия позднеантичной эпохи в советской историографии // Город и государство в древних обществах.* — Л., 1982. — С. 92.

⁸⁵ *Латышев В. В. Эпиграфические новости... — № 37; Соломоник Э. И. Несколько новых надписей... — № 4; Латышев В. В. Сборник... — № 99.*

⁸⁶ *Кулаковский Ю., Сонни А. Введение. — С. XXIX, XXX; Brehier L. Le Monde... — Р. 339; Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 44, 373, 376, 656.*

⁸⁷ *Айбабин А. И. Хронология... — С. 68.*

⁸⁸ *Латышев В. В. К надписи Евпатерия. 1. Вопрос о времени надписи // Латышев В. В. ПОНТИКА. — СПб., 1909. — С. 208—210.*

⁸⁹ *Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона... — С. 124.*

⁹⁰ *Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 760, 101; Удальцова З. В. Италия и Византия в VI веке. — М. — Л., 1959. — С. 506, 507; Бородин О. Р. Византийская Италия в VI—VIII вв. (Равеннский экзархат и Пентаполь). — Барнаул, 1991. — С. 173, 180.*

⁹¹ *Успенский Ф. И. История... — С. 361, 362; Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — Р. 656, 657; пор.: Васильев А. А. История Византии. Время до крестовых походов (до 1081 г.). — СПб., 1998. — С. 227; Литаврин Г. Г. Восточноимперия в V—VI вв. // Раннефеодальные государства на Балканах. VI—XII вв. — М., 1985. — С. 29; Сборник документов по социально-экономической истории Византии. — М., 1951. — С. 31.*

⁹² *Guilland R. Recherches sur l'administration byzantine. — Paris, 1964. — Vol. I. — Р. 385—391; див. также Oikonomides N. Les listes... — Р. 296, 332; Лихачев Н. П. Моливдовулы греческого Востока // Научное наследство. — М., 1991. — Т. 19. — С. 195.*

⁹³ *Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона... — С. 123.*

⁹⁴ *Гийан Р. Очерки... — С. 46—48.*

⁹⁵ *Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсона. — Киев, 1983. — С. 112, 113; Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — Киев, 1977. — С. 107; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона... — С. 122.*

H. I. Xrapunov

АДМИНИСТРАЦИЯ ХЕРСОНА В КОНЕЦ IV—VI вв.

В статье рассматривается проблема государственно-правового статуса ранневизантийского Херсона, принципы, на основании которых строились отношения с Византийской империей, чиновники и административные органы, ответственные за управление городом. Делается вывод о том, что в конце IV — первой трети VI вв. Херсон находился в зависимости от Византии, хотя формально и не входил в состав империи. Здесь сохранялись некоторые органы местного самоуправления, возглавляемые, по-видимому, «отцом города». Императоры осуществляли власть в Херсоне как посредством прямых реескриптов, так и через гражданскую администрацию префектуры Восток и офицеров, возглавлявших городской гарнизон. Выражением зависимости от Византии были налоги и торговые пошлины, для взимания которых создали специальное учреждение — практий. Часть аккумулированных практием средств поступала в государственную казну, другие использовались на содержание баллистариев и ремонт укреплений. В результате реформы императора Зинона Херсон получил право самостоятельно собирать и использовать часть налогов. Собранные деньги шли на нужды городской общины и строительство. Для технической и организационной помощи при восстановлении стен продолжали привлекать имперских офицеров. К середине VI в. статус города меняется. Херсон становится центром провинции, в которую входят также Юго-Западный Крым и Боспор. Расширение Византийской Таврики привело к повышению ранга ее правителей. Во второй половине VI в. военную и гражданскую власть в регионе осуществлял, вероятно, дука Херсона.

M. I. Khrapunov

ADMINISTRATION IN KHERSON FROM THE END OF THE 4TH TO THE 6TH CENTURIES

The paper discusses the problem of the state and legal status of the early Byzantine Kherson, the principles of relations with the Byzantine Empire, bureaucracy, and administrative bodies responsible for the administration of the town. The inference is made that Kherson depended on the Byzantine Empire in the period between the end of the 4th century and the first quarter of the 6th century, although the town was not incorporated into the Empire in official terms. The town remained some local self-governing authorities probably headed by a «town father». The emperors exercised their powers in Kherson through both direct rescripts, the civic administration of the East Prefecture, and officers

of town's garrison. The dependence manifested itself in the form of taxes and tariffs on trade; a special institution – Practium – was established to collect taxes and tariffs. The Practium allocated its revenue partially to the State Treasury and partially to maintain the ballistaria and fortifications. Kherson was entitled to collect and use some portion of the tax revenue due to the reform of Emperor Zeno. Such a revenue was allocated to finance the needs of town's community and constructions. Imperial officers were engaged in restoring town's fortifications. The status of Kherson had changed in the mid 6th century. The town was transformed into the center of a province incorporating the South-West Crimea and Bosphorus. The expansion of the Byzantine Taurica contributed to the ranks of its rulers. It is likely that the *Duka* of Kherson had exercised the civic and military powers in the region in the second half of the 6th century.

Одержано 21.07.99

О. Д. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД ТА МОРФОФІЗІОЛОГІЧНІ РИСИ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я (за матеріалами могильника Григорівка)

Стаття присвячена комплексному (демографічному, краніологічному та палеоекологічному) аналізу антропологічної серії могильника Григорівка Канівського району Черкаської області.

Досліджуваний могильник X—XIII ст. розташований на правому березі Канівського водосховища недалеко від села Григорівка Канівського району Черкаської області. Розкопки проводилися В. О. Петрашенко у 1986—1988 рр. Могильник розташований біля поселення X—XIII ст.¹, що інтерпретується автором розкопок як село-погост. Це поселення входило до Дніпровської оборонної лінії і, оскільки розташовувалося проти Переяслава і недалеко від Зарубського броду, було важливим стратегічним пунктом. Поселення має декілька шарів, досить часто знищувалося пожарами і відбудовувалося через певний час (шари пожару перекривалися відкладами піску). Тому тут імовірна часткова зміна населення. Поселення належить до заплавного типу, що означає універсальне господарство: населення займалося землеробством², скотарством, бортництвом, рибальством; до того ж значну роль у господарстві відігравала торгівля.

Антропологічні матеріали походять з 47 поховань, які є важливим джерелом для вивчення демографічної ситуації, антропологічного складу, фізичного розвитку та стану здоров'я тогочасного населення порубіжних земель Київської Русі. У відомих працях³ досліджувалися лише деякі аспекти антропології середньовіччя. Комплексний підхід до опрацювання матеріалів давньоруських могильників Середнього Подніпров'я застосовується вперше.

Матеріал частково був опрацьований П. М. Покасом. Він провів реставрацію та обміри черепів, однак бланки та всі інші результати були загублені, тому всі виміри довелося робити заново.

Стать та вік визначалися за загальноприйнятими методиками⁴. Окрім того, при визначенні віку ми застосовували новітні методики, використовуючи ознаки на тазових кістках⁵, де це було можливо. Бралися до уваги також визначення статі та віку, проведені С. П. Сегедою на матеріалах розкопок 1988 року⁶. Виміри черепів та довгих кісток проводилися за методиками Мартіна у модифікації В. П. Алексєєва⁷. Методи, застосовані для оцінки фізичного розвитку та патологій, будуть наведені на початку відповідних розділів.

Демографічна характеристика. На могильнику досліджено 36 дорослих та 11 дитячих поховань задовільної збереженості, що становить 76,6 та 23,4 від-

© О. Д. КОЗАК, 2000

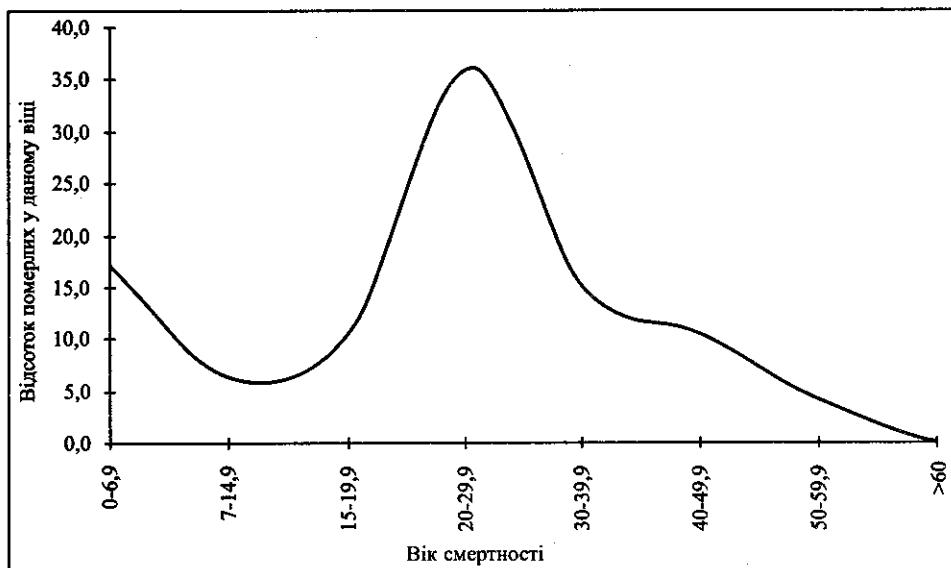

Рис. 1. Крива смертності популяції з Григорівки.

сотків. Григорівка, таким чином, належить до визначеного Т. І. Алексеєвою⁸ типу могильників із 30% дитячою смертністю. Співвідношення чоловічих та жіночих поховань за нашими підрахунками складає 57,1 та 42,9 відсотків (відповідно 20 та 15 поховань). В одному випадку стать не визначається.

Середній вік смертності серед чоловіків складав 29,7 років, серед жінок — 32 роки. Вік смертності для чоловіків за даними слов'янських могильників коливається у межах 33,6—45,6 років, для жінок — 29,7—41,9 років⁹. Отже, спостерігається досить значне зниження цього показника у чоловічій підгрупі. Дещо знижений він і в порівнянні з жіночою підгрупою, що, в цілому, не характерно для епохи середньовіччя. Зазначимо досить високий відсоток смертності в молодому та зрілому віці (20—40 років). Серед чоловіків він складав 63,7 %, серед жінок — 71,4 %. Аналогічний показник зазначено у груп полян чернігівських та київських¹⁰. Найбільш критичним віком для даної популяції був період 20—30 років. Саме у цей віковий проміжок спостерігається найбільший пік кривої смертності (табл. 1). Таке відхилення кривої від теоретичного U-подібного розподілу індивідуумів за віковими категоріями (рис. 1) може вказувати на випадковість поховань в могильнику, або ж на дію значного негативного соціального чи біологічного впливу на популяцію¹¹. Перше припущення не є переконливим, оскільки могильник формувався протягом кількох століть і належав до поселення. Існування ж стресової ситуації в групі є більш імовірним. Про це свідчить і знижений середній вік смертності у чоловічій частині популяції.

Таблиця 1. Таблиця смертності популяції з могильника Григорівка

Вік	Dx	dx	Ix	Lx	Tx	ex
0— 6,9	8	17,0	100,0	640,4	2454,3	24,5
7—14,9	3	6,4	83,0	638,3	1813,8	21,9
15—19,9	5	10,6	76,6	356,4	1175,5	15,3
20—29,9	17	36,2	66,0	478,7	819,1	12,4
30—39,9	7	14,9	29,8	223,4	340,4	11,4
40—49,9	5	10,6	14,9	95,7	117,0	7,9
50—59,9	2	4,3	4,3	21,3	21,3	5,0
>60	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	47	100	0,0			

Відсоток дітей, померлих до 7 років, є досить значним (17 %). До групи входить мала кількість людей старшого віку. Так, до 40 років доживало лише 29,8 % дорослого населення. Крива доживання має широку основу та вузьку вершину, що в популяції відображається швидкою зміною поколінь внаслідок високої смертності¹².

На думку А. А. Мовсесян¹³, єдиним критерієм оцінки біологічної адаптації давніх популяцій є їх демографічні характеристики. Як міру біологічної адаптації популяції в середовищі оцінюють очікувану тривалість життя у межах 15—19,9 років¹⁴. У досліджуваній популяції вона становить 15,3 роки (табл. 1), що наближається до мінімального значення цього показника серед визначених для землеробських груп¹⁵.

Виходячи із вищевикладеного (швидка зміна поколінь, низька тривалість життя, висока смертність у молодому та зрілому віці), ми можемо зробити припущення, що популяція знаходилася у стресовій ситуації, причому, чоловіча частина була більш вразливою. Стрес міг бути викликаний нестачею харчів, неадаптивністю групи до умов середовища або ж певними соціальними факторами. Подальше вивчення дозволить визначити причини такої ситуації.

Краніологічна характеристика. Краніологічна серія могильника Григорівка налічує 16 чоловічих та 13 жіночих черепів задовільної збереженості.

Таблиця 2. Середні значення вимірюваних показників черепів з могильника Григорівка

Ознака	Чоловіки (загальна група)			Чоловіки, поховані на півдні могильника			Жінки		
	M*	N*	S*	M	N	S	M	N	S
1. Поздовжній діаметр	185,3	11	7,17	179,3	4	2,5	178,5	10	8,83
8. Поперечний діаметр	139,4	12	6,01	142,3	4	2,06	134,9	7	6,04
8:1. Черепний показчик	75,7	10	4,12	79,4	4	1,65	74,5	7	5,20
17. Висотний діаметр	137,1	10	6,95	132,8	4	8,10	129,6	8	6,72
9. Найменша ширина лоба	95,6	13	3,59	94,8	6	3,54	94,8	10	5,63
32. Кут лоба (n-m)	83,3	9	3,04	83,6	5	3,44	85,5	6	2,35
45. Виличний діаметр	130,6	5	4,34	129,7	3	2,03	121,0	4	2,45
48. Верхня висота обличчя	68,6	9	5,36	64,8	5	3,56	65,1	8	3,44
48:45. Верхньолицевий по- казчик	51,8	5	4,22	49,9	3	3,87	53,5	4	2,1
51. Ширина орбіти від mf	40,6	10	1,26	40,3	6	1,51	40,0	8	1,2
52. Висота орбіти	32,3	10	1,16	32,0	6	0,89	31,1	8	0,64
52:51. Орбітний показчик	80,1	10	3,78	79,4	6	3,14	77,9	8	3,07
54. Ширина носа	23,9	10	1,37	23,2	5	1,3	23,9	8	0,99
55. Висота носа	49,6	11	3,85	49,0	6	2,1	48,1	8	3,8
54:55. Носовий показчик	48,3	10	3,49	47,3	5	2,37	50,0	8	5,49
72. Загальний кут обличчя	86,3	8	1,91	85,5	4	2,38	84,4	5	2,88
75.1. Кут носових кісток	24,6	7	4,72	22,5	4	3,32	23,8	4	3,3
DS:DC. Дакріальний по- казчик	56,3	6	6,09	53,7	4	4,08	47,3	4	4,06
SS:SC. Симотичний показ- чик	44,5	7	4,8	43,2	4	4,97	39,7	9	11,58
DC. Дакріальна ширина	21,7	6	1,86	21,6	4	2,32	21,0	4	2,57
DS. Дакріальна висота	12,2	6	1,7	11,6	4	1,72	9,9	4	1,4
SC. Симотична ширина	8,7	8	1,6	8,1	5	1,36	8,5	10	2,66
SS. Симотична висота	4,0	7	1,05	3,5	4	1,08	3,3	10	1,72
77. Назомалярний кут	139,6	7	3,34	138,7	4	3,36	145,0	6	10,53
<zm. Зигомаксилярний кут	127,4	8	6,32	128,7	5	7,27	128	8	5,58

M* — середнє значення; N* — кількість вимірюваних; S* — середнє квадратичне відхилення.

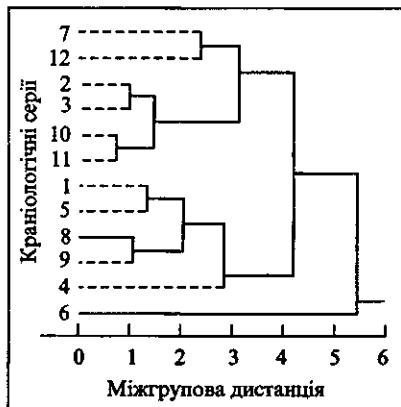

Рис. 2. Порівняння чоловічої краніологічної серії Григорівки з деякими середньовічними серіями методом кластерного аналізу за ознаками: черепний показчик (8:1), орбітний показчик (51:52), верхньолицевий показчик (48:45), симотичний показчик (SS:SC), висота та ширина носа (54, 55), висотний діаметр (17), виличний діаметр (45). Позначення: 1 — Григорівка, 2 — Княжа Гора, 3 — Київ, 4 — Миколаївка, 5 — Хутір Половецький, 6 — Кам'янка, 7 — Зелений Гай, 8 — поляни Переяславські, 9 — поляни Чернігівські, 10 — Чернігів, 11 — словени новгородські, 12 — сіверяні.

Чоловіча частина вибірки (табл. 2) характеризується мезокранією. Обличчя низьке, вузьке, ортогнатне, добре профільоване у горизонтальній площині. Орбіти середньовисокі малих розмірів, ніс вузький, помірно виступаючий, з середньорозвинутим переніссям. Жінки відрізняються від чоловіків більш високим мезогнатним обличчям, слабо профільованим у верхній частині, низькими орбітами та широким носом. Загалом, ширина та профілювання обличчя, виступання носа зближують чоловічу частину вибірки з Дунайсько-Дніпровським типом слов'ян Київщини, визначеним В. Д. Дяченком¹⁶. Можливо, невелика сплощенність верхньої частини обличчя пояснюється наявністю тюркської домішки, особливо помітної у 16016 (п. 21/87) та 16054 номерах, які відрізняються від інших брахікранією та слабо профільованим обличчям. Однак в цілому населення европеїдне. Значення середнього квадратичного відхилення (табл. 2), які перевищують стандартні величини¹⁷, за більшістю показників (поздовжній, поперечний та висотний діаметри в обох серіях, верхня висота обличчя, зигомаксиллярний кут у чоловіків та найменша ширина лоба, висота носа, симотична ширина і назомалярний кут у жінок) дозволяють зробити припущення щодо неоднорідності серії.

Для виявлення місця Григорівки на антропологічній карті середньовіччя ми провели порівняльний аналіз. Були взяті серії с. Зелений Гай IX—XII ст.¹⁸, с. Монастир'ок XI—XIII ст.¹⁹, полян Чернігівських та Переяславських (кургани) XI—XIII ст., Києва, Чернігова, Княжої Гори (Сагунівки), канівських кочовиків, словен новгородських XI—XIII ст., сіверян XI—XIII ст., вятичів XI—XIV ст.²⁰, Кам'янки X—XII ст.²¹, Кам'яного XI—XII ст.²², Хутора Половецького та Миколаївки XI—XII ст.²³, а також волзьких булгар X—XIII ст.²⁴. Для більш детального аналізу використовувалися серії м. Біляя X—XIII ст., Булгар X—XV ст., Танкейського могильника VIII—IX ст., Ізмерського могильника XI—XIII ст.²⁵, Бранешти X—XI ст., Лимбарю XII—XIV ст., Васильова XII ст.²⁶, Яблонівки XI—XIII ст., Юрєва XI—XIII ст.²⁷, Вітичева XI ст., Любеча XI—XII ст. та Старої Ладоги XI—XII ст.²⁸.

Для порівняння серій використовувався метод кластерного аналізу (дистанції Ward) у програмі Systat 7.0 для Windows 95. Серії аналізувалися за ознаками, які виявилися найбільш значущими за першим фактором у факторному аналізі: чоловічі — за висотним, виличним діаметром, ширину та висотою носа, симотичним, орбітним, черепним та лицевим показчиками; жіночі — за черепним, носовим показчиками, виличним діаметром, верхньою висотою обличчя, висотою та ширину орбіт, загальним кутом обличчя, кутом носових кісток, зигомаксиллярним та назомалярним кутами.

В результаті кластерного аналізу чоловічих серій за 8 ознаками (рис. 2) виявилось, що серія Григорівки за ширину обличчя, черепним покажчиком, висотою перенісся та горизонтальним профілюванням обличчя найбільш подібна до серії полян київських, а саме серії Хутора Половецького (табл. 3). Вона об'єдналася також із серіями полян Переяславських, Чернігівських та серією Миколаївки, утворивши великий кластер. Таким чином, до цього кластера належать усі курганні полянські серії. Чоловіки Григорівки значно відрізняються від даних груп населення малим кутом виступання носа та ортогнатизмом, що зближує їх з кочівницькими серіями.

Розташування серій у координатах величного діаметра та черепного покажчика показало близькість населення Григорівки з населенням Хутора Половецького, Миколаївки та полянами чернігівськими за двома ознаками, які Т. І. Алексєєва²⁹ вважає найбільш значущими у слов'янських групах.

Кластерний аналіз жіночих серій за 9 ознаками виявив подібні тенденції у групуванні серій. Тут також визначився кластер, до якого належать, окрім серії Григорівки, серії Хутора Половецького, Миколаївки, Княжої Гори (Сагунівки) та сіверян. З останніми Григорівку зближують розміри та малий кут виступання носа. Близькі результати ми отримали і при розміщенні серій у координатах черепного покажчика та величної ширини.

Серії Григорівки, Миколаївки, Хутора Половецького та Княжої Гори (Сагунівки) (у випадку жіночої серії) утворили компактну мезокранну та вузьколицю

Таблиця 3. Середні розміри та порівняльні дані чоловічих черепів з могильника Григорівка

Ознака	Григорівка		Княжа гора (Сагунівка)		Миколаївка		Хутрі Половецький		Київ кладовища		Переяславські поляни	
	Х—XIII		Х—XIII		XI—XII				XI—XIII		XI—XII	
	М	п	М	п	М	п	М	п	М	п	М	п
1. Поздовжній діаметр	185,3	11	183,9	13	186,4	8	181,7	15	181,5	36	186,6	85
8. Поперечний діаметр	139,4	11	139,6	14	139,9	8	137,6	14	139,9	36	138,1	84
8.1. Черепний покажчик	75,8	11	75,6	13	75,1	8	76,2	14	77,5	36	74,1	82
17. Висотний діаметр	137,1	10	135,5	13	135,3	7	134,3	14	134,1	36	134,9	80
9. Найменша ширина лоба	95,6	13	96,5	14	96,6	7	94,8	15	95,9	35	96,3	87
32. Кут лоба (п-м)	83,3	9	83,2	10	85,8	7	83,8	14	83,4	28	84,1	70
45. Діаметр вилиць	130,6	5	134,2	12	131,1	7	130,4	13	134,1	28	132,5	69
48. Верхня висота обличчя	68,6	9	68,1	12	69,4	7	64,7	15	67,6	36	69,8	79
48:45. Верхньолицевий покажчик	51,8	5	50,7	12	52,9	7	51,4	13	50,4	28	52,7	69
51. Ширина орбіти від mf	40,6	10	40,9	13	41	7	41,5	15	41,3	35	41	74
52. Висота орбіти	32,3	10	31,2	12	33	7	33	15	31	35	31,7	81
52:51. Орбітний покажчик	79,6	10	76,3	12	80,4	7	79,5	15	75,1	35	77,3	74
54. Ширина носа	23,9	10	26	13	23,7	7	25,4	14	25,6	35	25,1	81
55. Висота носа	49,6	11	49,1	13	50,1	7	49,8	15	49,9	36	50,1	82
54:55. Носовий покажчик	48,3	10	52,9	13	47,3	7	51,1	14	51,2	35	50	81
72. Загальний кут профілю обличчя	86,3	8	83,5	9	83,9	7	83,1	14	83,6	28	84,3	63
75.1. Кут носових кісток до лінії профілю	24,6	7	28,6	5	31,3	4	27	14	27,3	22	28,7	53
DS:DC. Дакріальний покажчик	56,3	6	55,4	13	52,3	4	60,4	14	58,2	34	58,4	40
SS:SC. Симотичний покажчик	44,5	7	45,1	13	49,5	4	47,9	15	48,8	25	50,2	41
DC. Дакріальна ширина	21,7	6	21,9	13	22,5	4	20,5	14	21,4	36	21,4	40
DS. Дакріальна висота	12,2	6	11,2	13	13,8	4	12,5	14	12,1	36	12,1	42
SC. Симотична ширина	8,7	8	9	13	8,9	4	9,1	15	8,9	35	8,9	41
SS. Симотична висота	4	7	4,1	13	4,7	4	4,3	15	4,3	35	4,3	41
77. Назомалярний кут <zm. Зигомаксиллярний кут	139,6	7	136,9	14	135,9	4	138	14	137,8	35	137,5	42
	127,4	8	128,1	10	126,5	6	126,3	14	128,6	35	128,1	47

групу. У свій час подібність трьох останніх серій та їх територіальна близькість дозволили Т. І. Алексєєвій³⁰ об'єднати їх у групу полян київських. Отримані на-ми висновки ще раз підтверджують правильність такого об'єднання і дозволяють говорити про приналежність населення Григорівки до цієї групи.

Таким чином, загальна серія Григорівки виявилася найбільш подібною за більшістю ознак до сільських груп полян київських — Хутора Половецького та Миколаївки. Відмінність полягає у профілюванні обличчя (у Григорівці воно слабше), куті виступання носа та висоті перенісся, що пояснюється, можливо, наявністю невеликої монголоїдної домішки. В цілому ж, населення Григорівки належить до мезодоліхокранного середньолицього типу східних слов'ян³¹, роз-повсюдженого на Середньому Подніпров'ї.

Як було сказано вище, значення середнього квадратичного відхилення, які перевищують стандартні величини за більшістю ознак, дають підстави для внутрішньогрупового аналізу серії. Візуально та за величиною черепного покажчика, шириною і висотою обличчя у чоловічій серії можна визначити групу черепів (№ 16013 (18/87), 16016 (21/87), 16040 (3/1/88), 16053 (1/88), 16054 (88), 16057 (88)), що характеризується суббрахікранією (черепний покажчик — 79,4), вузьким (129,7) та низьким обличчям (лицевий покажчик — 49,5). Дані група черепів має помірнопрофільоване обличчя, вузький, помірновиступаючий ніс з невисоким переніссям, низькі та вузькі орбіти (табл. 2). Виявилося, що майже всі черепи походять з поховань, розташованих досить компактною групою на північ могильника. Поховальний обряд не відрізняється від решти могильника і є християнським. Для виявлення аналогій цій групі ми провели розширений клас-терний аналіз із 28 серіями за 9 ознаками (черепним, симотичним, носовим покажчиками; шириною, висотою обличчя; кутом обличчя та носових кісток, а також назомалярним та зигомаксилярним кутами). В результаті кластерного ана-лізу (рис. 3) визначена група черепів об'єдналася в один кластер із серіями волзь-ких булгар, серіями м. Біляр X—XIII ст., Танкесевського VIII—IX ст. та Ізмерського XI—XIII ст. могильників. Можливо, близькість до серій з такого віддаленого ре-гіону, яким була Волзька Болгарія, є випадковою, і відображає лише індивідуаль-ну мінливість. Можна також припустити, що визначена група є родинною або загоном найманіх воїнів.

Таким чином, можна припустити, що чоловіче населення Григорівки склада-лося з двох груп, одна з яких подібна до булгарських серій, інша — до населення, що проживало на Середньому Подніпров'ї. Можливо, ця краніологічна неодно-рідність відображає часові зміни у популяції, що відбувалися внаслідок посту-пового заселення Григорівки представниками різних антропологічних груп. Жи-ноча частина, можливо, була місцевою і більш стабільною.

В цілому, незважаючи на деяку внутрішньогрупову мінливість, яка є, ймо-вірно, вираженням локальних варіацій, населення Григорівки входило до кола груп, що заселяло Середнє Подніпров'я у X—XIII століттях.

Генетично-детерміновані ознаки. У населення, що залишило могильник біля Григорівки, серед генетично-детермінованих аномалій найбільш часто трап-ляються вставні і тім'ячкові кістки у лямбодоподібному, рідше — сагітальному і соскоподібно-потиличному швах та у точках лямбда і брегма. Частота їх не дуже висока і становить 37,9 % (в 11 з 29 випадків). Хоча деякі автори³² вважають наяв-ність вставних кісток наслідком ендокринних порушень в організмі, вони можуть бути свідоцтвом генетичних зв'язків у групі. При порівнянні відсотка вставних та тім'ячкових кісток у двох чоловічих групах виявилось, що у першому кластері їх удвічі більше (66,6 %), ніж у другому (33,3 %). Зважаючи на те, що чоловіків першої (суббрахікранної) групи поховано на більш-менш компактній території, можна припустити, що у цій групі були родинні зв'язки.

По одному випадку у жіночій та чоловічій групах трапилися метопічний шов та остеоми. Наявність відносно великого відсотка метопізму у групах свід-чить про можливу ізольованість популяції³³, проте, щодо Григорівки цей від-соток не дуже великий і складає 7,4, що разом з невисокою частотою тім'ячкових і вставних кісток та остеом може вказувати на неоднорідність даної популяції (особливо чоловічої частини).

У двох чоловіків також трапилася сакралізація 5 поперекового хребця (п. 21/87 та 11/88).

Отже, вивчення деяких генетично-детермінованих ознак показало генетичну неоднорідність населення Григорівки.

Фізичний розвиток. Середній зріст чоловіків, обчислений за формулами декількох авторів³⁴, за вимірами довгих кісток становив 165,3 см, жінок — 155,1 см. За цим показником дана група не відрізняється від сільського населення Київської Русі³⁵. В цілому населення Григорівки за світовою шкалою³⁶ належить до середньої категорії зросту. У цих людей спостерігається значна внутрішньогрупова мінливість довжини тіла, причому, у чоловіків, які належать за краніологічними ознаками до компактної суббрахікранної групи, середній зріст становить лише 160,5 см, у решти чоловіків — 167,1 см. У жінок мінливість значно менша.

За будовою кісток та розвитком кісткового рельєфу населення було досить грацильним. При вивченні фізичного розвитку³⁷ виявилося, що м'язовий рельєф розвинений слабо або помірно. У чоловіків найбільш розвинені м'язи плеча та кисті, дещо менше — стегна. Про переважне навантаження на ці області свідчить вікова динаміка дегенеративно-дистрофічних змін суглобів (ДДЗС)³⁸. Найбільш значення цих показників у плечовому, тазостегновому та колінному суглобах. У жінок найбільші навантаження припадають на правий ліктьовий, крижоклубковий та тазостегновий суглоби. Рельєф максимально розвинено на стегні, менше — на передпліччі та кисті. Різниця між правою та лівою стороною тіла незначна. Винятком є лише ліктьовий суглоб у жіночій групі, у якому ДДЗС справа значно перевищують показник лівої сторони. Відповідний розподіл й артритів у підгрупах. У чоловіків вражені плечові суглоби (п. 7/88 та 14/87). В одному випадку (п. 5/88) спостерігається дегенеративний артрит колінного суглоба. У жінок вражається ліктьовий (п. 10/88) та тазостегновий (п. 17/87) суглоби. За даними американських вчених³⁹, у землеробських групах особливо сильно вражаються колінний та ліктьовий суглоби. Оскільки у дослідженій групі домінують патологічні зміни на інших суглобах (плечових, тазостегнових), очевидно, що землеробство було не єдиним заняттям григорівської популяції.

Про підвищну м'язову активність свідчить також наявність ентесопатій (значних розростань та лізисних змін кістки у місцях прикріплення м'язів чи зв'язок). У чоловічій підгрупі вони фіксуються в області приєднання *M. teres major* (плечової кістки), *lig. collaterale tibiale*, *M. soleus* (великої гомілкової), *M. adductus magnus* (стегнової). У жіночій виборці — в основному на тазових кістках (*M. iliopsoas*, *M. obturatoris internus*).

При порівнянні досліджуваної групи з синхронними групами словен Новгородських (Хрепле X—XI ст., курганні могильники) та Любеча XI—XII ст.⁴⁰ виявилося, що показники механічного стресу у Григорівці значно нижчі, ніж у цих групах. Винятком є пояс верхніх кінцівок у жіночій підгрупі. У жінок величини ДДЗС сягають даних величин груп з Любече, а у випадку правого ліктьового суглоба навіть перевищують їх. Групи Григорівки та Любеча також подібні між собою за показниками розвитку м'язового рельєфу рук і ніг, хоча і значно поступаються у розвитку м'язів групам Хрепле. Особливо ця тенденція проявляється у жіночих вибірках. Ймовірно, що фізичні навантаження та умови праці жінок Григорівки та Любеча були подібними.

Оскільки за даними краніологічного аналізу населення Григорівки, можливо, було антропологічно неоднорідним, ми провели порівняння розвитку кісткового рельєфу та ступеня ДДЗС у двох групах похованих чоловіків. Виявилося, що для чоловіків, похованих на півдні могильника, характерні більш розвинені м'язовий рельєф та більший показник механічного стресу. Винятком є лише ліві тазостегновий та колінний суглоби, більш спрацьовані у решти чоловіків.

Таким чином, населення, що залишило могильник біля Григорівки, характеризується середнім зростом і є досить грацильним за величиною кісток та розвитком м'язового рельєфу. Група чоловіків, похована на півдні могильника, відрізняється від решти низьким зростом, посиленим розвитком м'язового рельєфу і значними величинами показників механічного стресу.

Травми. Травматичні пошкодження на черепі та посткраниальному скелеті з маркерами способу життя. Поранення, ударі свідчать про неблагополуччя у соціальному середовищі, які можна розглядати як показники агресивності групи.

Ми вивчили травми на черепах та посткраниальних скелетах похованих. У чо-

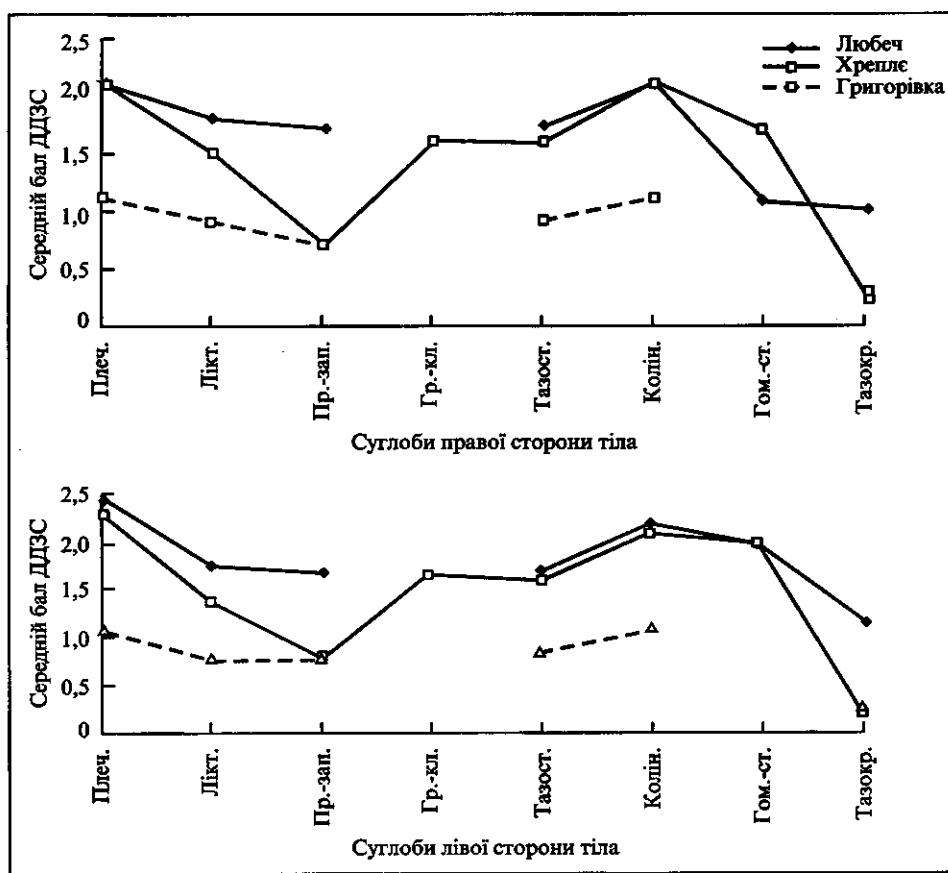

Рис. 3. Розподіл показників механічного стресу у деяких давньоруських чоловічих серіях Любеча, Хрепле (за даними О. П. Бужилової) та Григорівки (за даними О. Д. Козак).

ловіків відсоток травм на черепі становить 33, серед яких, можливі: шабельні рани; сліди від стріл, кlevців; травми, нанесені тупими предметами. Частину загоєніх травм складає 13 % (табл. 4). В одному випадку була виявлена травма на чолі молодої жінки від удару тупим предметом. За спостереженнями О. П. Бужилової⁴¹, серед населення середньовічного міста-фортеці Вітчева відсоток травм складав 23,5. У Григорівці цей показник дещо вищий, і це дає підстави припустити, що

Таблиця 4. Частоти патологічних ознак у чоловічій та жіночій групах з могильника Григорівка

Ознака	Чоловіки	Жінки
Травми	33,0 (15)	18,0 (11)
Зубний камінь	46,6 (15)	27,7 (11)
Одонтогенний остеоміеліт	31,3 (16)	33,3 (11)
Прижиттєве випадання зубів	37,5 (15)	80,0 (10)
Карієс	60,0 (16)	45,5 (11)
Середній ступінь каріесу	3,5 балів	2,0 балів
Гіпоплазія емалі зубів	53,3 (15)	60,0 (11)
Слівра orbitalia		
ліва 50,0 (14)	60,0 (11)	
права 30,8 (13)	36,4 (11)	
двосторонні пошкодження	57,1 (7)	66,7 (6)
патології, що зажили	57,0 (14)	50,0 (11)

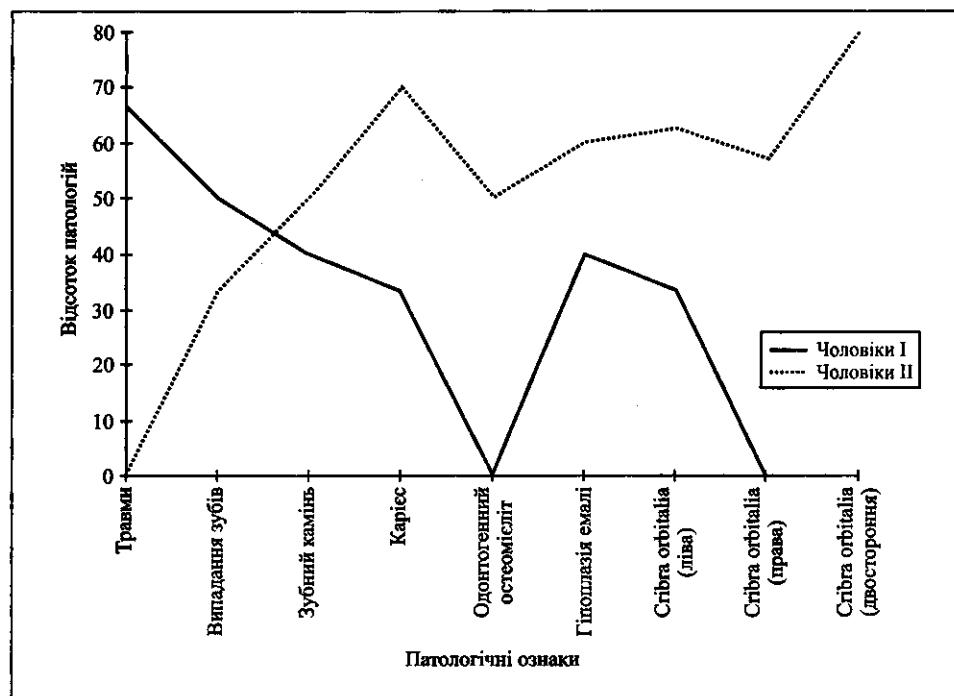

Рис. 4. Частота патологічних ознак на черепах чоловіків двох підгруп, визначених за краніологічними характеристиками.

воєнні інциденти відбувалися досить часто в даній популяції, адже Григорівка знаходилася на південних кордонах Київської Русі (рис. 3).

До спричинених травмами змін належать також два випадки патології хребта. В одному випадку спостерігається сколіоз у поперековому відділі хребта молодого чоловіка, можливо, викликаний травмою першого крижового сегмента (п. 6/87); у другому — у чоловіка 30—40 років загострений перелом остистого виростка 5 поперекового хребця (п. 21/87).

Необхідно зазначити таку особливість: усі травми черепа спостерігаються у чоловіків з південної частини могильника, причому, частота їх висока і сягає 67, тоді як у решти чоловіків цей показник відсутній (рис. 4). У жіночій підгрупі травм було значно менше.

Таким чином, чимала кількість травм свідчить про активний спосіб життя, участь у воєнних діях чоловіків Григорівки, особливо чоловіків суббрахікранної групи.

Патології зубної системи та показники, пов'язані з інфекційними захворюваннями. Серед поховань у Григорівці була виявлена значна частота зубних захворювань (табл. 4). Приживте випадання зубів складало всього 54 % (37 — у чоловіків та 80 — у жінок). У половині таких випадків це явище не пов'язане з віком. Причиною ранньої втрати зубів був пародонтоз, ступінь якого коливалася від слабкого до сильного⁴². Він був майже в усіх членів вибірки. Іншою причиною випадання зубів був карієс (53,8%), як показник незбалансованого харчування з надлишком карієсогенних речовин⁴³. Одонтогенний остеоміеліт (гранульоми, кістогранульоми, кісти, виявлені як у чоловіків, так і у жінок (30,7%), причому, у більшості випадків ним уражені молоді люди. Наявність значного відсотка каріесу (для середньовічної Русі, за даними О. П. Бужилової⁴⁴, характерний розподіл цього показника в межах 25—50 %), висока частота пародонтозу та остеоміеліту свідчать про понижений імунітет і відображають особливості в основному вуглеводної дієти населення цього регіону. Основним продуктом харчування в Київській Русі, як і в усій Європі, були «грубі» каші та юшки. За даними Ф. Броделя⁴⁵, доля зернових у раціоні перевищувала 60 %, що доводять і палеоботанічні дослідження⁴⁶. Щодо розподілу отриманих показників за групами (рис. 4), у компактній суббрахікранній групі чоловіків спостерігається знач-

ний відсоток випадків випадання зубів (50 %) у порівнянні з частотою цього явища у решти чоловіків (33,3%), частота каріесу менша (33,3 %) у порівнянні з 70 %, проте, у першій підгрупі ступінь розвитку патології вищий (4 у порівнянні з 2,4 за 4-бальною системою оцінок). Що стосується таких захворювань як одонтогенний остеомеліт та зубний камінь, частота їх вища у другій групі. Такий розподіл частот ознак свідчить про деякі відмінності у харчуванні та, можливо, різницю у стані здоров'я чоловіків двох груп. При вживанні натуральних продуктів каріес майже відсутній, тоді як при вживанні переробленої, добре приготовленої іжі розповсюдження цього захворювання збільшується⁴⁷.

Про екологічну ситуацію в популяції може свідчити наявність так званих маркерів стресу — наслідків адаптивної реакції організму на дію несприятливих умов середовища. Одним із маркерів є гіппоплазія зубної емалі — сліди зупинення росту та розвитку організму (у проміжку від 6 місяців до 12 років) внаслідок тривалих хвороб чи голоду⁴⁸. Ця ознака у населення Григорівки має підвищенні показники: 56 % (53,3 — у чоловіків, 60 — у жінок). Період такого зупинення росту припадає, в основному, на вік 1,5—3 роки. Цей період вважають найбільш небезпечним у житті дитини у зв'язку зі зміною діети та збільшенням вірогідності інфікування патогенними мікроорганізмами⁴⁹.

У чоловіків суббрахіcranіої групи (рис. 4) відсоток цієї патології дещо нижчий, ніж у решти чоловіків. Отже, в період росту вони знаходилися у більш сприятливих умовах та перебували під меншою дією стресорів.

У групі трапляються ознаки запальних процесів. Так, сліди запалення середнього вуха трапилися в одному випадку у чоловіка, у трьох — у жінок; максилярний синусит — відповідно у трьох та одному випадках у вигляді поліпів у пазухах верхньої щелепи⁵⁰; в одному випадку у молодого чоловіка (п. 19/87) спостерігаються ознаки менінгіту. У дитини 6—7 років виявлені ознаки цинги⁵¹. У чоловіка 25—30 років (п. 11/88) значно розвинений склеротизуючий інфекційний періостит (запалення окістя) на всіх кістках посткраніального скелета.

*Cribra orbitalia*⁵² — поротичний гіперостоз орбіт — один із неспецифічних маркерів стресу. Завдяки великій кількості причин, що можуть викликати дану патологію (в основному, це анемії, спричинені рядом інфекційних та паразитарних захворювань), її вважають важливим показником стану здоров'я популяції⁵³. *Cribra orbitalia* є наслідком гіппоплазії кісткового мозку⁵⁴. У популяції Григорівки найбільш уражена дитяча частина (80 %), дещо менше — жіноча (60 %) та чоловіча (50 %). Ми спостерігаємо значну відмінність між чоловіками за цим показником. Так, основна чоловіча група вражена майже удвічі сильніше, ніж суббрахіcranіна. Частота ознак висока навіть для середньовічних землеробських популяцій.

Окрім того, значним є також відсоток двосторонніх ушкоджень, як показник сили стресу (у чоловіків він становить 57,1 %, у жінок — 66,7 %) (табл. 4). Досить цікавими виявилися результати вивчення цього показника у чоловіків. Так, у групі похованих на півдні могильника двосторонні ушкодження відсутні, тоді як у решти чоловіків вони трапилися у 80 % випадків (рис. 4).

Одним із досить важливих показників здоров'я популяції є відсоток заживлених патологій орбіт. Облітерована патологія означає виздоровлення та виживання організму після періодів анемії⁵⁵ і може розглядатися як показник пристосованості популяції до екологічних умов. При інтерпретації цього показника слід мати на увазі можливість випадкової смерті індивідуумів з незагоєними патологіями. Таким чином, частина тих, хто вижив після анемії, може бути дещо занижена. У Григорівці спостерігається незначний статевий диморфізм за цим показником. Взагалі після анемії виживав кожен другий дорослий. В усіх дітей, вражених анемією, *Cribra orbitalia* не показує ознак заживлення. Такі низькі показники пояснюються незбалансованою дієтою, антисанітарією та високою чутливістю до інфекційних хвороб.

Слід зазначити існування одного поховання (10/88), що характеризується багатим інвентарем. Похована літня жінка, порівняно високого зросту (160 см), добре розвинена фізично (ступінь розвитку кісткового рельєфу — 2—2,5 балів за трибальною системою оцінок). Варто зауважити, що у неї відсутні усі патологічні

ознаки, які досліджувалися нами. Це свідчить про високий рівень життя та підтверджує її приналежність (у порівнянні з іншими похованнями) до більш забезпеченої соціальної групи.

Проведене дослідження показало, що населення, яке залишило могильник біля Григорівки, в цілому входить до груп, що населяли Середнє Подніпров'я у Х—ХІІІ століттях. За краніологічними даними, воно подібне до полян київських, а саме до населення, що залишило могильники Хутора Половецького, Миколаївки та Княжої Гори. Чоловіки та жінки були середнього зросту, відносно добре розвинені фізично.

Висока частота маркерів стресу, що формуються у дитячому віці, свідчить про посиленний тиск факторів навколошнього середовища на дитячу частину популяції, а висока частота зубних патологій — про незбалансованість харчування. Приживітєве випадання зубів фіксується у кожного третього чоловіка та у більшості жінок і часто не пов'язане з віком. Причинами були пародонтоз та карієс. Останній трапляється у половини групи, з тенденцією до збільшення частоти та численності у чоловіків. Такий високий показник характерний для землеробських груп з підвищеним споживанням карієсогенних речовин (углеводів). В цих умовах часто трапляються періапікальні абсцеси, гранулеми та кістогранулеми, які сприяли зниженню резистентності організму до інфекційних захворювань⁵⁶.

Таким чином, у досліджуваній популяції зазначені високі показники фізіологічного стресу та маркерів специфічних інфекцій. За деякими ознаками вони суттєво перевищують показники синхронних популяцій. Тривалість життя, що розглядається як маркер генералізованого стресу, тобто постійно діючого стресу, в чоловічій частині групи нижча, ніж в інших середньовічних могильниках. Загалом, демографічні показники вказують на несприятливі умови існування популяції. Підвищена смертність в молодому та зрілом віці може пояснюватися виходячи з вищеописаних особливостей. З одного боку, у майже суббрахікраній групі більшість чоловіків мали травми, що могли привести до смертельних наслідків. Це, ймовірно, був загін найманих воїнів або родинна група поселенців, які жили у неспокійний, насичений воєнними сутичками час. З іншого боку, послаблений імунітет, досить часті інфекційні захворювання та інші причини подібного характеру могли привести до ранньої смерті решти чоловіків та жінок.

Можна визначити три причини особливостей стану здоров'я вивченій популяції: 1) «штучний добір», внаслідок якого на поселенні залишилися лише хворі, літні люди та діти; 2) нестача харчування; 3) міграційні процеси.

Перша причина полягає у своєрідному штучному доборі, коли внаслідок по-лонення молодих і здорових чи рекрутства на поселенні залишилися літні люди, діти та хворі. Дана причина найменш ймовірна, оскільки кількість людей літнього віку та дітей у популяції достатньо мала.

Нестача харчування — досить часті періоди голоду, про які згадується у давньоруських літописах (в XI столітті було 11 «голодних» років, у XII — 24, у XIII — 34⁵⁷), дефіцит певних мікроелементів в дієтах, — в першу чергу, повинні були вплинути на найбільш незахищеною частину населення — дітей. На антропологічному матеріалі це знаходить прояв у вигляді високої частоти патологій, що розвиваються у дитячому віці, — наприклад, гіпоплазія емалі зубів. Однак дитяча смертність невисока, і велика кількість дітей переживала періоди голоду. До того ж поселення належить до заплавного типу, що передбачає універсальне господарство з використанням ресурсів землеробства, скотарства, рибальства, бортництва тощо. Зона лісостепу на початку тисячоліття була багата на дичину⁵⁸. На поселенні знайдені зерносховища. Відомо, що тут було торгове місце. Виходячи з вищевикладеного, можемо вважати, що нестача харчування не могла бути основною причиною такого негативного стану здоров'я, принаймні для більшої частини популяції.

Найбільша кількість фактів свідчить на користь третьої — міграційної гіпотези. Як уже зазначалося, досліджено три шари пожару, після яких поселення відбудовувалося не одразу. Тому варто припустити часткову зміну населення. Свідчення цього — його морфологічна неоднорідність. Група компактно похованіх на півдні могильника, за краніологічним типом, фізіологічними показниками та ступенем адаптації до умов середовища, відрізняється від решти чоловіків.

Останні складають досить різномірну групу, проте, за комплексом ознак вона належить до лівобережного сільського населення. Її члени були середнього зросту, погано розвинені фізично, та часто страждали хронічними інфекційними захворюваннями, про що свідчить значний відсоток патологічних ознак, пов'язаних зі стресами та інфекційними хворобами. Середній вік їх смертності більший за рахунок наявності людей старшого віку. В даній групі чоловіки були гірше пристосовані (наприклад, зазначена тенденція до меншого виживання після анемії). Швидка зміна поколінь, що фіксується за демографічними показниками, пов'язана з високою смертністю, таож свідчить про непристосованість населення до умов існування. Стресові впливи середовища ускладнювалися, можливо, і постійною загрозою нападу.

Серед жіночої вибірки також існує деяка мінливість морфологічних і фізіологічних рис, але менш значна, ніж у чоловіків. Вона може відображати диференціацію у соціальному становищі жінок.

Ми сподіваємося, що подальше вивчення краніологічних та остеологічних колекцій Інституту археології НАН України дозволить зробити якомога повний аналіз екологічної ситуації давнини і скласти ширшу уяву про соціальні та біологічні характеристики народу, який проживав на території нашої країни в минулому.

- ¹ Петрашенко В. О. Поселення канівського Подніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 114—144.
- ² Петрашенко В. А., Пашкевич Г. А. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на среднем Днепре // Российская археология. — 1992. — № 1. — С. 198—209.
- ³ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. — М., 1973. — 329 с; Дяченко В. Д. Антропологический склад Киева и его окресты у середневековья (XI—XIII вв.) // Стародавний Киев, 1993. — С. 151—166; Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967; Покас П. М. Антропологическая характеристика погребений. Приложение к кн. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — К., 1988. — С. 135—137.
- ⁴ Алексеев В. П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1965; Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Методика антропологических исследований. Краниометрия. — М., 1964.
- ⁵ Standards for data collection from human skeletal remains // Arcansas archeological survey research series. — № 44. — 1994. — Р. 22—32.
- ⁶ Звіт Канівської археологічної експедиції за 1988 рік.
- ⁷ Алексеев В. П. Указ. соч; Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Указ. соч.
- ⁸ Алексеева Т. И. Антропология влашского некрополя XV века // Тезисы докладов III Конгресса антропологов и этнографов — М., 1999. — С. 101—102.
- ⁹ Алексеев В. П. Палеодемография СССР. — СА, 1972. — № 1. — С. 16—17.
- ¹⁰ Алексеева Т. И. Этногенез... — М., 1973.
- ¹¹ Бужилова А. П. Изучение возрастных пирамид и показателя среднего возраста смерти в археологическом контексте / Новые методы — новые подходы в современной антропологии. — М., 1997. — С. 43.
- ¹² Потехина И. Д., Кислый А. Е. Реконструкция демографической структуры скіфов лесостепной и степной зон Украины // Палеодемография скіфского населения Северного Причерноморья (препринт). — К., 1994. — С. 17.
- ¹³ Мовсесян А. А. Палеодемография Чукотки // Вопросы антропологии, 1984. — Вып. 7. — С. 87.
- ¹⁴ Бужилова А. П. Вятичи московские: комплексный антропологический анализ. / Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы. — М., 1993. — С. 100.
- ¹⁵ Weiss K. Demographic models for Anthropology // American Antiquity. — 1973. — V. 38, № 2, Part 2; Бужилова А. П. Вятичи московские... — С. 100.
- ¹⁶ Дяченко В. Д., Вказ. праця. — С. 156.
- ¹⁷ Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Указ. соч.
- ¹⁸ Покас П. М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 94—98.
- ¹⁹ Покас П. М. Антропологическая характеристика погребений. Приложение к кн. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — К., 1988. — С. 135—137.
- ²⁰ Алексеева Т. И. Указ. соч.
- ²¹ Кондуктторова Т. С. Палеоантропологические материалы из средневекового каменского могильника // Сов. антропология. — 1957. — № 1. — С. 42—56.

- ²² Дяченко В. Д., Покас П. М., Сухобоков О. В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у села Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 4—26.
- ²³ Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.
- ²⁴ Ефимова С. Г. Палеоантропология Поволжья и Приуралья. — М., 1991.
- ²⁵ Ефимова С. Г. Указ. соч.
- ²⁶ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья — М., 1975.
- ²⁷ Орлов Р. С., Моцк А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей / Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 58—59.
- ²⁸ Алексеева Т. И. Указ. соч.
- ²⁹ Алексеева Т. И. Антропологічний склад давньоруського міста // Матеріали з антропології України. — 1969. — Вип. 4. — С. 74.
- ³⁰ Алексеева Т. И. Указ. соч. — С. 57.
- ³¹ Алексеева Т. И. Указ. соч. — С. 67.
- ³² Рейнберг С. А. Рентгенодиагностика заболеваний костей и суставов. — М., 1955; Рохлин Д. Г. Болезни древних людей. — М.-Л.: «Наука», 1965.
- ³³ Miles A. E. W. An Early Christian Chapel and Burial Ground on the Isle of Ensay... — BAR British Series 212. — 1989. — P. 42.
- ³⁴ Алексеев В. П. Указ. соч.
- ³⁵ Danilova E. I. The body length of the Male Rural and Urban population in the Middle Podnieпровie territory during the middle ages (Preliminary report) // Outprint from the Journal «ANQRWPOS». — V. 6 — 1979; Сегеда С. П., Покас П. М. Антропологический состав средневекового городского населения левобережного Поднепровья // Тез. докл. сов. делегации на V Международ. конгр. слав. археологии. — М., 1985.
- ³⁶ Гинзбург В. Р. Элементы антропологии для медиков. — Л., 1963. — С. 72.
- ³⁷ Федосова В. Н. Общая оценка развития компонента мезоморфии по остеологическим данным (остеологическая методика) // ВА. — 1986. — Вып. 76. — С. 104—116.
- ³⁸ Бужилова А. П. Вятичи московские: комплексный антропологический анализ // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы. — М., 1993. — С. 105.
- ³⁹ Цит. по Бужиловой А. П. Указ. соч. — С. 105.
- ⁴⁰ Бужилова А. П. Древнее население. Палеопатологические аспекты исследования. — М., 1995.
- ⁴¹ Там же. — С. 105.
- ⁴² За Brothwell D. R. Digging up bones. London. — 1972.
- ⁴³ Алексеева Т. И., Бужилова А. П. Население древнерусских городов по данным антропологии: происхождение, палеодемография, палеоэкология // РА, 1996. — С. 66.
- ⁴⁴ Бужилова А. П. Указ. соч. — С. 72.
- ⁴⁵ Бродель Ф. Структура повсюдности: можливе і неможливе. — К., 1995. — С. 101.
- ⁴⁶ Петрашенко В. А., Пашкевич Г. А. Указ. соч.
- ⁴⁷ Боеев П., Маслинков Д. К проблеме челюстно-зубной патологии на территории Народной Республики Болгария // Вопросы антропологии. — 1965. — Вып. 20. — С. 102—114.
- ⁴⁸ Goodman A. H., Rose J. C. Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures // Yearbook of physical anthropology. — V. 33. — 1990. — P. 81—82; Piontek J. Stress w populacjach pradziejowych: zalozenia, metody i wstępne wyniki badań // Biologia populacji ludzkich współczesnych i pradziejowych. — 1992. — P. 331; Skinner M., Goodman A. H. Anthropological uses of developmental defects of enamel // Skeletal biology of pastpeoples: research methods. — 1992. — P. 169—170.
- ⁴⁹ Goodman A. H., Rose J. C. Op. cit. — P. 89.
- ⁵⁰ Діагностичні критерії у Panhuysen R. G. A. M., Coenen V., Bruintjes T. D. Chronic Maxillary Sinusitis in Medieval Maastricht, The Netherlands // Intern.Journ.Osteoarch. — V. 7. — 1997. — P. 610—614.
- ⁵¹ Ortner D. J., Erickson M. F. Bone Changes in the Human Skull Probably Resulting from Scurvy in Infancy and Childhood // Intern.Journ.Osteoarch. — V. 7. — 1997. — P. 212—220.
- ⁵² При фіксації цієї ознаки використовувалися методики: Hengen O.P. Cribra orbitalia: pathogenesis and probable etiology // Homo. — 1971. — № 22. — P. 34—56; Stuart-Macadam P. Porotic hyperostos: relationship between orbital and vault lessons // American Journal of physical anthropology. — V. 80. — 1989. — P. 345—367.
- ⁵³ Алексеева Т. И., Бужилова А. П. Указ. соч. — С. 68.
- ⁵⁴ Янкаускас Р. Кантропологии средневекового города // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы. — М., 1993. — С. 139.
- ⁵⁵ Stuart-Macadam P. Op. cit. — P. 350.
- ⁵⁶ Powell M. L. The Analysis of Dental Wear and Caries for Dietary Reconstruction // The Analysis of Prehistoric Diet. — Academic Press, Orlando, Florida. — 1985. — P. 307—338.
- ⁵⁷ Борисенков Е. Л., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI—XVII вв. — Л., 1983.
- ⁵⁸ Бараши С. И. История неурожаев и погоды в Европе. — Л., 1989.

A. D. Kozak

**АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ И МОРФОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ
ЧЕРТЫ ДРЕВНЕРУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ
(По материалам могильника Григоровка)**

Статья посвящена актуальным вопросам антропологического изучения группы древнерусского населения, оставившего могильник Григоровка. Проанализировано 47 погребений этого могильника. При обработке черепов и посткрайиальных скелетов применены краниологические, остеологические и статистические методы. Проанализированы этнический состав палеопопуляции (по краниологическим данным), ее демографические характеристики, морфофизиологические особенности членов группы. По степени развития мышечного рельефа и распределению артритов, сделана попытка определения особенностей физических нагрузок. Описаны и интерпретированы некоторые генетически детерминированные признаки, травмы, следы инфекционных болезней, а также патологии зубной системы. Частоты маркеров физиологического стресса — гипоплазии эмали зубов и *cibra orbitalia* — рассматриваются как показатели адаптации григоровской популяции к экологическим условиям. Краниологический анализ материалов из Григоровки позволил определить место исследуемой серии среди синхронных групп и отнести погребенных к дунайско-днепровскому варианту. Выделена группа погребенных, которая по строению черепа приближается к булгарской серии.

Описаны и интерпретированы случаи генетически детерминированных признаков, случаи травм, инфекционных болезней, патологий зубной системы, а также маркеры физиологического стресса. Последние рассматриваются в качестве показателя адаптации григоровской популяции к экологическим условиям.

O. D. Kozak

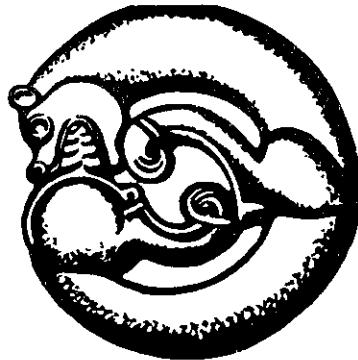
**ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE
AND MORPHOPHYSIOLOGICAL CHARACTERISTICS
OF THE ANCIENT RUS POPULATION
AT THE MIDDLE DNIEPER REGION
(By the materials of the Grigorovka burial-ground)**

The actual questions of the anthropology of the Ancient Rus population are discussed. 47 burials from the Grigorovka burial-ground were examined for craniological, osteological, and demographic characteristics. According to the craniological data, the group is included to the circle of Slav populations inhabited the Kiev Principality in the X—XIII th centuries. The assessment of the features of muscular relief development and the distribution of arthritis on the postcranial skeletons allowed us to reconstruct professional occupations of individuals. Some of the epigenetical features, traumas, teeth pathologies, and signs of infectious deseases were described and interpreted. *Cibra orbitalia* and teeth enamel hypoplasia were examined as markers of physiological stress and indicators of ecological adaptation of the Grigorovka population.

Одержано 20.11.99

Публікації археологічних матеріалів

Д. Л. Гаскевич, І. М. Гавриленко
**ДО ПОХОДЖЕННЯ
ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО НЕОЛІТУ
ЛІСОСТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я**

У статті вперше розглядається комплекс неолітичних знахідок досліджені в Поворські стоянки Малоперещепинська-2а. На підставі порівняння її крем'яного інвентарю з матеріалами пізньомезолітичних і ранньонеолітичних пам'яток Надпоріжжя та Лісостепового Подніпров'я з'ясовується генезис місцевого дніпро-донецького неоліту.

Неолітичні пам'ятки півночі та сходу України, у керамічних комплексах яких домінують залишки горщиків, прикрашених гребінцевим та накольчастим орнаментом, у 50-х рр. ХХ ст. були виділені в окрему археологічну культуру. Це стало результатом польових робіт, проведених В. М. Даниленком у Київському Подніпров'ї та Д. Я. Телегіним на Сіверському Дінці. Обидва згадані дослідники запропонували власне розуміння та назву відкритої культури — відповідно «дніпро-донецька» та культура «гребінцево-накольчастої кераміки»¹. З часом за культурою закріпилася назва, запропонована В. М. Даниленком, але у трактуванні змісту та обсягу позначено нею явища більшого поширення набули погляди Д. Я. Телегіна².

Спочатку Д. Я. Телегін об'єднав неолітичні пам'ятки величезної території від Сіверського Дінця до Волині та від Степового Криму до Верхнього Дніпра у єдину дніпро-донецьку культуру, в межах якої намітив ряд локальних варіантів³. Проте, регіональні відмінності у матеріалах визнаної зони виявилися настільки значними, що зараз він та О. М. Титова вважають, що про «єдність на рівні однієї і тієї ж культури» можна говорити лише щодо ранніх дніпро-донецьких пам'яток, керамічні матеріали яких демонструють високий ступінь подібності. У розвиненому ж неоліті єдина ранньонеолітична культура розпадається на сім окремих культур, що разом утворюють дніпро-донецьку етнокультурну спільність⁴. Значна частина пам'яток, що належать до цієї спільноти, іншими дослідниками розглядається в контексті самостійних утворень, які виникають на власному мезолітичному підґрунті, та в усі періоди свого існування демонструють яскраву специфіку крем'яного і керамічного інвентарю. Так, пам'ятки Приазов'я та Надпоріжжя традиційно відносяться до азово-дніпровської культури маріупольської культурно-історичної спільноти⁵, Західного Полісся — до німанської⁶, Верхнього Подніпров'я та Сожа — до верхньодніпровської⁷, Середньої Десни, Сейму та Сули — до лисогубівської⁸, Сіверського Дінця — до донецької культур⁹.

Зважаючи на цілковиту слухність виділення згаданих культур, на наш погляд, власне «дніпро-донецькими» слід визнавати лише пам'ятки Південно-Східного Полісся, Лісостепового Подніпров'я та, частково, Степового Надпоріжжя. Розгляд дніпро-донецької культури в зазначених межах наближає її розуміння до запропонованого свого часу В. М. Даниленком¹⁰.

Проблема походження дніпро-донецької культури неодноразово піднімалася в археологічній літературі. При цьому більшість дослідників наголошували на змішаному характері її мезолітичного підґрунтя. Так, Д. Я. Телегін зазначив, що територія складання дніпро-донецької культури являє собою стикову зону, де в техніці обробки кременю простежуються дві традиції — макролітична прибалтійська і мікролітична, пов'язана з поширенням східних степових впливів¹¹. Думку про формування дніпро-донецького неоліту внаслідок інфільтрації у місце-

ве, маглемозьке за походженням, пізньомезолітичне середовище носіїв кукрекської культури висловив В. М. Даниленко¹². Цей погляд найповніше розробив та проілюстрував конкретними археологічними матеріалами Л. Л. Залізняк. У ранньому неоліті Південно-Східного Полісся ним, окрім стоянок з крем'яним інвентарем яніславицького типу (Оболонь, Горки), були виділені ще й пам'ятки з як переважно кукрекським (Лазарівка, Прибір-7а, Тетерів-3), так і змішаним яніславицько-кукрекським (Корма-1, -1б, Крушники, Бородянка-3в, -4б, Протереб та ін.) наборами виробів¹³.

Питання ж щодо походження дніпро-донецького неоліту більш південних територій, зокрема Лісостепового Подніпров'я, розроблено недостатньо. Пізній мезоліт найкраще репрезентують матеріали стоянки Біла Гора донецької культури на Полтавщині та кукрекської стоянки Велика Андрусівка на Черкащині. Зважаючи саме на знахідки останньої, В. М. Даниленко дійшов висновку про неолітизацію всього Середнього Подніпров'я внаслідок просування на його територію носіїв кукрекської традиції кременеобробки¹⁴.Хоча нечисленні кукрекські вироби (кукрекські вкладні, платівки з притупленим краєм, олівцеподібні нуклеуси тощо) є в матеріалах дніпро-донецьких поселень долини Дніпра (Бузьки, Успенка) та його притоків — Псла (Ковалівка-2), Трубежу (Борщів-Кут), Ольшанки (Діжова)¹⁵, у Лісостеповому Подніпров'ї на відміну від Київського Полісся виразні кукрекські комплекси неолітичного часу досі відомі не були. В зв'язку з цим надзвичайний інтерес викликають ранньонеолітичні знахідки поселення Малопещепинська-2а, дослідженого у 1989 р. І. М. Гавриленком на р. Ворсклі неподалік від Полтави.

Багатощарове поселення Малопещепинська-2а було виявлено О. Б. Су-пруненком у 1983 р.¹⁶. Воно займає дюнне підвищення заплави лівого берега р. Тагамлик за 0,3 км на північ від с. Пристанійне Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Площа дюни 100×75 м², висота близько 5 м над заплавою. Урочище, в якому розташована пам'ятка, серед місцевого населення відоме під назовою «Рубайчин Бугор». У 1988 р., внаслідок передачі території поселення під дачну забудову, почалося активне руйнування його культурного шару. Влітку 1989 р. роботами розвідзагону Полтавської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом І. М. Гавриленка на пам'ятці було закладено шурф площею 12 м² та зібрано численний підйомний матеріал. Виявлені знахідки належать до різних періодів та археологічних культур: дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки доби неоліту; ямної — енеоліту; катакомбної, зрубної, бондарихінської та культури багатоваликової кераміки доби бронзи; скіфського часу¹⁷.

Колекція пам'ятки налічує 2203 знахідки, з яких близько 400 — фрагменти керамічного посуду, з них 155 належать до неолітичної доби. За складом тіста та характером орнаментації вони поділяються на дві групи. Першу складають 22 фрагменти стінок і вінець архаїчної дніпро-донецької кераміки жовто-коричневого кольору зі значною рослинною домішкою в тісті. Товщина уламків 0,5—1 см. Поверхня черепків добре згладжена, подекуди залискована. Виявлено 1 фрагмент прямих горизонтально зрізаних вінців, прикрашених глибокими круглими ямками (рис. 1, 1). Стінки посудин орнаментовано горизонтальними рядами відбитків нахилених коротких гребінцевих (рис. 1, 2) і псевдогребінцевих (рис. 1, 4) відтисків, окрім нанесених округлих та підтрикутних наколів (рис. 1, 2, 3).

Більшість матеріалів другої керамічної групи представлені у колекції 114 фрагментами типової ямково-гребінцевої кераміки сіро-коричневого кольору з домішками дрібнозернистої піски та кривавику в тісті. Товщина стінок і вінців коливається в межах 0,3—1 см. Майже усі фрагменти орнаментовано комбінаціями рядів ямок різної форми та різноспрямованих ямок, «перлинами» (рис. 1, 6—10). Іноді горизонтальні ряди ямкового орнаменту відділені один від одного рядом гребінцевих відтисків (рис. 1, 7, 8).

До складу другої групи також входять 9 фрагментів стінок посудин, зроблених з того ж тіста, що й решта кераміки, але відмінних за орнаментацією. Вони прикрашені горизонтальними рядами вертикальних відтисків гребінцевого штампу, наколів, глибоких, поверхневих та нанесених пустотілим стрижнем ямок, прокреслених рисок, що утворюють зигзаг (рис. 1, 11, 12). Найближчим аналогом цим матеріалам є визначена Д. Я. Телегіним кераміка типу Засухи¹⁸.

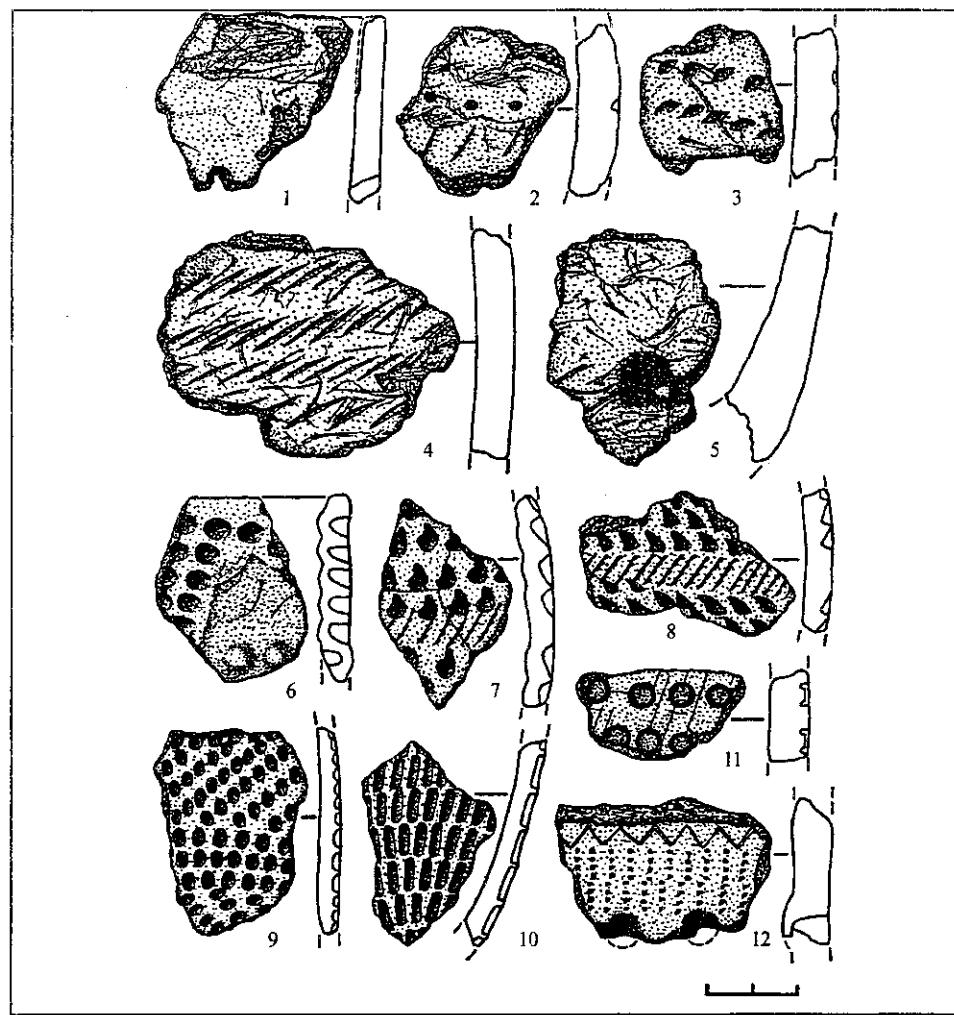

Рис. 1. Стоянка Малоперещепинська-2а. Фрагменти дніпро-донецької (1—5), ямково-гребінцевої (6—10) та засухувської (11, 12) кераміки.

Окрім керамічних, з пам'ятки походять 1798 виробів з кременю та кварциту (табл.). Для виготовлення знарядь мешканці поселення використовували місцевий низькоякісний жовняний кремінь переважно сірого та білого кольорів і більш якісний темно-сірий кремінь з жовтим прошарком під кіркою. Деякі вироби вкриті димчастою блакитною патиною. Про відносний дефіцит кременю свідчить використання кварцитової сировини.

Платівки, їх перетинки, уламки та знаряддя з них складають 40 % крем'яних знахідок. 140 (19,5 %) з 718 платівок комплексу представлено їх мікролітичними (шириною до 0,7 см) зразками, 564 (78,5 %) — середньоширокими (0,7—1,5 см), і лише 14 (2 %) — широкими (від 1,5 см).

З пам'ятки походять 34 нуклеуси та нуклеподібні уламки кременю і кварциту. Нуклеуси правильної форми представлені 3 цілими мікролітичними однобічними одноплощинними ядрищами з прямими площацками та негативами дрібних платівок і відщепів (рис. 4, 25—27). Окрім цього, виявлено 7 уламків, що, ймовірно, належали одно- та двоплощинним мікролітичним нуклеусам і нуклеусам олівцеподібної або подібної форми (рис. 4, 22—24). Про досить широке використання на стоянці олівцеподібних ядрищ свідчать знахідки знятих з них поперечних скалок підживлення відбивних площин. Для одержання відщепів призначалися 3 дископодібні (рис. 4, 28) та 18 безсистемних багатоплощинних нуклеусів і нуклеподібних уламків кременю, а також 3 нуклеуси з кварциту.

Вторинну обробку мають 327 (18,2 %) крем'яних та кварцитових виробів. 213 із них (65,1 % знарядь) виготовлено на платівках. Досить представницьким є мікронабір пам'ятки. Більшість мікролітів становлять трапеції та їх уламки (21 штука). Трапеції симетричні, сформовані на перетинах, добре огранованих середньошироких платівок за допомогою стрімкої притуплюючої ретуші, що наносилась як зі спинки, так і, в деяких випадках, з черевця заготовки (рис. 2, 3, 9, II). У 4 трапецій ретуш є

Типологічно-статистична таблиця крем'яних та кварцитових виробів поселення Малоперещепинська-2а

Типи виробів	Кількість виробів
<i>Заготовки та відходи виробництва</i>	
Нуклеуси	34
мікролітичні одноплощинні конічні	3
уламки мікролітичних нуклеусів	7
дископодібні для відщепів	3
безсистемні багатоплощинні і нуклеподібні уламки кременю	21
Сколи	66
поперечні підживлення площин нуклеусів	8
реберчасті	41
різцеві	17
Платівки, їх уламки та перетини	505
мікролітичні (шириною до 0,7 см)	132
середньоширокі (0,7—1,5 см)	365
широкі (від 1,5 см)	8
Відщепи та уламки кременю	866
<i>Вироби із вторинною обробкою</i>	
Мікроліти	33
трапеції	21
низькі видовжені	3
середньовисокі	14
уламки	4
платівки з притупленим красм	8
платівки з косоретушованим кінцем	2
платівки з пряморетушованим кінцем	2
Вістря стріл трикутні двобічнооброблені	3
Кукрекські вкладені	26
Скребачки	51
на платівках	14
кінцеві та кінцево-бокові	13
кінцеві подвійні на платівках	1
на відщепах	37
кінцеві та кінцево-бокові	9
круглі та підокруглі	7
неправильної форми на відщепах та уламки скребачок	21
Різці	51
на платівках кутові	35
на відщепах	16
бокові	4
кутові	12
Платівки з ретушшю, їх уламки та перетини	92
Стамески-долота на відщепах	3
Перфоратори (свердла, розгортки, проколки) та їх уламки	13
Відщепи з ретушшю та уламки невизначених знарядь	55
В съ о г о	1798
Платівок та знарядь на них	718
Виробів із вторинною обробкою	327
з них на платівках	213
з кременю	1765
з кварциту	33

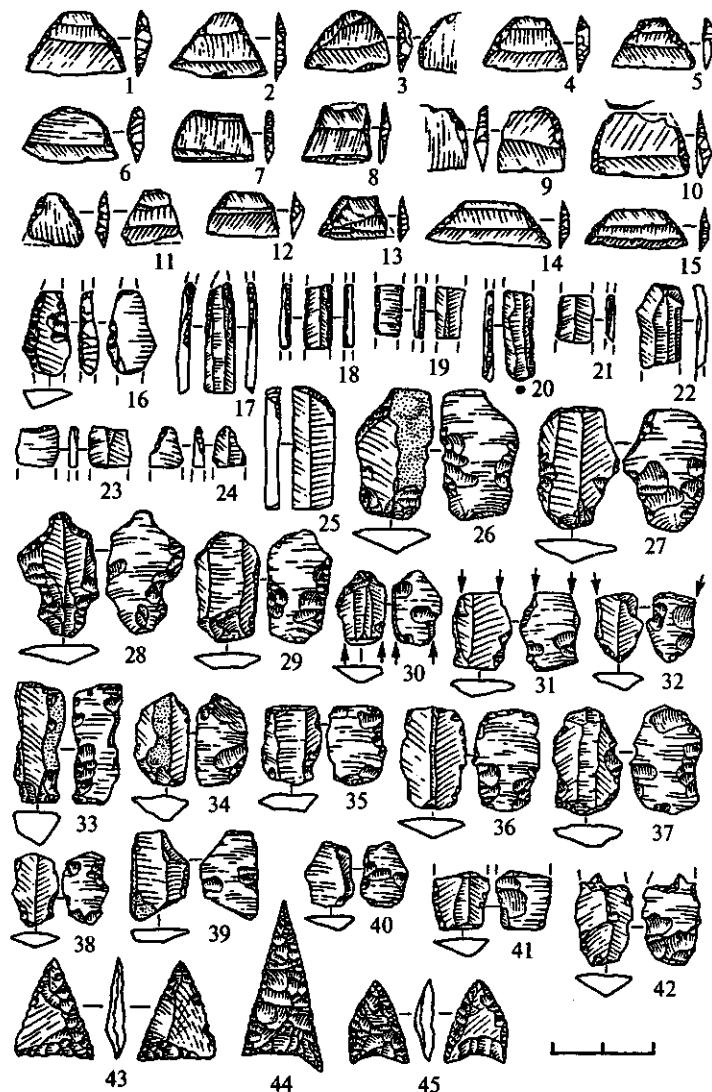

Рис. 2. Стоянка Малоперещепинська-2а. Крем'яні мікроліти та їх уламки (1—25), кукрекські вкладні (26—42), двобічнооброблені вістря стріл (43—45).

і на верхній основі (рис. 2, 5—7, 10). Одна з них (рис. 2, 6) має форму, наблизену до сегмента. Три трапеції низькі, видовжені (рис. 2, 14, 15), решта — середньовисокі. Окрім цього, на пам'ятці виявлено 8 платівок з притупленим краєм та їх уламків: 7 — мікроплатівки, оброблені напівстірмкою ретушшю з одного (рис. 2, 19—21) або двох (рис. 2, 17, 18) країв, та 1 — масивна середньоширока платівка сегментоподібної форми з обрубаним стрімкою ретушшю краєм (рис. 2, 16). До мікролітів також належать 4 платівки з прямо- та косоретушшованим кінцем (рис. 2, 22—25).

Великою серією в комплексі представлено вкладні кукрекського типу: 21 цілий та 5 фрагментів (рис. 2, 26—42). Більшість з них виготовлено з уламків та перетинів середньошироких масивних платівок. Іноді на них помітні сліди утилізації інших знарядь: різців (рис. 2, 30—32), скребачок, перфораторів (рис. 2, 28, 30).

Двобічнооброблених вістря стріл у колекції 3. Всі вони трикутної форми, рівнобедрені, високі. Основа одного трохи увігнута (рис. 2, 45), другого — пряма (рис. 2, 43). У третього, найбільшого вістря, трохи видовжений і загострений кут між прямою основою та одною з бічних сторін утворює шип (рис. 2, 44).

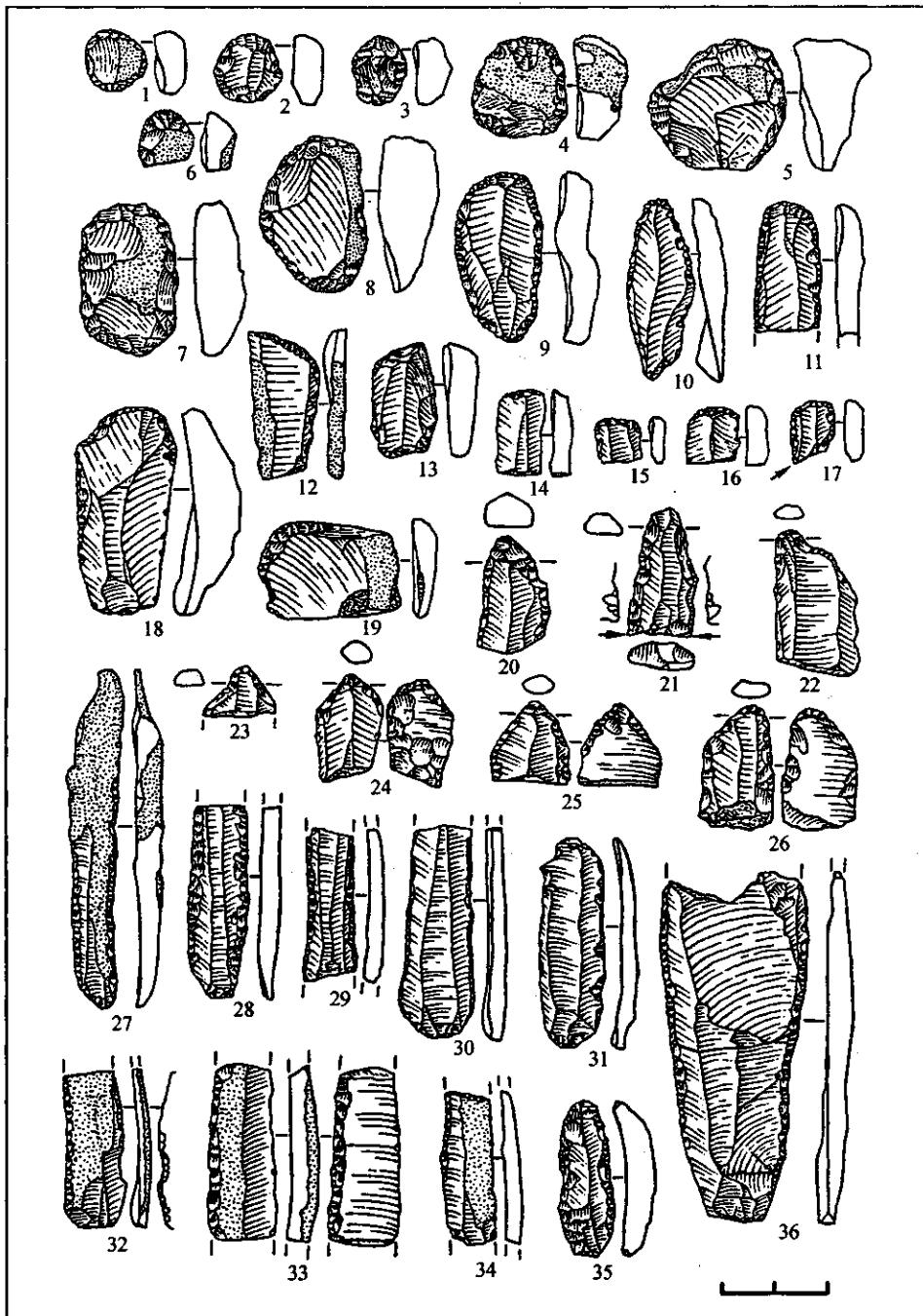

Рис. 3. Стоянка Малоперещепинська-2а. Крем'яні скребачки (1—19), перфоратори (20—26), ретушовані платівки (27—36).

Досить строкатим є набір скребачок (51 штука), які становлять 15,6 % виробів із вторинною обробкою. 37 з них виготовлено на відщепах та уламках кременю, 14 — на середньошироких платівках. Сім скребачок (рис. 3, 1—5) мають круглу та підокруглу форму (ретуш на 3/4 периметра і більше), з них 4, — мініатюрні високі циркулярні, належать до так званого «кізлевського» типу (рис. 3, 1—4). З решти відщепових скребачок, 9 — кінцеві та кінцево-бокові (рис. 3, 6—8), а 21 — уламки та атипові знаряддя (рис. 3, 19). На пам'ятці виявлено скребачки на платівках: кінцеві (рис. 3, 12, 14—16), кінцево-бокові (рис. 3, 9—11, 17, 18) та кінцева подвійна

(рис. 3, 13). Іноді кінцево-бокові скребачки внаслідок змикання ретуші, нанесеної на краї та кінці заготовки, набувають овальних обрисів (рис. 3, 7—9).

Група перфораторів, до якої входять свердла, розгортки, прооколки та їх уламки, налічує 13 виробів (рис. 3, 20—26). Всі вони виготовлені з платівок.

Різців у колекції стільки ж, скільки й скребачок — 51, 35 з них (2/3 від загальної кількості) виготовлені з платівчастих напівфабрикатів і представлена одним типом — різцем, іноді білатеральним, на куті зламаної крем'яної (рис. 4, 1—12), а в одному випадку, — кварцитової платівки. Різців на відщепах, характерних для кукрекських пам'яток, виявлено 16 (рис. 4, 13—19). Серед них 12 — кутового (рис. 4, 15, 18, 19) і 4 — бокового типів (рис. 4, 13, 14, 16, 17). Різцеві сколи досить часто наносились і на інші знаряддя — скребачки, перфоратори, кукрекські вкладні.

Найчисленнішою категорією знарядь у крем'яному комплексі стоянки Малоперещепинської-2а є платівки з ретушшю (92 штуки). Вони складають 28,1 % від загальної кількості виробів із вторинною обробкою. Більшість з них представлено уламками (рис. 3, 28—30, 32—34, 36). Цілі екземпляри трапляються рідко (рис. 3, 27, 31, 35). Майже всі платівки середньоширокі, оброблені зі спинки з одного, або двох країв досить недбало нанесеною напівстрімкою ретушшю. Іноді ретуш є і на черевці знаряддя (рис. 3, 32, 33). Оброблений край деяких платівок має зубчасту форму (рис. 3, 27—29).

Трьома екземплярами в інвентарі представлено стамески-долота, виготовлені на відщепах клиноподібної форми за допомогою двобічного загострюючого ретушування одного або двох країв (рис. 4, 20, 21). Одна зі стамесок має сліди використання в якості ретушера (рис. 4, 21). Подібні сліди помітні і на кількох відщепах, платівках та знаряддях.

Окрім цього, на поселенні було виявлено 55 ретушованих відщепів та уламків невизначених знарядь. П'ять з них виготовлені з кварциту, решта — крем'яні.

Характеризуючи крем'яний інвентар Малоперещепинської-2а в цілому, варто відзначити наявність в ньому невеликої групи знарядь типологічно більш пізніх, ніж решта виробів. До них належать усі 3 двобічно оброблені вістря стріл (рис. 2, 43—45), деякі широкі ретушовані платівки (рис. 3, 36), великі овальні та окремі кінцево-бокові скребачки (рис. 3, 7, 9, 11). Ці знахідки можна пов'язати з виявленою на пам'ятці засухською та ямково-гребінцевою керамікою або матеріалами доби міді-бронзи.

Решта крем'яного інвентарю поселення є типово кукрекською. Про це свідчить базована на відтискному піраміdalному нуклеусі досконала техніка первинної обробки, спрямована на одержання великої кількості мікролітичних та середньошироких платівок, наявність таких культуроизначальних виробів, як кукрекські вкладні, платівки з притупленим краєм, відщепові різці з пласким різцевим сколом. Як і у решти кукрекських комплексів, у наборі Малоперещепинської-2а є дископодібні нуклеуси для відщепів, дрібні високі відщепові скребачки підокруглої форми та ретушовані платівки з зубчастим краєм. Усі ці вироби у сполученні із серіями середньовисоких і низьких трапецій, поодинокими сегментами, кутовими платівчастими різцями та стамесками на відщепах обумовлюють специфіку крем'яного набору дніпровського (за Д. Я. Телегіним) локального варіанта кукрекської культури¹⁹.

За основними статистичними та типологічними характеристиками найбільшу подібність інвентарю Малоперещепинської-2а демонструє крем'яна індустрія надпірізької стоянки о-в Кізлевий-3. Незважаючи на те, що її колекція походить зі зборів на поверхні (за М. Я. Рудинським та О. В. Бодянським), матеріал пам'ятки є однорідним і вважається одним із яскравих проявів кукрекської культури Подніпров'я. З комплексом Малоперещепинської-2а його зближує значна мікролітичність, високі індекси загальної платівчастості та платівчастості знарядь, а також наявність мікролітичних піраміdalних нуклеусів, набору мікролітів з видовжених трапецій, платівок зкосоретушованим кінцем, платівок з притупленим краєм, виразних серій кукрекських вкладнів і перфораторів. Як і в Малоперещепинської-2а, в інвентарі о-ва Кізлевого-3 найчисленнішими знаряддями є ретушовані платівки, а серед різців, при наявності кукрекських, на відщепах дещо переважають кутові на зламаних платівках. Незначна відмінність полягає у відсутності в колекції дископодібних нуклеусів, стамесок на відщепах, у домінуванні серед скребачок знарядь круглої та підокруглої форми²⁰.

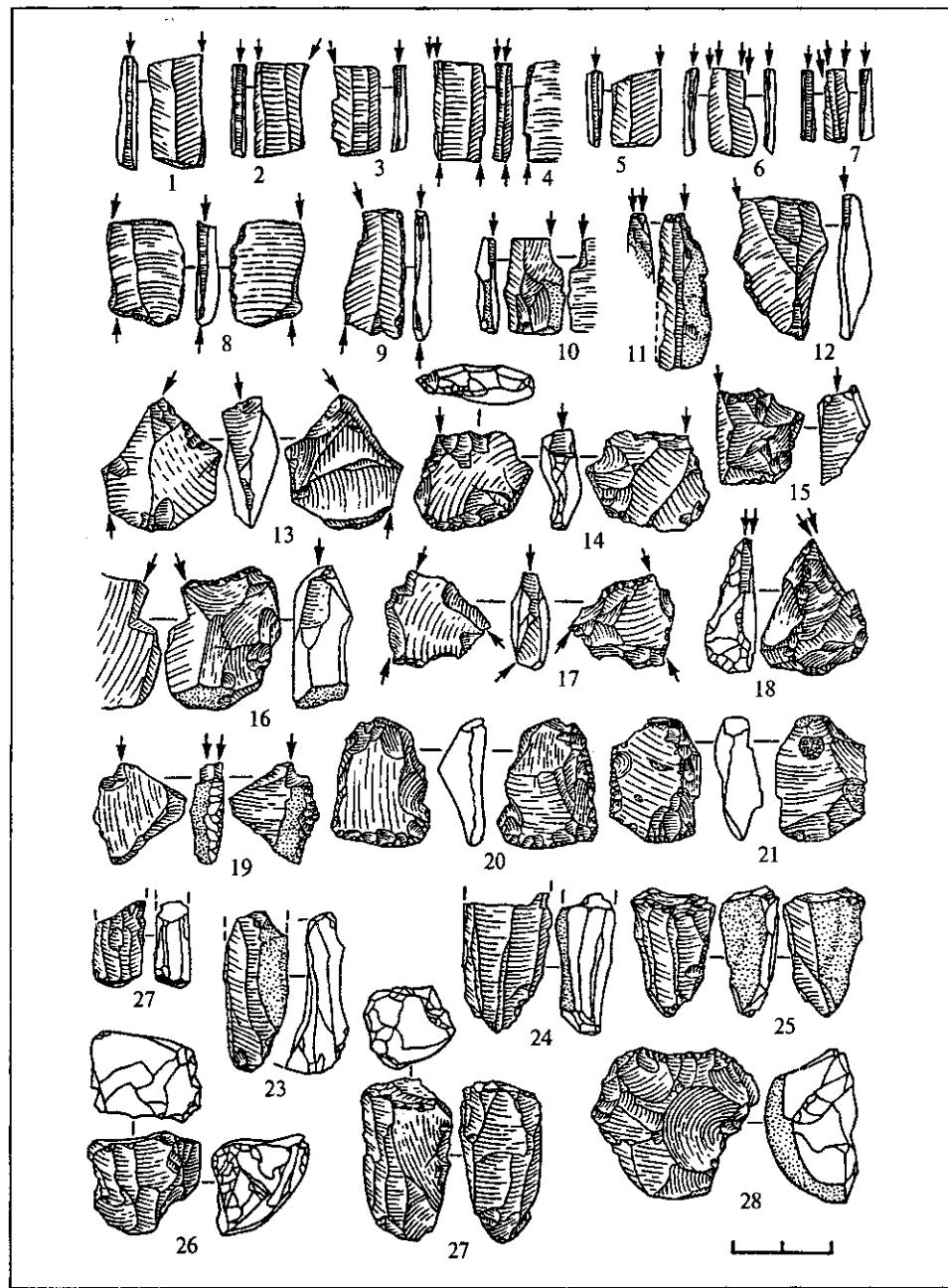

Рис. 4. Стоянка Малоперещепинська-2а. Крем'яні різці (1—19), стамески-долота (20, 21), нуклеуси та їх уламики (22—28).

Подібність крем'яного інвентарю Малоперещепинської-2а та Кізлевого-3 дозволяє припустити синхронність існування цих поселень. Через відсутність серед знахідок Кізлевого-3 кераміки М. Я. Рудинський, Д. Я. Телегін, Д. Ю. Нужний, В. А. Степаненко відносять його до фінального етапу пізнього мезоліту²¹. Зауваживши про одинаковий характер його крем'яної індустрії та матеріалів ова Похилого, серед знахідок якого є рання сурська кераміка, В. М. Даниленко дає обидві пам'ятки архаїко-неолітичним часом²².

Щоб визначитися з пізньомезолітичним або ранньонеолітичним датуванням Малоперещепинської-2а, необхідно встановити характер зв'язків між її кременем та ранньонеолітичною керамікою. Сам факт виявлення на пам'ятці ранньої дніпро-донецької кераміки передбачає і наявність синхронних їй крем'яних виробів.

Ними може бути певна частина, або й увесь кукрекський крем'яний інвентар поселення, адже перехід Кукреку на неолітичний етап розвитку вже давно не викликає сумнівів. Разом з типовим кукрекським кременем на Південному Бузі виявлено ранню буго-дністровську, у Надпоріжжі — ранню сурську, а в Київському Поліссі — дніпро-донецьку кераміку²³. Навіть, якщо припустити, що певна частина крем'яного комплексу Малоперещепинської-2а належить до фіналньомезолітичного докерамічного часу, а інша — одночасна з керамікою, нам доведеться констатувати їх повну аналогічність, бо колекція (за винятком виробів, про які вже йшлося вище) є досить монолітною і має аналоги у наборах пам'яток, гомогенність матеріалів яких не підлягає сумніву (о-в Кізлевий-3).

Нечисленість ранньонеолітичної кераміки Малоперещепинської-2а не повинна ставити під сумнів її зв'язок з крем'яною частиною колекції. Нагадаємо, що в інвентарі дніпро-донецької стоянки Лазарівка на 1959 крем'яних виробах було виявлено лише 30 фрагментів кераміки, по 35 фрагментів з яких припадає на 1324 кременя Бородянки-3в та 2279 кременів Горок²⁴. Аналогічне співвідношення крем'яних і керамічних знахідок спостерігається і на ранньонеолітичних пам'ятках донецької культури (Бондариха-2), а на деяких сурських стоянках уламки кераміки взагалі поодинокі (о-в Шулаїв)²⁵. Відомі випадки і повної відсутності кераміки на пам'ятках з достеменно неолітичним крем'яним інвентарем (Прибірськ-3)²⁶. У зв'язку з цим зазначимо, що хоча формально наявність або відсутність керамічного посуду є підставою для віднесення пам'яток з аналогічним крем'яним інвентарем до різних археологічних періодів, — мезоліту та неоліту, — ця ознака не завжди свідчить про їх різночасовість. Отже, у припущені про синхроність стоянок Малоперещепинська-2а та о-в Кізлевий-3 немає жодного протиріччя.

Таким чином, виходячи зі статистичних та типологічних характеристик крем'яного інвентарю і беручи до уваги наявність на пам'ятці фрагментів ранньої дніпро-донецької кераміки, ми відносимо кукрекський набір Малоперещепинської-2а до часу становлення неоліту. Опосередковано це підтверджується даними ізотопного датування, за якими рання сурська стоянка о-в Сурський-2, де виявлено крем'яний набір, що як і інвентар Малоперещепинської-2а, має виразний пізньомезолітичний кукрекський характер, датується кінцем VII тис. cal. BC, тобто періодом самчинської фази буго-дністровської культури²⁷. Нагадаємо, що найраніша дніпро-донецька кераміка Житомирщини, Ківщини та Черкащини має певні самчинські ознаки²⁸ і виявлено в одних комплексах з кукрекськими виробами. Не виключено, що і в Лівобережному Подніпров'ї вона з'явилася у час не пізніший за самчинський і могла співіснувати з кременем, характерним для пізніх кукрекських та ранніх сурських пам'яток.

Появу на Ворсклі пам'ятки з кукрекським крем'яним інвентарем — Малоперещепинської-2а — слід розглядати як наслідок міграції єюди частини пізньомезолітичного населення Надпоріжжя. Аборигенними ж мешканцями цієї території були носії донецької мезо-неолітичної культури²⁹. Найяскравішою донецькою пам'яткою Полтавщини є поселення Біла Гора. Воно знаходиться приблизно за 20 км на північ від Малоперещепинської-2а, на краю мису борової тераси лівого берега р. Коломак, неподалік від місця її впадіння у Ворскулу. Відкрив та першим дослідив пам'ятку М. Я. Рудинський³⁰. Пізніше роботи на ній проводили О. К. Тахтай, Ю. М. Захарук, Ю. В. Костенко, І. О. Післарій³¹. Культурні нашарування поселення зруйновані видувами та піщаним кар'єром. Основну масу різночасового матеріалу було зібрано на поверхні. Значна частина знахідок до нашого часу не збереглася.

Крем'яний інвентар пам'ятки характеризується представницькою серією геометричних мікролітів, серед яких найбільше середньовисоких, трохи менше — високих та низьких трапецій; є сегменти, трикутники, косе вістря з мікрорізцевим сколом³². За винятком масивних високих та середньовисоких трапецій сурського типу, що є домішкою зимівниківської ранньомезолітичної культури³³, мікронабір справляє враження типового донецького. Окремо слід відмітити знахідку одного кукрекського вкладня³⁴.

Деякі дослідники пов'язують усі крем'яні вироби Білої Гори з виявленою на поселенні ямково-гребінцевою та азово-дніпровською комірцевою керамікою³⁵. Така точка зору є хибною, адже, ще М. Я. Рудинський зауважив, а І. О. Післарій пізніше підтверджив, що основна маса зібраного кременя залягала на поверхні

видуву окремо від скупчень кераміки³⁶. М. Я. Рудинський більшість крем'яних знарядь Білої Гори відносив до періоду «світанку неоліту» і наголошував на їх мезолітичному характері та зв'язку з індустрією Сіверського Дінця³⁷. Він же звернув увагу на схожі геологічні умови залягання матеріалів Білої Гори та о-ва Кізлевого-3³⁸. Останнє дає підстави датувати основну частину крем'яної колекції Білої Гори тим самим часом, що й кукрекський кремінь Малоперещепинської-2а та о-ва Кізлевого-3.

Іншими пізньомезолітичними пам'ятками басейну Ворскли є стоянки Охтирка та Хухра-Зайці. До донецької культури їх відносить Л. Л. Залізняк³⁹. Але ще М. Я. Рудинський наголосив на певній відмінності їх крем'яних комплексів від матеріалів Сіверського Дінця⁴⁰. Ця відмінність обумовлена наявністю поодиноких різців з плоским різцевим сколом та кукрекських вкладнів. Останні стали підставою для зарахування Д. Я. Телегіним названих поселень до пам'яток дніпровського варіанта Кукреку⁴¹. Отже, їх матеріали демонструють синкретичні кукрексько-донецькі традиції кременеобробки. Присутність у їх наборах, як і в наборі Білої Гори, кукрекських виробів слід пояснювати південними та західними впливами. Наявність подібних впливів вже неодноразово відмічалася дослідниками, а про їх потужність свідчать знахідки окремих кукрекських вкладнів навіть на пізньомезолітичних пам'ятках Сіверського Дінця⁴².

Таким чином, на поселенні Малоперещепинська-2а вперше у Лісостеповому Подніпров'ї було виявлено досить чистий кукрекський крем'яний комплекс неолітичного часу. Зіставлення його з матеріалами синхронних пам'яток сусідніх територій дозволяє відтворити культурно-історичні процеси, що відбувалися в зазначеному регіоні впродовж кінця мезолітичної – початку неолітичної доби, і призвели до становлення тут місцевого варіанта дніпро-донецького неоліту.

В кінці мезоліту окремі групи кукрекських степових мисливців Надпоріжжя почали просуватися на північ та північний схід і розселилися уздовж Дніпра та нижніх течій його лівих притоків: Сули, Псла, Ворскли. Територію середніх течій цих рік заселяли племена носіїв донецької культури (Солониця, Охтирка, Хухра-Зайці, Біла Гора). Наслідком контактів кукрекських та донецьких мешканців Полтавського Подніпров'я стали деякі зміни у складі крем'яного інвентарю обох культур. На донецьких поселеннях з'явилися окремі кукрекські вкладні та відщепові різці з плоским різцевим сколом (Біла Гора, Охтирка, Хухра-Зайці, Тепла, Шевченкове, Петрівська-4). У свою чергу серед знарядь кукрекських пам'яток збільшилася кількість геометричних мікролітів, в тому числі низьких видовжених трапецій (Малоперещепинська-2а, о-в Кізлевий-3), та з'явилися донецькі нукле-подібні білатеральні бокові різці (Ігрень-Попів Мис)⁴³.

Деякі спільні риси матеріалів пізньомезолітичних пам'яток басейнів Сіверського Дінця та Дніпра могли обумовлюватися не тільки безпосередніми контактами їх населення, а й участю у генезисі як донецької, так і надпорізької людності носіїв зимівниківської культури, яка у фінальному плейстоцені — бореалі — була поширена на значних територіях Лівобережної України. Вплив її кременеобробки на формування індустрії донецької культури та надпорізьких стоянок типу Ненаситця неодноразово відмічався дослідниками⁴⁴.

Початок неоліту в Лісостеповому Подніпров'ї відзначається появою першої кераміки, навички виготовлення якої місцеве населення донецької та кукрекської культур одержало від буго-дністровських племен басейну Південного Бугу. Про це свідчать як особливості форми та орнаментації кераміки ранніх дніпро-донецьких пам'яток Черкащини та Полтавщини, так і наявність на них прямих буго-дністровських керамічних імпортів⁴⁵. Те, що із цього ж джерела у цей же час кераміка потрапила і в Києво-Житомирське Полісся, обумовило її подібність на всій території Середнього Подніпров'я, і стало причиною об'єднання його неолітичних пам'яток у межах однієї культури — дніпро-донецької.

Ймовірно, південніше, у спорідненого із середньодніпровським кукрекського населення Степового Подніпров'я керамічні традиції склалися в інших умовах, внаслідок чого його керамічний посуд відрізняється від дніпро-донецького. Яскрава своєрідність ранньонеолітичної кераміки Надпоріжжя спричинила видлення сурської культури. Донецьке населення Сіверського Дінця у ранньому неоліті виготовляло кераміку як за сурськими, так і за дніпро-донецькими зразками⁴⁶.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що специфіку ранньонеолітичних пам'яток дніпро-донецької культури як такої визначає прикрашена переважно гребінцевим та лінійно-прогладженим орнаментом кераміка буго-дністровського походження і крем'яний інвентар, у складі якого вироби кукрекської культурної традиції у різних сполученнях та пропорціях співіснують з виробами яніславицької і донецької пізньомезолітичних культур. Мішаний характер цього крем'яного набору обумовлений перш за все географічним фактором мешкання дніпро-донецького населення у Середньому Подніпров'ї, конфігурація річкової системи якого сприяла перетворенню його території на контактну зону лісових, лісостепових та степових культур Право- і Лівобережної України. Активні міжетнічні контакти, що призводили до утворення синкретичних археологічних комплексів, зафіксовані на Середньому Дніпрі і в пізніші періоди.

¹ Телегін Д. Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре // СА. — 1961. — № 4. — С. 34; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи. — К., 1968. — С. 7—9; Даниленко В. Н. Неоліт України: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969. — С. 30, 31.

² Телегін Д. Я. К вопросу о днепро-донецкой ... — С. 26—40; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура ... — 258 с.; Телегін Д. Я. Днепро-донецкая культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 156—172; Телегін Д. Я., Титова Е. Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников. — К., 1998. — 144 с. і т. д.

³ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура ... — С. 8—13, 36—47.

⁴ Титова О. М. Місце пам'яток Середнього Подніпров'я в неоліті України // Праці Центру пам'яткоznавства. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 116; Телегін Д. Я., Титова Е. Н. Поселения днепро-донецкой ... — С. 8.

⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 36—40; Васильев И. Б. Энеолит лесостепного Поволжья // Энеолит Восточной Европы. — Куйбышев, 1980. — С. 27—31; Котова Н. С. Мариупольская культурно-историческая область // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Ковель, 1994. — № 1. — С. 77—79.

⁶ Чернявский М. М. Некоторые итоги изучения неолитических поселений Белорусского Понеманья // Древности Белоруссии. — Минск, 1966. — С. 67; Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1976. — С. 109; Залізняк Л. Л., Балакін С. А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. — 1985. — Вип. 49. — С. 41—48; Залізняк Л. Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 192.

⁷ Тюрина И. М. Неолит Верхнего Поднепровья // СА. — 1970. — № 3. — С. 40—52; Третьяков В. П. Неолит Верхнего Поднепровья и его отношение к днепро-донецкой культуре // СА. — 1975. — № 2. — С. 9—19; Калечи Е. Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии. — Минск, 1987. — С. 119—123.

⁸ Неприна В. И., Беляев А. С. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине // СА. — 1974. — № 2. — С. 144—156; Неприна В. И. До вивчення неолітичної доби в Північно-Східній Україні // Археологія. — Вип. 41. — 1982. — С. 3—15.

⁹ Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952. — С. 188; Горелик А. Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — С. 10, 12.

¹⁰ Даниленко В. Н. Неолит Украины ... — С. 30—37.

¹¹ Телегін Д. Я. Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепровско-донецкой неолитической культуры // МИА. — 1966. — № 126. — С. 99—107; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька ... — С. 32—36.

¹² Даниленко В. Н. Неолит Украины ... — С. 30—31.

¹³ Зализняк Л. Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. — К., 1977. — С. 36—41; Зализняк Л. Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 5—14; Зализняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. — Вип. 31. — 1979. — С. 55—57; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984. — С. 105—109; Зализняк Л. Л., Балакін С. А. Яніславицькі культурні ... — С. 41—48; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991. — С. 42—44; Зализняк Л. Л. Передісторія України ... — С. 192.

¹⁴ Даниленко В. Н. Неолит Украины ... — С. 30.

¹⁵ Даниленко В. Н. Неолит Украины ... — С. 34; Костенко Ю. В., Титова О. М. Неолітичні пам'ятки на р. Трубіж // Археологія. — 1988. — Вип. 64. — С. 56—68; Гавриленко И. Н. Новые памятники эпохи неолита на Полтавщине // Охорона і дослідження пам'яток археології

Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 65, 66; Телегін Д. Я., Титова Е. Н. Поселения днепродонецкой ... — С. 83, 111.

¹⁶ Сутруненко А. Б. Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/63. — С. 32, 33.

¹⁷ Гавриленко И. Н. Отчет разведотряда Полтавской обласной организации Общества охраны памятников о работах на территории области в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/208. — С. 16—23.

¹⁸ Телегін Д. Я. Кераміка раннього енеоліту типу Засухи в Лісостеповому Лівобережжі України // Археологія. — 1988. — Вип. 64. — С. 73—84.

¹⁹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К., 1982. — С. 101, 104—112.

²⁰ Рудинський М. Стоянки з мікролітичним інвентарем на острові Кізлевому // Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. II. — К., 1949. — С. 264—274; Степаненко В. А. Стоянка на острове Кизлевый и ее место в кругу памятников кукрекской культуры // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С. 18 — 21; Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки ... — С. 106, 107.

²¹ Рудинський М. Стоянки з мікролітичним ... — С. 271; Степаненко В. А. Стоянка на острове ... — С. 15—21; Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки ... — С. 117; Нужний Д. Ю. О своеобразии памятников кукрекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К., 1989. — С. 153, 154.

²² Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини // Археологія. — Т. III. — К., 1950. — С. 130; Даниленко В. Н. Неоліт України ... — С. 26.

²³ Даниленко В. Н. Неоліт України ... — С. 26; Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 12; Залізняк Л. Л. Передісторія України ... — С. 179, 180.

²⁴ Залізняк Л. Л. Мезоліт Восточної ... — С. 36—41; Залізняк Л. Л. О впливі ... — С. 7—10; Залізняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки ... — С. 55—57; Залізняк Л. Л., Балакін С. А. Яніславицькі культурні ... — С. 46—48.

²⁵ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура ... — С. 51, 52; Бодянський О. Неолітична стоянка на острові Шуласовому // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1949. — Т. II. — С. 257.

²⁶ Залізняк Л. Л., Нужний Д. Ю. Неолітична стоянка Прибірськ-3 // Археологія. — Вип. 35. — 1980. — С. 111—113.

²⁷ Ковалюх Н. М., Тубольцев О. В. Первые радиокарбонные даты сурской культуры // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 80—81; Відейко М. Ю., Ковалюх М. М. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури // Там же. — С. 65—66.

²⁸ Котова С. М. Мариупольская культурно-историческая ... — С. 78; Деткін А. В. До питання про ранній неоліт Черкаського Подніпров'я // Матеріали V Міжнар. археол. конф. студ. і мол. вчен. — К., 1997. — С. 61.

²⁹ Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт ... — С. 13.

³⁰ Рудинський М. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Статія в урочищі Біла Гора під Полтавою — К., 1926. — С. 3—15.

³¹ Непріна В. І., Післарій І. О. Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археологія. — Вип. 7. — 1972. — С. 91, 92; Костенко Ю. В. Нові матеріали з неолітичного поселення в ур. Біла Гора поблизу Полтави // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 124, 125.

³² Рудинський М. Матеріали до вивчення ... — С. 10.

³³ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992. — С. 41.

³⁴ Костенко Ю. В. Нові матеріали ... — С. 124, 125 (рис.1, 2)

³⁵ Непріна В. І., Післарій І. О. Неолітичні пам'ятки ... — С. 91, 92; Непріна В. І. Неоліт ямочно-гребенчатої кераміки на Україні — К., 1976 — С. 87, 88; Костенко Ю. В. Нові матеріали ... — С. 125.

³⁶ Рудинський М. Матеріали до вивчення ... — С. 5; Непріна В. І., Післарій І. О. Неолітичні пам'ятки ... — С. 91.

³⁷ Рудинський М. Матеріали до вивчення ... — С. 14.

³⁸ Рудинський М. Стоянки з мікролітичним ... — С. 270.

³⁹ Залізняк Л. Л. Передісторія України ... — С. 198.

⁴⁰ Рудинський М. До питання про культури «мезолітичної доби» на Вкраїні // Антропологія. Річник Кабінету за 1927 р. — Т. I. — К., 1928. — С. 75—83; Рудинський М. Деякі пілsumки та близькі завдання палеонтологічних вивчень у межах УССР. Палеоліт. Епіпалеоліт. Ранній неоліт // Антропологія. Річник Кабінету за 1930 р. — Т. IV. — К., 1931. — С. 157.

⁴¹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки ... — С. 112.

⁴² Телегін Д. Я. Мезоліт Левобережной ... — С. 100. — Рис.1, 65, 103; Горелік О. Ф. Нові пам'ятки мезоліту і неоліту на Сіверському Дінці // Археологія. — Вип. 29. — 1979. — С. 76—79; Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки ... — С. 126; Горелік О. Ф. Мезоліт Северо-Восточного Причерноморья (вопросы культурно-хронологического членения) // Матеріали каменного века на территории Украины. — К., 1984. — С. 15; Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт ... — С. 10; Залізняк Л. Л. Передісторія України ... — С. 198.

- ⁴³ Нужный Д. Ю. О своеобразии ... — С. 149, 150.
- ⁴⁴ Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 114, 115; Нужный Д. Ю. О своеобразии ... — С. 153; Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт ... — С. 13; Залізняк Л. Л. Передісторія України ... — С. 198; Гавриленко І. М. Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1999.— С. 11, 12.
- ⁴⁵ Титова Е. Н. О связях днепро-донецкой и буго-днестровской неолитических культур // Древности Степного Поднепровья III—І тыс. до н. з. — Днепропетровск, 1983.— С. 35 — 36; Титова Е. Н. О контактах населения киево-чесарской и буго-днестровской культур // Каменный век на территории Украины. — К., 1990.— С. 30—36; Деткін А. В. До питання ... — С. 61; Гаскевич Д. Л. Нові неолітичні пам'ятки басейну ріки Хорол // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — Вип. 1. — 1997. — С. 82.
- ⁴⁶ Котова Н. С. Мариупольская культурно-историческая ... — С. 79; Горелик А. Ф., Выборный В. Ю. Итоговые результаты исследований неолитических памятников в устье р. Ольховой // Археологический альманах. — № 4. — Донецк, 1995.— С. 112; Горелик А. Ф. Сложение донецкой культуры и некоторые методологические проблемы «неолитизации» мезолитических культур // Древности Подонцова. — Луганск, 1997.— С. 34.

Д. Л. Гаскевич, І. М. Гавриленко

К ПРОИСХОЖДЕНИЮ ДНЕПРО-ДОНЕЦКОГО НЕОЛИТА ЛЕСОСТЕПНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Работа посвящена проблеме происхождения днепро-донецкого неолита Лесостепного Поднепровья. Для решения данного вопроса привлечены материалы исследованной в Поворскле ранненеолитической стоянки Малоперещепинская-2а. Найдены памятника включают архаическую днепро-донецкую керамику и кукрекский кремневый инвентарь. Анализ статистических и типологических особенностей последнего позволяет говорить, с одной стороны, о его родстве с кремнем кукрекских памятников Надпорожья типа о-в Кизлевый-3, а с другой — о влиянии на него традиций донецкой мезо-неолитической культуры. В свою очередь, в коллекциях донецких памятников Полтавщины (Белая Гора, Ахтырка, Хухра) присутствуют отдельные кукрекские изделия. Исходя из этого, авторы приходят к выводу о формировании днепро-донецкого неолита Лесостепного Поднепровья на генетической подоснове донецкой и кукрекской мезолитических культур. При этом кукрекское население преобладало в долине среднего течения Днепра и в низовьях его притоков. В средних и верхних течениях рек Сула, Псел, Ворскла жили носители синкретических кукрекско-донецких традиций. Навыки керамического производства мезолитические племена Лесостепного Поднепровья позаимствовали у населения самчинской фазы буго-днестровской культуры Побужья.

D. L. Gaskevych, I. M. Gavrylenko

THE ORIGIN OF THE DNIIEPER-DONETS NEOLITHIC AGE IN THE FOREST-STEPPE DNIIEPER REGION

The paper focuses on the problem of origin of the Dnieper-Donets Neolithic Age in the Forest-Steppe Dnieper Region. The materials of the Early Neolithic Station Malopereschepino-2A (investigated in the Vorskla River Region) are exploited to solve the problem. The materials consist of archaic ceramics of the Dnieper-Donets type and the Cuckreck flint tools. Statistical and typological analyses of the tools show that (1) they were somehow related to the flint tools investigated at the Neolithic sites of the Kizlevy-3 Island type (the Upper Rapids Region) and (2) they endured an influence of the Donetsk Meso-Neolithic Culture. The collections from the Poltava Region (Bila Hora, Akhtyrka, and Khukhra), in turn, contain some tools of the Cuckreck type. The authors concluded from these analyses that the Dnieper-Donets Neolithic Age in the Forest-Steppe Dnieper Region developed on the generic substratum of the Donetsk and Cuckreck Mesolithic cultures. The Cuckreck population predominated in the Mid Dnieper valley and the lower reaches of the Dnieper tributaries. The carriers of the syncretic Donetsk and Cuckreck traditions inhabited the regions nearby the middle and the upper streams of the Sula, Psiol, and Vorskla rivers. The Mesolithic tribes of the Forest-Steppe Dnieper Region adopted the ceramic production from the population of the Bug-Dniester Culture (the Bug River Region) during the Samchyn Phase.

Одержано 27.01.97

ПРО ДАТУВАННЯ БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ (за керамічними матеріалами)

У науковий обіг вводиться унікальний для Скіфії набір грецької кераміки початку IV ст. до н. е., знайдений у скіфському «царському» кургані біля Бердянська Запорізької області, на основі якого визначається датування кургану — кінець першої — початок другої чверті IV ст. до н. е. та поширення аналогічних керамічних виробів у межах Причорноморської Скіфії.

Скіфські кургани Північного Приазов'я досліджувалися дуже мало, особливо кургани скіфської правлячої верхівки, так звані царські. З небагатьох досліджених пам'яток на сьогодні можна назвати кургани: поблизу Ногайська, Маріуполя, Двогорбу та Передерієву Могили¹. В цілому цей регіон є найменшим дослідженням в усій Причорноморській Скіфії, тому кожна нова пам'ятка цієї території, що стає надбанням науки, привертає значну увагу скіфологів².

У 1976—1977 рр. експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом М. М. Чередніченка провела дослідження скіфського «царського» кургану біля с. Ново-Василівка Бердянського району Запорізької області, який увійшов в історію під назвою «Бердянський курган». У результаті розкопок були одержані багаті, абсолютно нові матеріали скіфської похованальної обрядовості³. Поступово знахідки з кургану залищаються до наукового обігу. Для історичної інтерпретації такої видатної пам'ятки першочергове значення має її дата. Найважливішу роль у визначенні хронології скіфських старожитностей відіграє грецька кераміка, особливо амфора⁴. Розкішний набір столового посуду та амфор Бердянського кургану дає можливість досить точно визначити його хронологічну позицію.

За стратиграфічними спостереженнями авторів розкопок, у Бердянському кургані виявлено три поховання, які були синхронними. Кераміка знайдена у двох із них — Центральній та Східній могилах. Зі Східної могили походять червонофігурний скіфос з парними зображеннями з життя палестритів та декілька фрагментів інших червонофігурних посудин. За формою та характером розпису вони датуються у межах V—IV — першої половини IV ст. до н. е.

Для Бердянського кургану пропонується дві дати: рубіж V—IV ст. до н. е.⁵ або початок другої чверті IV ст. до н. е.⁶.

У Центральній могилі та грабіжницькому ході до неї знайдено 19 амфор, один чорнолаковий та три червонофігурних скіфоси, червонофігурний кратер та невиразні уламки чорнолакової та червонофігурної кераміки.

Усі 19 амфор фасоського виробництва, однотипні, з біконічним корпусом, дуже розширенім донизу горлом, що повільно переходить у плечі, масивними трикутними у розрізі вінцями з плоско-эрізаним краєм. Профіль ребра корпуса пом'якшений, нижня частина його поступово звужується і завершується масивною циліндричною ніжкою, що розширюється до підошви. Розширені частини ніжок має круговий зір з виділені вузькою смужкою. На підошві знаходитьться неглибока конічна виїмка. Ручки овальні у розрізі з відтиском великого пальця у нижній частині, де вони приєднуються до корпуса (тип I А та В за А.—М. та А. Бон, тип 20 А за І. Б. Зеест, тип I за Ю. Г. Виноградовим⁷). Амфори належать до найбільш масового типу ранніх біконічних, з м'яким профілем корпуса. За спостереженнями І. Б. Зеест, для них характерні рівність діаметра корпуса та висоти верхньої частини, що складає 2/5 від загальної висоти⁸. Цей тип існував від рубежу V—IV ст. до III ст. включно⁹, у межах IV ст.¹⁰, або у 390—330/320 рр. до н. е., коли його змінює новий, морфологічно інший тип амфор¹¹.

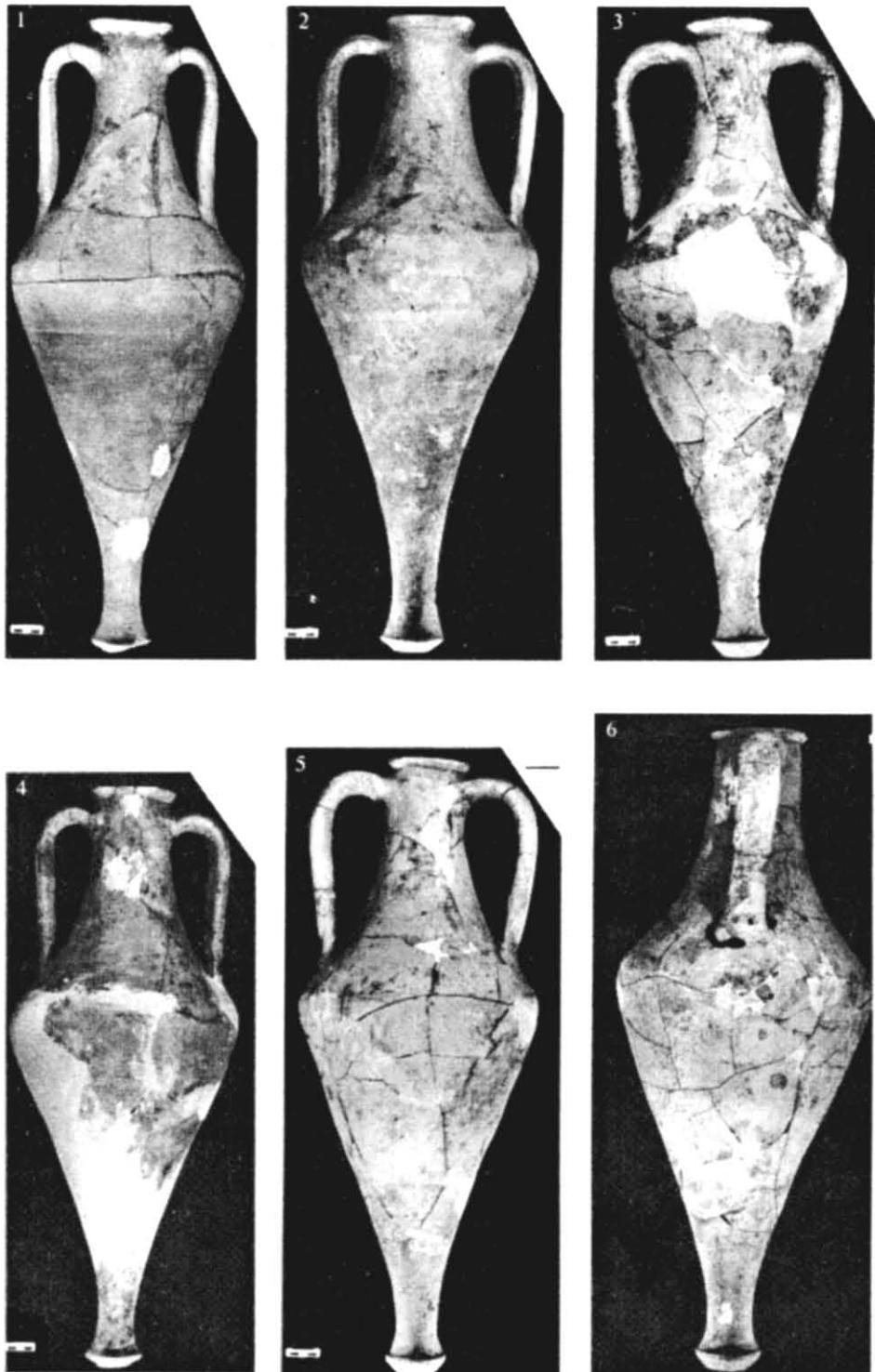

Рис. 1. Амфори Бердянського кургану: 1 — № 1; 2 — № 2; 3 — № 3; 4 — № 5; 5, 6 — № 5.

Тісто амфор світло-коричневого кольору, міцне, дзвінке, добре випалене з домішками білого, сірого, чорного піску та слюдяних включенів у різному співвідношенні для кожної конкретної посудини. Є випадки відсутності одного з компонентів домішок.

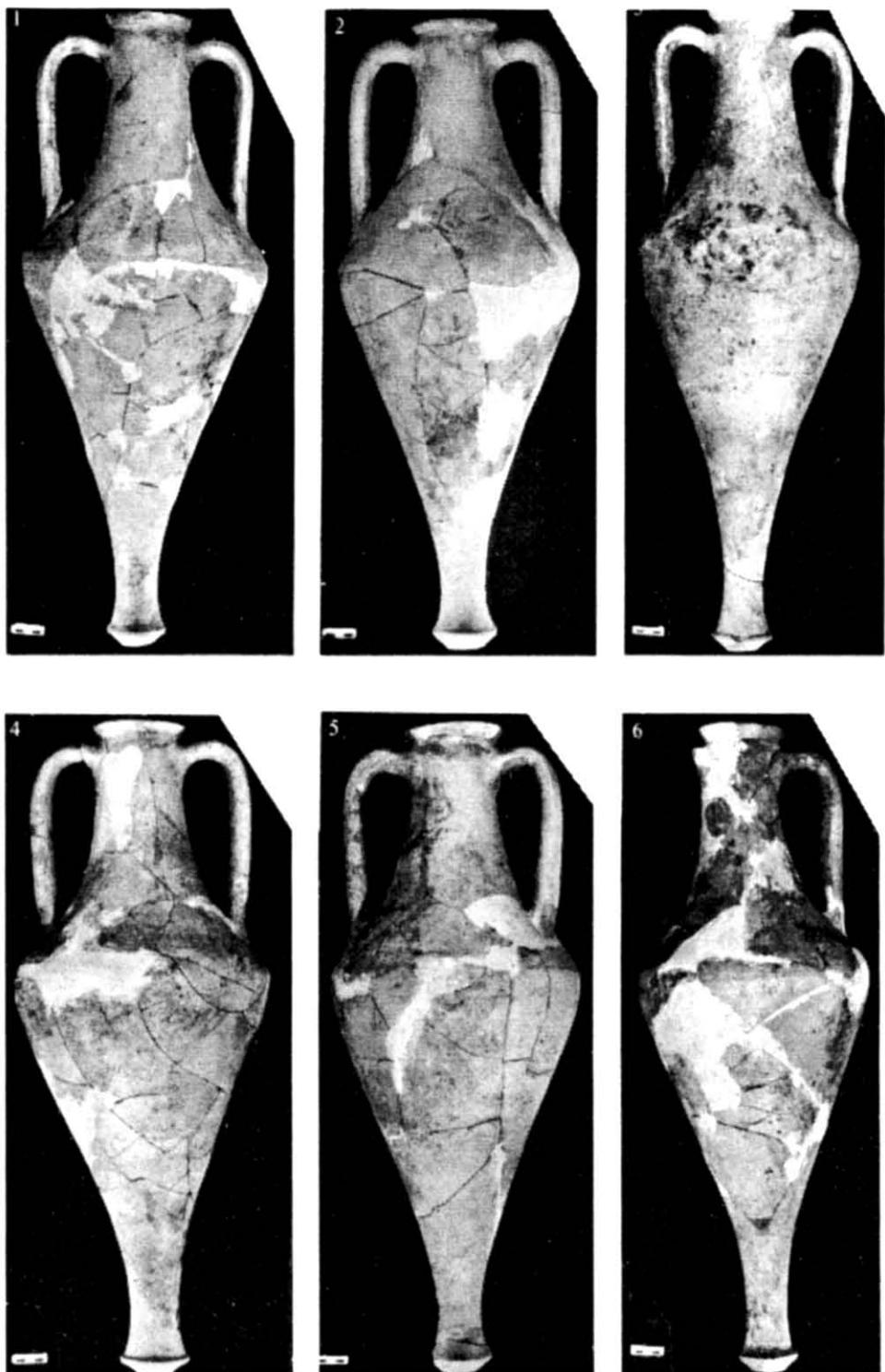

Рис. 2. Амфори Бердянського кургану: 1 — № 6; 2 — № 7; 3 — № 9; 4 — № 11; 5 — № 12; 6 — № 13.

Амфори збереглися досить повно. Амфора № 2 взагалі ціла, у № 9, 10, 14 та 15, очевидно, під тиском ґрунту відламались ніжки, решта — відновлені з уламків. Як уже згадувалося, частина з них зібрана у грабіжницькому ході. Більшість фрагментів було знайдено. Лише в амфорі № 13 відсутня одна з ручок, в амфор

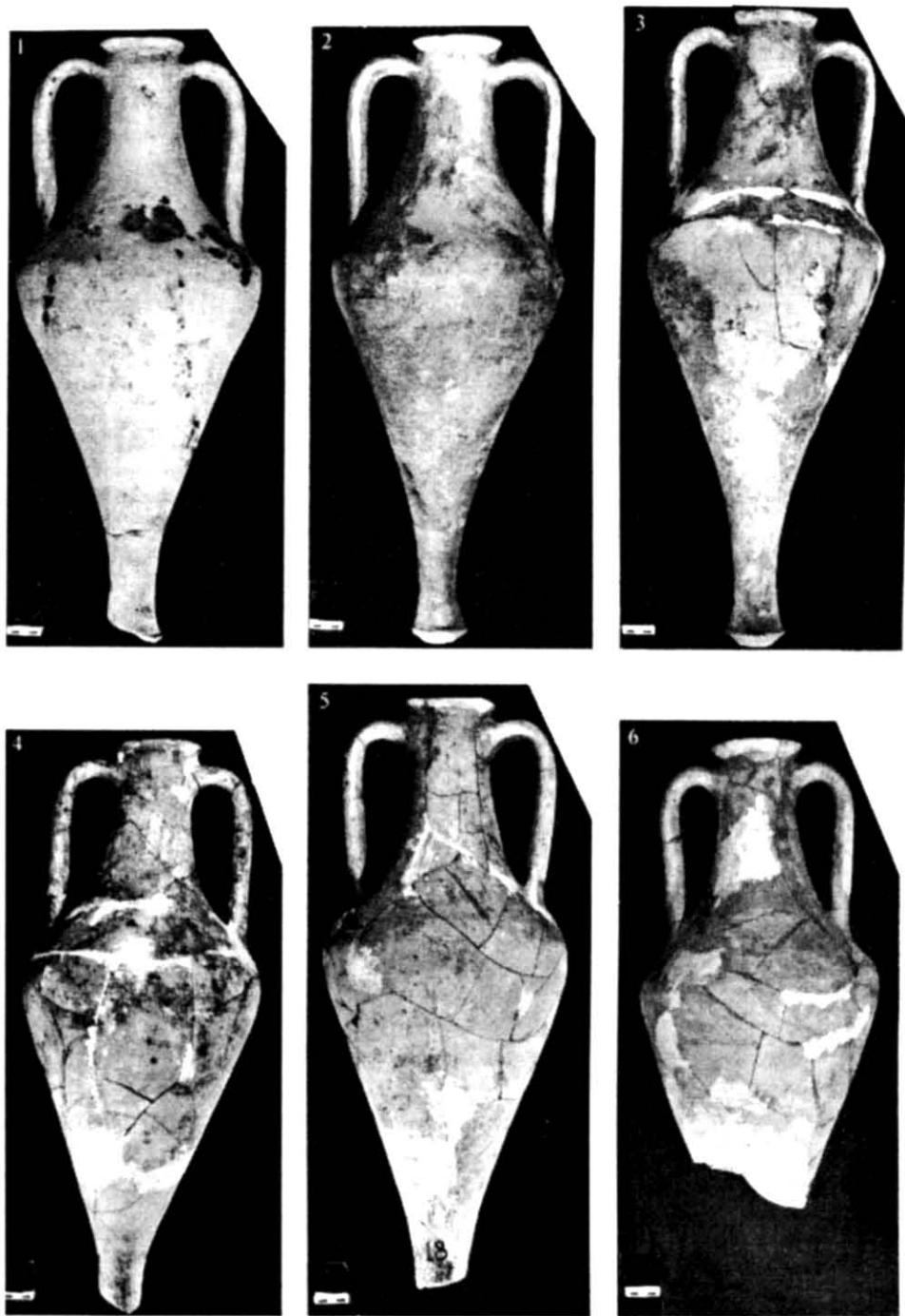

Рис. 3. Амфори Бердянського кургану: 1 — № 14; 2 — № 15; 3 — № 16; 4 — № 17; 5 — № 18; 6 — № 19.

№ 17 та 18 відсутні ніжки, у № 19 — немає донної частини. Дефектність амфор є наслідком пограбування (рис. 1—4).

Частина амфор має технологічний брак. Так у амфори № 5 відсутні відтиски пальця у місці з'єднання ручок з корпусом. Очевидно, унаслідок цього в процесі обпалення в одному із з'єднань утворилася тріщина. У цьому місці кріплення ручки було посилене, щілина замощена чорною смолою (рис. 1, 5—6). В амфори № 16 ще до обпалення був деформований корпус, зім'ято бік. В амфори № 11,

Рис. 4. Амфори Бердянського кургану:
1 — № 8; 2 — № 10.

також іще в «сирому» стані, були зламані вінця, в результаті чого утворився загострений трикутний виступ (рис. 5).

На усіх амфорах під вінцями, а також на верхній частині ручок наявні сліди червоної фарби. Пофарбування недбале, наче зроблене нашвидку. За схемою І. Б. Брашинського проведено обмірювання амфор: усі вони мають близькі лінійні розміри, а також місткість у межах 10,1—12,75 л. Лінійні розміри близькі до максимальних для амфор цього типу, місткість — на рівні середніх показників¹². У таблиці подано основні параметри: загальні висоти амфор

(Н—1), висоти верхніх частин корпусів від ребра на тулубі до зрізу вінець (Н 2), глибина внутрішньої ємності (Н—3), максимальний діаметр корпуса (Д—1), зовнішній та внутрішній діаметри вінець (Д—2, Д—3). Вимірювання місткості амфор (V) зроблено за допомогою сухого піску. Амфори наповнювалися до зрізу вінець.

На 15 амфорах у верхній частині горловин зафіковані ділінгти у вигляді окремих грецьких літер, які були нанесені червоною фарбою після обпалення. Літера «Δ» нанесена на амфорах № 1, 7, 13, 19; літера «Х» — на амфорах № 2, 4, 6, 9, 10, 15, 16; літера «Σ» — на № 3, 5; літера «І» — на № 8, 17 (рис. 6).

Основні параметри амфор Бердянського кургану

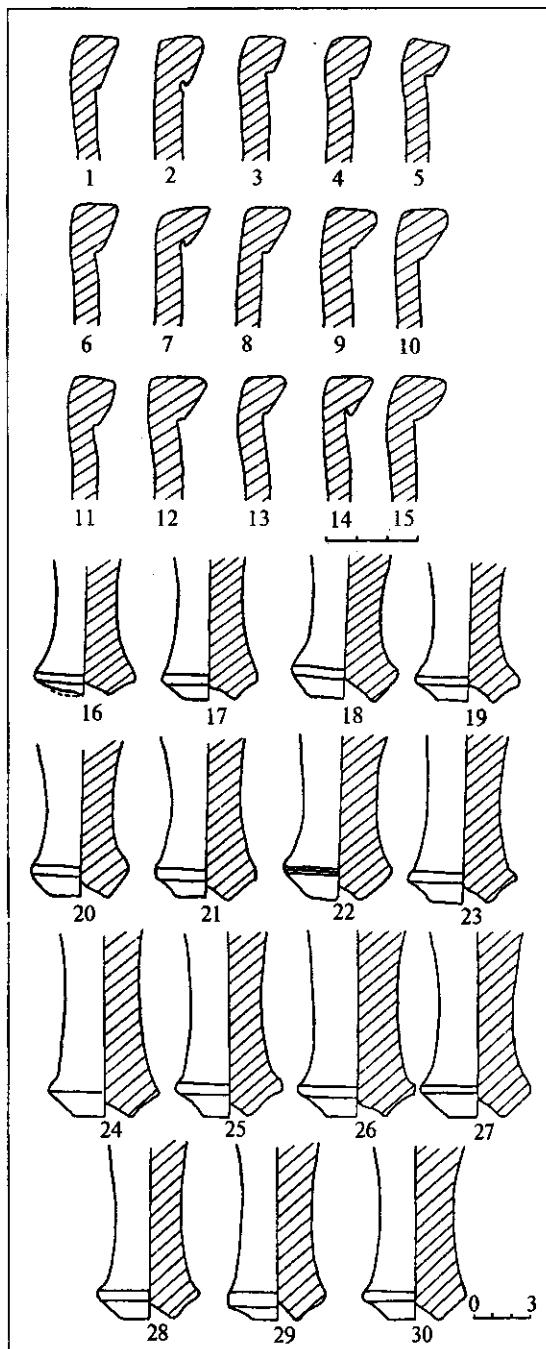
№ п/п	Н-1	Н-2	Н-3	Д-1	Д-2	Д-3	V	Клеймо	Ділінгти
1	72,5	29,0	59,2	27,3	10,4×10,6	8,0×8,3	10,4 л	+	+
2	72,6	27,5	60,3	26,8	10,2×10,6	7,5×7,8	10,2 л	-	+
3	71,2	27,5	57,5	27,2	9,5×10,5	7,0×8,0	10,4 л	+	+
4	70,0	27,8	55,5	27,7	10,1×10,4	7,8×8,2	10,1 л	-	+
5	71,2	27,5	58,3	27,6	9,7×10,4	6,8×7,7	11,2 л	-	+
6	70,5	27,0	60,2	28,3	10,2	7,7	10,9 л	+	+
7	70,4	27,5	57,8	27,8	10,1×10,5	6,8×7,3	10,3 л	+	+
8	75,7	28,5	63,5	29,4	10,0×10,2	7,0×7,3	11,3 л	+	+
9	72,3	27,0	60,3	26,3	10,3×10,5	7,3×8,0	10,7 л	-	+
10	73,8	28,5	62,7	28,6	10,1	7,7	12,75 л	-	+
11	71,2	27,0	58,3	28,3	9,7×11,0	7,0×8,5	11,2 л	+	-
12	71,2	27,5	59,3	29,0	10,2×11,0	7,5×8,0	12,1 л	+	-
13	70,8	27,2	57,3	27,7	10,5	8,2	10,1 л	+	+
14	70,5	27,0	58,2	28,8	10,0×10,5	7,3×7,8	11,6 л	+	-
15	70,5	26,0	58,4	27,4	10,0×10,7	6,5×6,6	10,2 л	-	+
16	73,3	27,8	60,2	28,0	9,6×10,3	7,3×7,8	10,6 л	-	+
17	?	29,5	59,8	27,9	10,2×10,4	7,2×7,5	?	+	+
18	?	27,5	59,8	26,8	9,7×10,6	6,6×7,8	10,5 л	+	-
19	?	27,4	?	27,0	10,3	8,2	?	+	+

Рис. 5. Профілі вінець та ніжок амфор: 1, 16 — № 1; 2, 17 — № 2; 3, 18 — № 3; 4, 19 — № 4; 5, 20 — № 5; 6, 21 — № 6; 7, 22 — № 7; 8 — № 9; 9, 26 — № 11; 10, 27 — № 12; 11, 28 — № 13; 12, 29 — № 15; 13, 30 — № 16; 14 — № 17; 15 — № 18; 23 — № 8; 24 — № 9; 25 — № 10.

Зафіксований певний збіг типів ділінгті з типом клейма, або з його відсутністю. Так на трьох із чотирьох амфор, що мають ділінгті «Л», розміщені ідентичні клейма з емблемою «чепепаха», і більше не представлені в нашому наборі. Дві амфори з літерою «І» мають клейма з емблемою «натягнутий лук». Шість амфор із семи з ділінгті «Х» не мають клейм. Обидві амфори з клеймами з емблемою «риба» не мають ділінгті. І. Б. Брашинський для 70 описаних фасоських амфор нашого типу зафіксував ділінгті інших різновидів лише на чотирьох амфорах¹³. Ще одним прикладом може бути амфора з Миколаївки¹⁴.

На 12 амфорах є рельєфні клейма. У трьох випадках вони відтиснуті на горловинах амфор № 6, 12, 18, в інших — на одній із ручок, у верхній частині, на згині або трохи вище (№ 1, 3, 7, 8, 11, 13, 14, 17, 19). Співвідношення клеймованих та неклеймованих амфор у Бердянському комплексі значно вище за загальне співвідношення, що зафіксоване для фасоського клеймування І. Б. Брашинським¹⁵ і збігається з даними І. Гарланя. За підрахунками останнього за матеріалами керамічних майстерень, клеймовані амфори у фасоському виробництві у IV — на початку III ст. до н.е. складали 50 %¹⁶. На ручках амфор № 1, 13, 19 нанесені ідентичні клейма з емблемою «чепепаха» та написом із чотирьох боків: НРО|ФΩΣ|ΘΑΣΙ|ΑΡΙ* (рис. 7, 1—3). Аналогічні клейма опубліковані¹⁷. Завдяки глибоким відбиткам клейм можна уявити форму штемпеля: на зрізі овального в перетині стрижня було вирізане клеймо у прямокутній рамці. При сильному натисненні штемпеля на сирій глині відбивалися клеймо в рамці та овальне поле, що його оточує. Можливо, цей штемпель бу зроблений на зрізі дерев'яного стрижня або амфорної ручки, хоча для фасоського клеймування відомий прямокутний керамічний штемпель.

Використання дерев'яних і керамічних штемпелів, виконаних на зразках амфорних ручок, зафіксоване в практиці різних давньогрецьких центрів виробництва амфор та черепиць¹⁸.

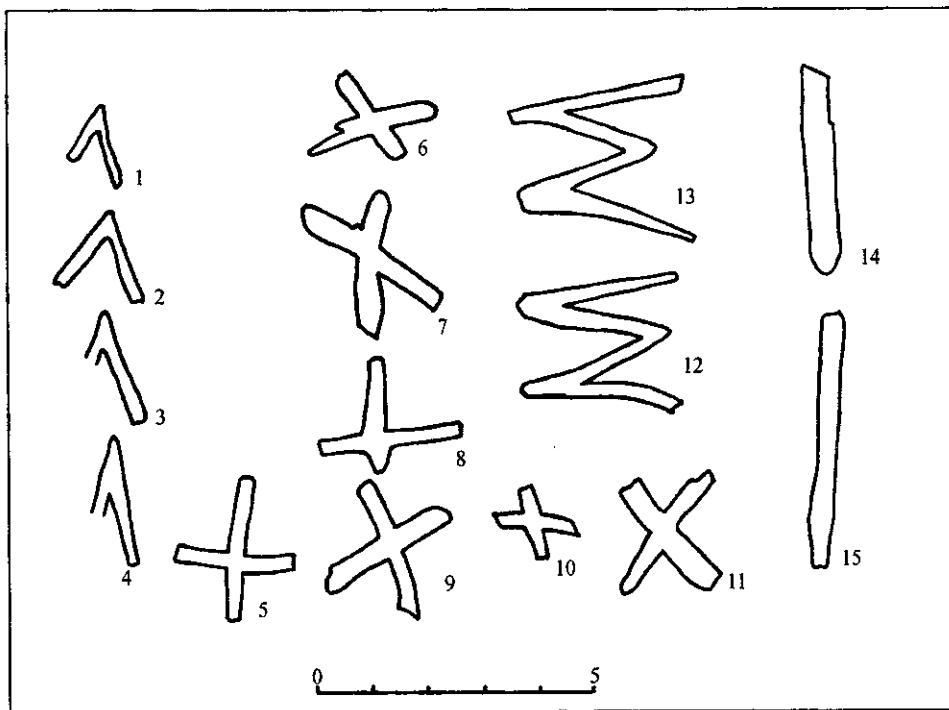

Рис. 6. Діплінти на Бердянських амфорах: 1 — № 1; 2 — № 7; 3 — № 13; 4 — № 19; 5 — № 15; 6 — № 2; 7 — № 4; 8 — № 6; 9 — № 9; 10 — № 10; 11 — № 16; 12 — № 5; 13 — № 3; 14 — № 8; 15 — № 17.

На ручках амфор № 3, 11, 14 зафіковані відбитки клейма з емблемою «перекинутий дельфін». На № 11 та 14 відбитки часткові, на № 3 — повні, проте змазані: ΣΚΥΝΜ | ΘΑ | ΣΙ | ΑΡΙΣΤ * (рис. 7, 5—7). Аналогічні клейма опубліковані¹⁹. На думку І. Гарланя, на амфорі № 3 відбито клеймо з емблемою «коник» з легендою ΕΥΑΓ... | ΘΑΣΙΟ. | ΑΡΙΣΤ *. Заперечувати таку реконструкцію так само важко, як і погодитися з нею. У будь-якому випадку таке читання не впливає на датування, оскільки пов'язане з ім'ям епоніма Аріст..., наявним у більшості клейм комплексу.

На амфорі № 6 прямокутне клеймо відбито на горловині, нижче вінець. Емблема «пілос» з легендою із чотирьох боків: ΘΡΑΣ | ΩΝΙ... | ΘΑΣΙ... | ΑΡΙΣΤΟ * (рис. 7, 8). Така емблема широко репрезентована у фасоському клеймуванні. Проте, в індексах А.-М. та А. Бон і в ІРЕ III клеймо з такою легендою відсутнє. За даними С. Ю. Монахова, таке клеймо знайдено в Ольвії у 1966 р.

На ручці амфори № 7 відтиснute унікальне в усіх відношеннях клеймо: овальне, емблема «світильник» розміщена з лівого боку біля краю рамки. Легенда подана у три рядки, ретроградно: ΛΕΩΦΑ | ΘΑΣ | ΔΙΚΗΚΡΑ * (рис. 7, 9). Таке клеймо досі незафіковане. За визначенням І. Гарланя, воно належить до нового типу.

На ручках амфор № 8 та 17 наявні неповні відбитки прямокутного клейма з емблемою «натягнутий лук» (сигмоподібний, скіфського типу). На амфорі № 8 легенда не читається, лише уздовж довгих боків помітні окремі гости літер (рис. 7, 10). На амфорі № 17, уздовж короткого правого боку, прочитується етнікон. Клейма з такою емблемою досить поширені у фасоському клеймуванні²⁰. Усі вони, за морфологічними ознаками, належать до прямокутних клейм з емблемою в центрі та написом уздовж двох довгих боків груп 4, 5, 7 за Ю. Г. Виноградовим, час існування яких визначається після 340 р. до н. е.²¹. Зрештою, І. Б. Зесст згадує таке напівстерпте клеймо з написом уздовж трьох боків²². С. Ю. Монахов відновлює легенду такого клейма ΚΛΕΟΦΩΝ* | ΘΑΣΙ | ΘΕΟΦΙΛΟΣ і наводить йому аналогії²³.

У верхній частині горловин амфор № 12 та 18 відтиснute прямокутне клеймо з емблемою «риба» в центрі та легендою уздовж чотирьох боків: ΚΛΕΟΦΩΝ* | ΘΑΣΙΟΝ | ΑΘΗΝΟΔΩΡΟ | Σ (рис. 11, 4). Клеймо опубліковане²⁴.

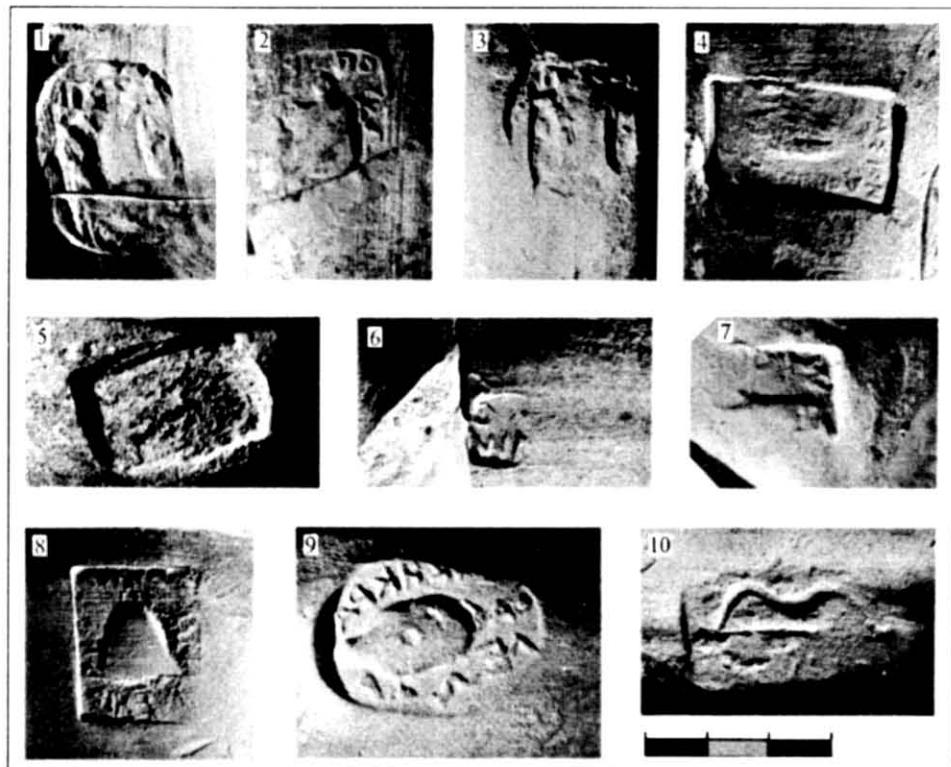

Рис. 7. Клейма Бердянських амфор: 1 — № 1; 2 — № 13; 3 — № 19; 4 — № 18; 5 — № 3; 6 — № 11; 7 — № 14; 8 — № 6; 9 — № 7; 10 — № 8.

За хронологією фасоського клеймування Ю. Г. Виноградова, усі клейма Бердянського комплексу належать до групи № 3, час існування якої визначено у межах 370—340 рр. до н. е.²⁵.

За хронологією І. Гарлана наші клейма належать до так званих «стародавніх клейм», час існування яких визначено у межах від кінця V, або початку IV ст. до 340, або 335 рр. до н. е.²⁶. Дікеярат, Аріст... та Клеофон у хронологічному списку фасоських магістратів І. Гарлана займають від 33 до 39 позиції²⁷. Таким чином, в залежності від точки відліку (340 чи 335 рр.), наші клейма можуть датуватися 360—370, або 375—365 рр. до н. е. І. Гарлан надає перевагу 370—365 рр. до н. е. З нашої точки зору, зважаючи на ймовірні похибки у датуванні, необхідно акцентувати увагу на кінці першої — початку другої чверті IV ст. до н. е. Розміщення клейм на горловинах амфор № 12, 16 та 18 характерне для початкового етапу фасоського клеймування кінця V — початку IV ст. до н. е.²⁸. Можливо, це підтверджує більшу вірогідність раннього інтервалу в датуванні комплексу. На думку С. Ю. Монахова та В. І. Каца, клейма з ім'ям Аріст... датуються 60—50 рр., Клеофона (№ 8) — 60—50 рр. та 60—40 рр. (№ 12 та I8), Дікеярата — 70 рр. IV ст. до н. е., що, в цілому, збігається з датуванням клейм за Ю. Г. Виноградовим.

За визначеннями І. Гарлана та С. Ю. Монахова, клеймо на амфорі № 7 з ім'ям Дікеярата належить до невідомого типу. Факт дуже цікавий, зважаючи на те, що на сьогоднішній день відомо приблизно 25000 фасоських клейм.²⁹

За списком фасоських магістратів І. Гарлана, всі магістрати наших клейм функціонували у 6-річному проміжку часу. Така щільна хронологічна подібність (можливо, і ще більша) підтверджується спостереженнями на нашому комплексі: 1) всі амфори виключно фасоського виробництва належать до одного різновиду посудин, максимально подібних за параметрами; 2) амфори поділяються на групи, до кожної з яких належать від двох до семи посудин, об'єднаних одинаковими ділінтями. Індивідуальних ділінть не існує; 3) дві групи амфор по дві та дві групи по три посудини мають клейма одного штемпеля; 4) з дванадцяти клейм у семи знаходимо ім'я магістрата Аріст... з різними видами скорочень, і в чотирьох — Клеофона; 5) нечисленність імен магістратів (усього три).

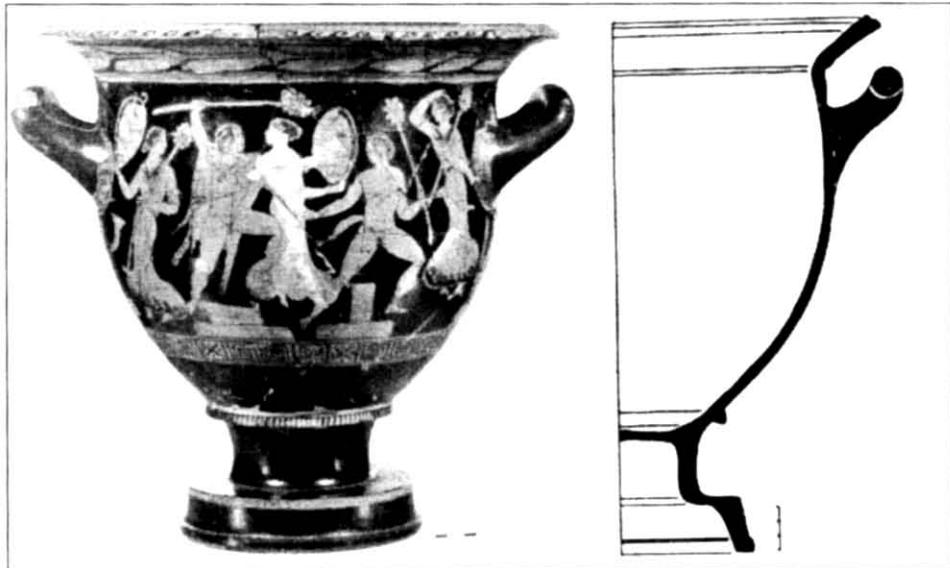

Рис. 8. Кратер. Загальний вигляд.

Усі ці обставини вказують на те, що Бердянський комплекс амфор є одночасною торговою партією, що була імпортована в Північне Причорномор'я безпосередньо з о. Фасос.

Як уже зазначалося, у Центральній могилі знайдені червонофігурний кратер, три цілих та один фрагментований скіфоси. Зі Східної могили походить червонофігурний скіфос з парним зображенням чоловічих постажей, а також фрагменти лакової кераміки. Ці матеріали розглянуті М. М. Чередніченком та О. Є. Фіалко³⁰. Для нашого дослідження важливо те, що скіфос та фрагменти кераміки зі Східної могили, за формою та характером розпису, аналогічні знахідкам з Центральної могили. Отже, перейдемо до розгляду останніх.

1. Червонофігурний дзвоникоподібний кратер з двома ручками під вінцями загальною висотою 36 см, висотою піддона 3,7 см, діаметром вінець 37 см, піддона — 17,5 см. У вітчизняній літературі такий різновид кратерів, за розміщенням ручок, визначається як окремий тип — оксібаф³¹. Прямі слабопрофільовані вінця посудини відігнути назовні під кутом 45°. Стінки чащі кратера трохи опуклі у середній частині. Масивні, круглі в перетині, ручки підняті догори і розміщені ближче до вінця. У нижній частині чащі, трохи вище від переходу в ніжку, із зовнішнього боку знаходиться трикутний у перетині напівній горизонтальний виступ. Чаша відокремлена від профільованого піддона довгою ніжкою. Високий дископодібний піддон усередині порожній.

Зовнішній край вінця зверху прикрашений орнаментною стрічкою з лакових завитків. Усередині чащі, під вінцями, залишена вузька горизонтальна смужка кольору глини. Решта внутрішньої поверхні покрита лаком чорного кольору. Ззовні, під вінцями, чаша прикрашена гірляндою з лаврового листя, поверхня чащі попід ручками залишена в кольорі глини. Навколо основи ручок розташований кільцем орнамент з напівовалів у напівкруглому обрамленні. Нижче під ручками розміщені пишні двоярусні пальметки з боковими стеблоподібними пастками, що розділяють зображення лицевого та зворотного боків кратера.

Знизу зображене поле обмежене смugoю орнаменту з прямокутного меандру, розділеного навскісним хрестом з крапками на боці «А» через три елементи, на боці «Б» — через три та п'ять елементів. Наліпний валик у нижній частині чащі прикрашений тонкими вертикальними смужками лаку. На піддоні, уздовж верхнього краю, залишена смужка кольору глини (рис. 8).

Бік «А» — лицевий, на якому розміщена композиція з п'ятьма фігурами — сатири і менади з тирсами та тімпанами в танку. У центрі — менада з тімпаном, в оточенні двох сатирів з хвостами. Плаття менади пофарбовано в білий колір. Фігура зорієнтована вправо, голова повернута назад. Сатир, що зліва, — напівоголений,

Рис. 9. Кратер. Розпис лицевого (1) та зворотного (2) боків.

плечі вкриті плямистою шкірою з козячими ратицями. У правій руці над головою він тримає тирс. Сатир, що справа, — оголений, у лівій руці також тримає тирс. З обох боків центральної групи розташовані фігури менад. Та, що зліва, — у правій руці з тімпаном, а лівою притримує на плечі тирс. Менада, що справа, правою рукою тримається за голову, а лівою також притримує на плечі тирс. Менади одягнені у довгі хітони, перетянуті на талії вузьким паском. У нижній частині зображені жертвовники у вигляді кам'яних блоків. На лівому боці композиції зображені рогоподібний предмет з широким устям. Усі постаті виконані тонкими побіжними рисами, без деталізації. Лише на хітонах менад тонкими штрихами позначені складки, верхні та нижні краї прикрашені орнаментом із завитків, аналогічним орнаменту на вінцях. Композиція передана у стрімкому русі, — так, що навіть при середньому художньому рівні розпису створюється враження високої суцільності та динамічності дії (рис. 9; 10).

Бік «Б» — зворотний, на якому зображено троє юнаків-палестрітів, одяг-

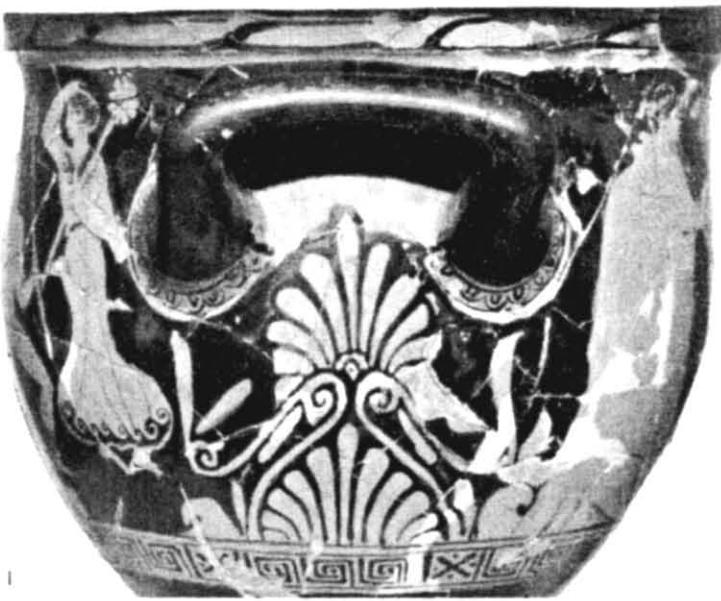

Рис. 10. Кратер. Деталі розпису.

нених у гіматії. Фігура, що справа, повернута лицем до двох інших, які ступають назустріч йому. Юнак, що зліва, тримає у правій руці стригіль, центральний — тримає в руці дрібний предмет. Розпис дуже побіжний та недбалий, значно відрізняється від розпису на лицевому боці (рис. 9, 2).

Така форма кратерів поширюється з кінця V ст. до н. е.³². Найбільш близькими за формою є оксібафи кінця V — початку IV ст. до н. е.³³. За профілем вінець наш кратер займає проміжну позицію між масивними непрофільованими вінцями кінця V ст. та видовженими, звисаючими складнопрофільованими вінцями середини — другої половини IV ст. до н. е.³⁴. Валик у нижній частині чаші, за даними Ф. Блонде *, є унікальною особливістю Бердянського кратера. Ми також не можемо вказати нічого подібного на посудинах цього типу. На аттичних кратерах V ст. до н. е. з короткою ніжкою та італійських кратерах другої половини

* Висловлюємо щиру вдячність Ф. Блонде за консультацію.

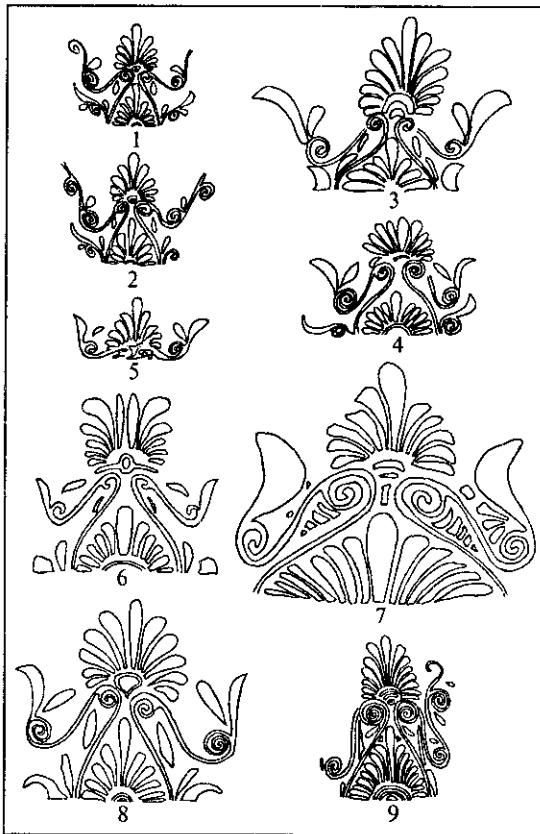
Рис. 11. Деталі розпису червонофігурної кераміки V—IV ст. до н. е.:
 1 — стамнос Полігнота з колекції Д. М. Робінсона; 2 — стамнос Клеофанта з Ермітажу; 3 — кратер з Ніконію; 4 — кратер Київського майстра;
 5 — кратер з Сараєво; 6 — кратер з Олінфу; 7, 8 — кратери з Бургасу та Аполонії; 9 — пеліка майстра Мюнхен-2388 з Калояново.

IV — початку III ст. до н. е. з широким розтрубом вінець трапляється інколи один чи два, очевидно, заокруглених валики у середній частині ніжок³⁵. За спостереженням Б. В. Фармаковського, з кінця V ст. до н. е. у вазовому живописі з міфологічних сюжетів стають найбільш популярними сцени діонісійського кола³⁶. Д. Бізлі зареєстрував більше півсотні кратерів початку IV ст. з подібним до нашого сполученням сюжетів лицевого та зворотного боків³⁷. За визначенням Н. М. Уткіної*, розпис бердянського кратера за характерними особливостями належить до

80-х рр. IV ст. до н. е. Він є дещо більш раннім щодо кратера з Ермітажу ГЭ-Б 271, датованого К. Шефольдом 370—360 рр.³⁸. Пальметки під ручками кратера мають характерну форму для початку IV ст. до н. е., наприклад, — кратер з Олінфу³⁹. До цього треба додати кратери (оксібафи) другої половини V ст. до н. е. з Ніконію⁴⁰, кратер Київського майстра ** кінця V ст. з музею західних та східних мистецтв у Києві⁴¹, некрополів у Бургасі та Аполонії початку IV ст.⁴², пеліку розпису групи майстра Мюнхен-2388, що датується 380—370 рр., з гробниці в Калояново⁴³. На усіх цих посудинах зображені розкішні двоярусні пальметки, подібні до наших. Найбільш ранні пальметки такої схеми в аттичному вазописі з'являються у другій половині V ст. (стамноси майстрів Клеофанта з Ермітажу — 440—430 рр. до н. е. та Полігнота з колекції Д. М. Робінсона — 450—440 рр. до н. е.)⁴⁴. В той же час вони з'являються і в італійських вазових розписах: кратер кінця V ст. з Одеського археологічного музею⁴⁵, скіфос та оксібаф з Національного музею у Варшаві, які датуються біля 380 р. до н. е.⁴⁶. На апулійських вазах третьої четверті IV ст. такі пальметки одержують гіпертрофовано ускладнене трактування. Тут зберігається лише ідея, втілення вже зовсім інше⁴⁷ (рис. 11; 12).

2. Червонофігурний скіфос № 1 висотою 11,4 см, висотою піддона 0,7 см, діаметром вінець 12,4 см, піддона — 7,5 см. Лакове покриття чорне, блискуче, нерівномірне. З обох боків зображені пари чоловіків, що спілкуються, одягнені в гіматії. Ліва постать — із простягнутою вперед рукою, повчально піднятим догори вказівним пальцем. Права — руки під одягом складено на грудях. Обидві фігури зображені у вільних позах, з виставленими вперед ногами кожна. Складки одягу передані довгими тонкими рисами. Парні композиції розділені пишними пальметками з волютами по боках, розміщеними під ручками. Розпис побіжний, недбалий. На денці кольору глини нанесений орнамент з лакових кілець (рис. 12, 7).

3. Фрагменти червонофігурного скіфоса № 2. Збереглися частини стінки з

* Висловлюємо щиру вдячність Н. М. Уткіній (Державний Ермітаж) за консультацію.

** Автори щиро вдячні директору музею О. М. Рославець та хранительці античного відділу Т. Ф. Лимар за надану можливість вивчення кратера Київського майстра.

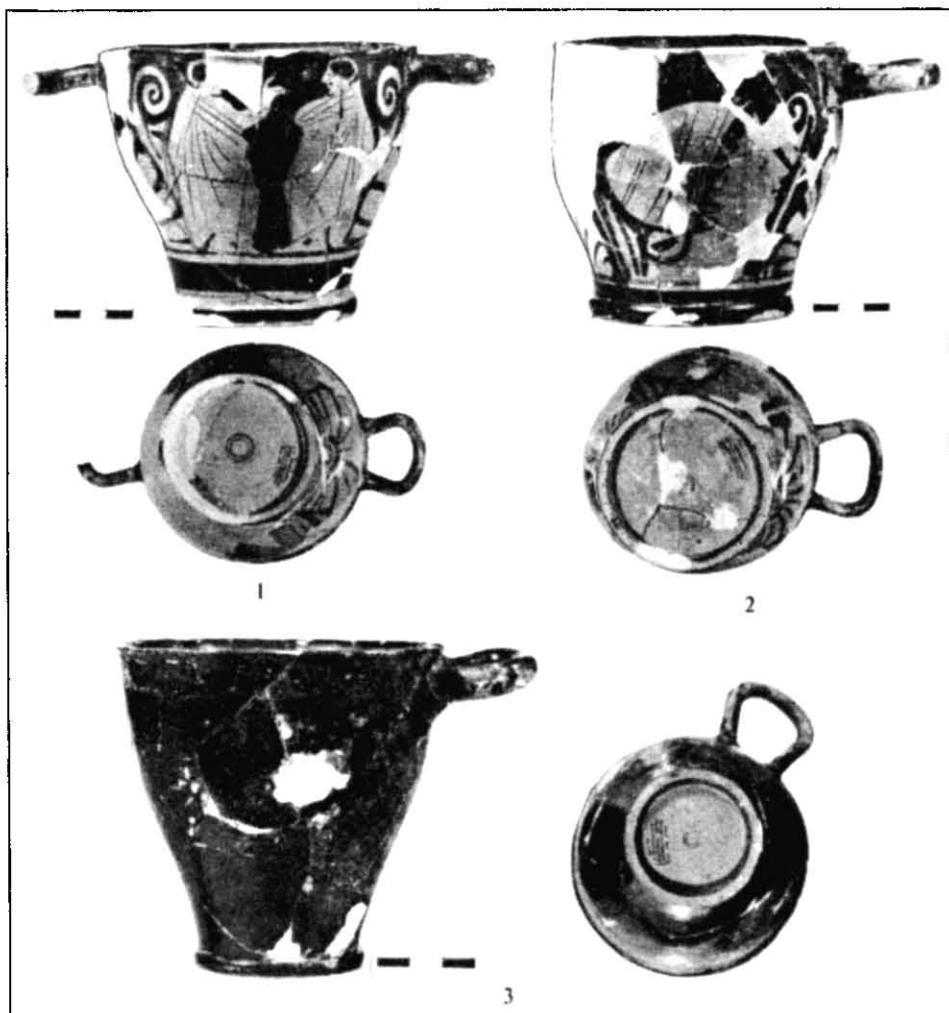

Рис. 12. Скіфоси: 1 — № 1; 2 — № 3; 3 — № 4.

денцем, фрагменти стінок з вінцями та ручкою. Висота піддона — 0,8 см, діаметр вінець — 13,1 см, діаметр піддона — 7,8 см. Лакове покриття усередині світло-коричневе з червоним відливом, зовні — темно-коричневе, більш світле — у нижній частині. Частково збереглися зображення пальметок під ручками та фрагменти парної композиції, що прикрашала один із боків посудини. Ліва постать — оголений атлет, що стоїть боком, зі стригилем у простягнутій лівій руці, а права — зігнута у лікті, кисть якої випростана вперед долонею із відставленим угору великим пальцем. Від зображення правої постаті збереглися кінцівка руки, що тримає довгу пряму палицю, та частина гіматія на рівні коліна. Рисунок побіжний, недбалий, без деталізації. На денці, ззовні, нанесений орнамент — два концентричних кілочків різної ширини, покріті лаком червоного-коричневого кольору.

4. Червонофігурний скіфос № 3 висотою 10,9 см, висотою піддона 0,9 см, діаметром вінець 12,1 см, піддона — 8,4 см. Лакове покриття чорне, блискуче. На одному з боків збереглося зображення жіночої голівки в профіль, повернутої праворуч. На голові конічний головний убір, з овоїдними торочками, що обрамляють обличчя. Під ручками зображені пальметки з волютами по боках. Зображення на зворотному боці не збереглося. На денці — орнамент (маленьке кільце, покрите лаком червоного кольору з крапкою у центрі). В цілому, розпис побіжний, без деталізації (рис. 12, 2).

5. Чорнолаковий скіфос № 4 має дещо видовжені пропорції. Висота — 9,9 см, висота піддона — 0,6 см, діаметр вінець — 10,4 см, піддона — 5,5 см. Одна з

ручок та частина стінок відсутні. Лакове покриття чорне, блискуче. На денці, в центрі, — орнамент із двох вузьких концентричних кіл (рис. 12, 3).

Наші розписні скіфоси за формою належать до аттичного типу «А», що був поширений у 400—375 рр. до н. е.⁴⁸. Скіфоси такого типу з червонофігурним розписом, парними зображеннями палестрітів між волютами, за Д. Бізлі, належать до групи «майстра товстих хлопців» — «FB-групи» початку IV ст. до н. е.⁴⁹, яка об’єднує цілий ряд майстрів, що розписували скіфоси та інше в такому стилі. Вони вирізняються загальним побіжним недбалим стилем. За орнаментацією дна, наші скіфоси належать до групи посудин другої половини V — першої чверті IV ст. до н. е.⁵⁰. Численні аналогії за формою та розписом датуються першою чвертю IV ст. до н. е.⁵¹. П. Александреску зазначив певні протиріччя при датуванні таких знахідок із Західного Причорномор’я: якщо за характером розпису, згідно з існуючими уявленнями, посудина повинна бути віднесена до початку IV ст., то за формою вона датується кінцем V ст. до н. е.⁵². Очевидно, слід згадати спостереження Б. В. Фармаковського, згідно з якими до 408 р. до н. е. аттичний вазовий живопис пройшов усі етапи свого розвитку, і вже після 430 р. з’являються усі показники його виродження та деградації⁵³. Тому, слід припустити появу скіфосів з такими зображеннями ще наприкінці V ст. до н. е. На підтвердження цього припущення можна навести скіфос із сюжетом нашого кола, що вирізняється деякою акуратністю розпису, знайдений в Ніконії в комплексі кінця V ст. до н. е. Він має типову для цього часу форму⁵⁴.

Ми свідомо відмовилися від використання традиційних датувань таких скіфосів за знахідками в некрополях Аполонії Понтійської. Ці датування цілком штучні, невіправдано змододжені, що не підтверджуються датуванням комплексів як у самій Аполонії, так і за її межами⁵⁵. Аналогічні скіфоси з фракійських курганів Болгарії П. Александреску, на відміну від болгарських дослідників, датує початком IV ст. до н. е.⁵⁶. Очевидно, усі скіфоси з розписом цього класу, в тому числі й пізні за формою (видовжених пропорцій з хвилястим вигином стінки), існували у межах першої половини IV ст. до н. е. Це добре видно на прикладі халкідських скіфосів з аналогічним розписом⁵⁷. Це також підтверджується знахідками в Болгарії, де такі скіфоси широко представлені у грецьких та фракійських центрах, хронологічний діапазон яких охоплює першу половину IV ст. до н. е. (Аполонія, Пернік та ін.)⁵⁸. У Севтополісі, заснованому в середині IV ст., у великій кількості знайдена аттична лакова кераміка другої половини IV ст. до н. е. і лише один фрагмент червонофігурного скіфоса з волютами, який, на думку дослідників міста, належить до часу його заснування⁵⁹. В Олінфі, зруйнованому в 346 р. до н. е., знайдені майже усі різновиди скіфосів цього типу, як за формою посудин, так і за характером розпису, датування яких у межах першої половини IV ст. до н. е. є загальноприйнятим⁶⁰.

Тепер щодо датування скіфоса № 3 із зображенням жіночого профілю між волютами. Цей сюжет часто трапляється на червонофігурних посудинах різних типів першої половини IV ст. до н. е.⁶¹. На думку Н. М. Уткіної, найближчою аналогією є зображення на гідрії з Національного музею в Празі, що датується близько 370 р. до н. е.⁶².

Чорнолаковий скіфос № 4 належить до дещо іншого варіанта, — видовжених пропорцій з дном малого діаметра, — побутування якого, в основному, припадає на другу чверть — середину IV ст. до н. е.⁶³. Дослідники кераміки Афінської Агори доводять час їх побутування до самого кінця IV ст. до н. е. Проте до датувань пізніше середини IV ст. до н. е. слід ставитися з обережністю, тому що всі різновиди цього варіанта скіфосів, окрім найбільш розвинених, знайдені в Олінфі, зруйнованому в середині IV ст. до н. е.⁶⁴. Наш скіфос належить до раннього різновиду цього варіанта, у якого практично відсутній вигин стінки, на відміну від скіфосів другої чверті IV ст. до н. е., що мають хвилястий профіль. Найближча аналогічна посудина з Олінфа, з більш відігнутими вінцями, ніж у нашої, датована початком IV ст. до н. е.⁶⁵. Скіфос, з дещо більш вигнутими стінками, з колекції З. Піеріса, на думку Ж. Мафре, за формою належить до першої чверті, а за суцільним покриттям зовнішньої сторони денця лаком — до другої чверті IV ст. до н. е.⁶⁶. Проте, за спостереженнями дослідників кераміки Афінської Агори, суцільне покриття дна лаком спорадично запроваджувалося ще на початку

V ст. до н. е.⁶⁷, і тому цей екземпляр слід датувати за формою першою чвертю IV ст. до н. е.

Отже, пропонуємо датування комплексу скіфосів із Центральної та Східної могил у межах першої чверті IV ст. до н. е., а для всього набору кераміки Бердянського кургану разом з амфорами — кінцем першої — початком другої чверті IV ст. до н. е. (70-ті роки).

Комплекс фасоських амфор Бердянського кургану — унікальне явище для Скіфії. У IV ст. до н. е. фасоське вино в амфорах у значній кількості ввозили до всіх античних міст Північного Причорномор'я⁶⁸. Обсяг фасоського імпорту в першій половині IV ст. до н. е. можна порівняти лише з гераклейським. Структура імпорту грецького вина у степовій Скіфії була зовсім іншою. Якщо на скіфських поселеннях та територіально близьких до них могильниках Нижнього Подністров'я, Побужжя, Подніпров'я та Подоння, при абсолютній перевазі гераклейських, фасоські амфори представлени досить широко⁶⁹, то далі у степі надходили переважно амфори Гераклеї та інших міст з відповідним вином. У курганах скіфської знаті поодинокі знахідки фасоських амфор відомі в Куль-Обі, Цимбалці, Жовтокам'янці, Гаймановій, Двогорбі, Товстій та Водяний Могилах, Чортомлику⁷⁰, зрідка вони трапляються і в рядових скіфських курганах⁷¹. З пам'яток цієї категорії слід згадати, як найбільш значну, знахідку шести фасоських амфор серед 25 інших центрів виробництва в кургані № 6 біля с. Любомівка на Херсонщині, п'ять із яких мали клейма (за розкопками О. М. Лескова, 1968 р.). Така ж сама ситуація зафіксована і на Азіатському боці Боспору: фасоські амфори потрапляли далеко на територію у мізерній кількості⁷².

Серед західних сусідів скіфів — фракійців — у першій половині IV ст. до н. е. Фасос та Гераклея поділяли першість, як головні постачальники вина⁷³. Однак і тут невідомі значні комплекси фасоських амфор. Фасоське вино в античному світі користувалося заслуженим визнанням, проте, і було дуже дорогим⁷⁴. Можливо, цим можна частково пояснити структуру імпорту вина на варварські території Північного Причорномор'я. У такому випадку наявність великої партії фасоського вина в Бердянському кургані є додатковою рисою, що відзначає високий статус поховань, і добре узгоджується із загальною пишністю похованального інвентарю.

Постає питання щодо причорноморського центру, через який був здійснений транзит у Скіфію значної партії фасоського вина. Бердянський курган знаходиться на майже однаковій максимальній відстані від усіх скіфських та грецьких міст. Можливо, вирішенням цього питання могла бути локалізація легендарного торговища Кремни на Північному узбережжі Азовського моря. Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко розміщують Кремни біля Ботієва, приблизно за 60 км на захід від Бердянська⁷⁵. Проте, серйозних доказів цій локалізації сьогодні немає, і питання про джерело постачання ще залишається відкритим.

Знахідки червонофігурних кратерів у скіфських похованнях Причорномор'я є досить рідкісними. Дві знахідки відомі на Боспорі⁷⁶. У степовій Скіфії можна назвати лише п'ять випадків⁷⁷. Три знахідки, окрім згаданого кратера Київського майстра, відомі у Правобережному Лісостепу⁷⁸. На Лівобережжі кілька фрагментів знайдено на Більському городищі⁷⁹.

Червонофігурні скіфоси групи FB досить широко представлені знахідками в Північному Причорномор'ї, переважно у грецьких містах⁸⁰. Велика кількість (біля 100) зазначена лише в Херсонесі, в іншій містах вони нечисленні. Потрапляли знахідки і в Скіфію, але у значно меншій кількості. Одиничні знахідки відомі в Подонні⁸¹, а також Прикубанні⁸². У степовій Скіфії кілька скіфосів знайдено в курганах лівого берега Дніпра між Каюковкою та Кам'янкою Дніпровською⁸³. На Правобережжі та в Лісостепу такі знахідки відсутні. Знахідки, подібні до чорнолакового скіфоса та скіфоса із зображенням жіночого обличчя, невідомі в Скіфії взагалі.

При достатній насиченості скіфських курганів грецьким столовим посудом, розписна кераміка складає дуже незначний відсоток. Причому, переважають посудини з орнаментальним оздобленням — лекіфи сітчасті та з пальметками. Посудини з розписом зображувального характеру відомі лише в кургані біля Нагорного, де знайдено чотири розписних посудини разом із чорнолаковими⁸⁴. Схожа

ситуація простежується і на скіфських поселеннях степу⁸⁵, а також у лісостеповій зоні трапляються тільки поодинокі знахідки⁸⁶.

Таким чином, Бердянський комплекс фасоських амфор, червонофігурної та чорнолакової кераміки є унікальним для Скіфії. Його загальне датування — кінець першої — початок другої чверті IV ст. до н. е. — визначає час спорудження Бердянського кургану.

¹ Яценко И. В. Скифские погребения близ Ногайска // ВДИ. — 1958. — № 1. — С. 157—165; Черненко Е. В. Скифські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова // Археологія. — 1970. — № 23. — С. 176—181; Привалова О. Я., Зарайская Н. П., Привалов А. И. Двугорбая Могила // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 148—178; Моруженко А. А. Скифские памятники Донецкой обл. // Научно-практический семинар: «Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе». — Тез. докл. — Донецк, 1989.

² Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрук Ю. В., Полин С. В., Скорый С. А., Бокий Н. М., Гребенников Ю. С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986. — С. 55—56.

³ Чередниченко Н. Н., Фиалко Е. Е., Ковалев Н. В. и др. Раскопки большого скіфского кургана в Приазовье // АО за 1976 г. — М., 1979. — С. 419.

⁴ Брашинский И. Б. Новые материалы к датировке курганов скіфской племенной знати Северного Причерноморья // EIRENE. — Praha, 1965. — IV. — Р. 89—110.

⁵ Фиалко Е. Е. Оружие Бердянского кургана // Киммерийцы и скіфи. Тез. докл. Всесоюзн. конф. памяти А. И. Тереножкина. — Кировоград. — Ч. II. — С. 75—77; Чередниченко Н. Н., Фиалко Е. Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА. — 1988. — № 2. — С. 158, 159, 165; Алексеев А. Ю. Скифская хроника. — СПб., 1992. — С. 148; Чередниченко М. М., Мурзін В. Ю. Основні результати дослідження Бердянського кургану // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 78.

⁶ Ковалев Н. В., Полин С. В., Чередниченко Н. Н. О датировке Бердянского кургана // Киммерийцы и скіфи. Тез. докл. Межд. конф. памяти А. И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 40; Полин С. В., Чередниченко Н. Н., Ковалев Н. В. Амфоры Бердянского кургана // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тез. докл. конф. — Ростов-на-Дону, 1992. — С. 20; Болтрук Ю. В., Фиалко Е. Е., Чередниченко Н. Н. Бердянский курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 154.

⁷ Виноградов Ю. Г. Керамические клейма о. Фасос // НЭ. — 1972. — Т. 10. — С. 11, 58. Табл. 1,1.

⁸ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83. — С. 85.

⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 11.

¹⁰ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. — Л., 1984. — С. 136—141.

¹¹ Garlan Y. Vin et amphores de Thasos. — Athenes // Paris, 1988. — Р. 12—14.

¹² Брашинский И. Б. Методы исследования... — С. 75. — Рис. 2. — С. 180.

¹³ Брашинский И. Б. Там же. — С. 180—182.

¹⁴ Мелюкова А. И. Поселение и могильник скіфского времени у с. Николаевка. — М., 1975. — С. 25.

¹⁵ Брашинский И. Б. Методы исследования... — С. 59.

¹⁶ Garlan Y. Vin et amphores... — Р. 14—15.

¹⁷ Придик Е. М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках, горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания. — Пр., 1917. — № 36. — Табл. VI, II; Grace V. Early Thasian Stamped Amphoras // AJA. — 1947. — № 1. — Р. 33. — Fig. 2; Bon A.-M. et Bon A. Les timbres amphoriques de Thasos // Etudes thasiennes. — Vol. IV. — Paris, 1957. — № 770; IPE III, № 698—707.

¹⁸ Монахов С. Ю. О штампах для клеймения херсонесских амфор // СА. — 1981. — № 2. — С. 266.

¹⁹ Придик Е. М. Инвентарный каталог... — С. 36, № 61, табл. IV, 9; Bon A.-M. et Bon A. Les timbres... — № 268.

²⁰ Bon A.-M. et Bon A. Les timbres... — № 111, 160, 173, 537, 706, 757, 1002, 1688.

²¹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 34—42.

²² Зеест И.Б. Указ. соч. — С. 86.

²³ IPE III №№ 1063-1064; Bon A.-M. et Bon A. Les timbres... — № 824.

²⁴ Bon A.-M. et Bon A. Les timbres... — № 94—95; IPE III, № 622—631.

²⁵ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 25—27.

²⁶ Garlan Y. A propos de la chronologie des timbres amphoriques thasiennes // MNHMH Δ.ΛΑΖΑΡΙΔΙ. ΠΟΛΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ. — ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1990. — Р. 479—483.

²⁷ Garlan Y. Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos // Recherches sur les amphores grecques. — BCH, Suppl. XIII. — Paris, 1986. — Р. 232—233.

²⁸ Garlan Y. Vin et amphores... — Р. 14, 22.

²⁹ Op. cit. — Р. 14.

- ³⁰ Чоредниченко Н. Н., Фіалко Е. Е. Погребение жрицы... — С. 158, 159.
- ³¹ Фармаковський Б. В. Аттическая вазовая живопись. — СПб., 1902. — С. 605; Блаватський В. Д. История античной расписной керамики. — М., 1953. — С. 44.
- ³² Sparkes B. A., Tallcott L. Black and plain pottery of the 6, 5, 4-th centuries B.C. // The Athenian Agora. — Vol. XII. — P. 1, 2. — Princeton, New Jersey, 1970. — P. 55.
- ³³ Excavation at Olynthus. — Vol. 5. — Baltimore, 1933. — Pl. 71, 72, 81, 86, N 113, 114, 133, 142; CVA, Yougoslavie, fasc.4: Sarajevo, fasc. 1. — Beograd, 1975. — S. 50 — Pl. 47; Szilagyi J. G. Antik Muveszet a szempubeszeti museum Kiallitas. — Budapest, 1988. — P. 41. — Fig. 36.
- ³⁴ Williams C. K., Fischer J. Corinth 1972: The forum Area // Hesperia. — 1973. — N 1. — Pl. 9. — cat. — С. 71—316, 72—25.
- ³⁵ Передольская А. А. Краснофигурные аттические вазы в Эрмитаже. — Л., 1967. — С. 146, 151, 157, 166, 172, 185, № 170, 171, 175, 180, 189, 195, 211; Блаватский В. Д. История.... — С. 43. — Табл. V, 55; Oakeshott N. The Dionysiac Painter // JHS. — 1935. — Vol. LV, P. II. — P. 230—232. — Fig. 2; Schaal I. Griechische Vasen und figurliche Tonplastik in Bremen. — Bremen, 1933. — S. 57. — Taf. 32.
- ³⁶ Фармаковский Б. В. Аттическая вазовая живопись.... — С. 437.
- ³⁷ Beazley J. D. Attic red-figure vase-painters. — Vol. II. — Oxford, 1962. — PP. 1333, 1335, 1409, 1410, 1418—1419, 1426, 1431—1432.
- ³⁸ Schebold K Untersuchungen zu den Keramiken vasen. — Berlin-Leipzig, 1934. — № 70. — Taf. 27, 1.
- ³⁹ Excavation at Olynthus. — Vol. 5... — P. 120—123. — Pl. 86—87; Metzger H. Les representations dans la ceramique attique du IV siecle. — Paris, 1951. — P. 170. — № 24. — Pl. XXIV, 3.
- ⁴⁰ Секерская Н. М. Помещение с культовыми предметами из Никония // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1983. — С. 127. — Рис. 5.
- ⁴¹ Штительман Ф. М. Античные сосуды, найденные в кургане скифского времени вблизи Киева // Культура и искусство античного мира. — Л., 1971. — С. 39—40; Beazley J. D. Attic red-figure vase-painters.... Р. 1346.
- ⁴² Лазаров М. Антична рисувана керамика в България. — София, 1990. — С. 88—91, 105—107, № 35, 44.
- ⁴³ Alexandrescu P. Pour une chronologie des VI-IV s. // Thraco-Dacica. — Bucuresti, 1976. — P. 121, № 46.
- ⁴⁴ Передольская А. А. Краснофигурные аттические вазы.... — С. 162, № 209. — Табл. CXL, 2.
- ⁴⁵ Одесский археологический музей АН УССР. — 1983. — С. 140. — Рис 253.
- ⁴⁶ CVA, Pologne, fasc. 7: Varsovie, Musee National, fasc. 4. — Varsava, 1967. — P. 8—9. — Pl. 2, 3—4.
- ⁴⁷ CVA, Pologne.... — P. 15, 18, 31, 34, p1. 9, 2; 14, 2; 41, 3; 47, 3.
- ⁴⁸ Sparkes B. A., Tallcott L. Black and plain pottery.... — № 349; Excavation at Olynthus. — Vol. 13. — Baltimore, 1950. — P. 308, № 575—576.
- ⁴⁹ Beazley J. D. Attic red-figure.... — P. 1490—92, № 172—207. — P. 1696, № 172 bis — 205 bis.
- ⁵⁰ Sparkes B. A., Tallcott L. Black and plain pottery.... — № 340—349, 593—603.
- ⁵¹ Alexandrescu P. Pour une chronologie.... — P. 121, № 43—47; Alexandrescu P. La ceramique d'époque classique (VII—IV s.) // Histria. — Vol. 4. — Bucuresti, 1978. — P. 81, № 496, 498—499, 504; CVA, Tchecoslovaquie, fasc. 1: Prague, Universitate, fasc. 1. — 1978. — P. 58. — Pl. 47, 5; Boardman J. Old Smirna: the Attic Pottery // BSA. — 1958—1959. — № 53—54. — P. 175, № 153—154; Excavation at Olynthus. — Vol. 5. — P. 130, № 152—153.
- ⁵² Alexandrescu P. Pour une chronologie.... — P. 121.
- ⁵³ Фармаковский Б. В. Аттическая вазовая живопись... — С. 466—468.
- ⁵⁴ Секерская Н. М. Помещение с культовыми предметами.... — С. 128. — Рис. 8, 4.
- ⁵⁵ Полин С. В. От Скифии к Сарматии. — К., 1992. — С. 147—152.
- ⁵⁶ Alexandrescu P. Pour une chronologie.... — P. 121.
- ⁵⁷ Mc Phee. Some red-figure vase-painters of the Chalcidic // BSA. — Vol. 81. — 1976.
- ⁵⁸ Иванов Т. Античная керамика из некропола на Аполлония // Аполлония. — София, 1963. — С. 199—200; Перник. — София, 1981. — С. 94.
- ⁵⁹ Светополис. — Т. I. — София, 1984. — С. 69.
- ⁶⁰ Zapiropoulos P. Vases peints du musée de Salonique // BCH. — 1970. — № 2. — P. 430. — Fig. 65—67; Garlan Y. Contribution à une étude stratigraphique de l'enceinte thasienne // BCH. — 1966. — № 2. — P. 603—604. — Fig. 14, 16; Blonde F. Un remblai Thasien du IV s.a.n.e. // BCH. — 1985. — № 1. — P. 283—285, № 2—8.
- ⁶¹ Excavation at Olynthus. — Vol. 5.... — P. 147—154, № 251, 254, 263, 274 та ін.
- ⁶² Bohac J. M. Kerke vasy. Se zretelem u pamatkam v Ceskoslovenských sbírkach. — Praha, 1958. — Pl. 37.
- ⁶³ Sparkes B. A., Tallcott L. Black and plain pottery.... — № 350—354.
- ⁶⁴ Excavation at Olynthus. — Vol. 5.... — № 543—609.
- ⁶⁵ Excavation at Olynthus. — Vol. 13.... — P. 197, 309, № 578.
- ⁶⁶ Maffee J.-J. Vases grecs de la collection Zenon Pieridis // BCH. — 1971. — № 2. — P. 683. — Fig. 35.
- ⁶⁷ Sparkes B. A., Tallcott L. Black and plain pottery.... — P. 84—85.
- ⁶⁸ Зеест Й. Б. Керамическая тара.... — С. 21; Лейпунская Н. А. Керамическая тара из

- Ольвии. — К., 1981. — С. 76; *Василенко Б. А.* Керамические клейма из античных поселений на побережье Днестровского лимана как источник для изучения торговых связей Северо-западного Причерноморья с греческим миром (V—III вв. до н. э.). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1972; *Самойлова Т. Д.* Тира в VI—I вв. до н. э. — К., 1988. — С. 48.
- ⁶⁹ *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975. — С. 26, 152; *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980. — С. 36; *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ. — М., 1970. — С. 89, № 15—17, 19—20, 22—27, 31—38, 40—45.
- ⁷⁰ *Брашинский И. Б.* Фасосская амфора с клеймом из Куль-Обы // СГЭ. — 1975. — № 40. — С. 36—38; *Мозолевский Б. Н.* Скифский царский курган Желтокаменка // Древности степной Скифии. — К., 1986. — С. 204; *Бідзія В. І.* Дослідження Гайманової Могили // Археологія. — 1971. — № 1; *Брашинский И. Б.* Методы.... — С. 180, № 13; *Онайко Н. А.* Античный импорт.... — С. 89, № 39; *Мозолевский Б. М.* Товста Могила. — К., 1979. — С. 23; *Полин С. В.* Амфоры кургана Чертомлык // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991. — С. 366; *Алексеев А. Ю.* Курган Цымбалка и его датировка // СГЭ. — 1982. — № 47. — С. 35.
- ⁷¹ *Онайко Н. А.* Античный импорт.... — С. 89, № 14—15, 18, 21, 28, 46; *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт.... — С. 110, № 33—35; *Серова Н. Л., Яровой Е. В.* Григориопольские курганы. — Кишинев, 1987. — С. 109, 114; *Хачев В. П.* Исследования скифских курганов у г. Тирасполя в 1983 г. // Археологические исследования молодых ученых Молдавии. — Кишинев, 1990. — С. 123, 126; *Полин С. В.* Комплекс амфор второй четв. IV в. до н. э. из кургана в г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. // Тез. докл. конф. «Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века». — Ростов-на-Дону, 1994.
- ⁷² *Зегебарт К.* Археологические данные о торговых связях Гераклеи Понтийской с населением Нижнего Прикубанья (IV—III вв. до н. э.) // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 52.
- ⁷³ *Божкова А.* Тасоский внос в Тракия през IV—III вв. до. н. е. // Векове. — 1983. — № 3. — София. — С. 32—33.
- ⁷⁴ *Альтман М. О.* К технике винodelия в древней Греции // ИГАИМК. — 1935. — № 108. — С. 139.
- ⁷⁵ *Болтрик Ю. В., Фіалко Е. Е.* К вопросу о локализации гавани Кремны // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 40—48.
- ⁷⁶ *Кириллин Д. С.* Трехбратные курганы в районе Тобечикского озера // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 185; *Яковенко Э. В.* Погребение богатой скифянки на Темир-горе // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 144. — Рис. 4.
- ⁷⁷ *Ковалева И. Ф., Мухопад С. Е.* Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности степного Поднестровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — С. 112. — Рис. 1, 6; *Кетрару Н. А., Серова Н. Л.* Скифские курганы в Дубоссарском районе // Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху. — Кишинев, 1987. — С. 113; *Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є.* Дослідження скифського «царського» кургану Тащенак // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. — К., 1991. — С. 8; *Онайко Н. А.* Античный импорт.... — № 303, 305.
- ⁷⁸ *Онайко Н. А.* Античный импорт.... — С. 112, № 665, 673, 674.
- ⁷⁹ *Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 124.
- ⁸⁰ *Лосева Н. М.* Аттическая краснофигурная керамика Пантикея // МИА. — 1962. — № 103. — С. 178; *Зедденидзе А. А.* Аттическая краснофигурная керамика из Херсонеса // КСИА. — 1978. — № 156. — С. 73; *Леви Е. И.* Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг. // Ольвия. — Т. I. — К., 1940. — С. 110—113; *Самойлова Т. Л.* Тира.... — С. 39; *Секерская Н. М.* Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э. — К., 1989. — С. 100.
- ⁸¹ *Книпович Т. Н.* Опыт характеристики городища у ст. Елисаветовской по находкам экспедиции ГАИМК в 1928 г. // ИГАИМК. — 1934. — № 104. — С. 138; *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт.... — С. 55.
- ⁸² Шедевры древнего искусства Кубани. — М., 1987. — С. 38. — Рис. 25.
- ⁸³ *Лесков О.* Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974. — С. 35. — Рис. 26. — Любимівка, кург. 41; Неопубліковані знахідки: с. Софіївка, кург. 33; Червоний Перекоп, кург. 2 та 4 (розкопки О. М. Лескова); с. Гюнівка, кург. 19 (розкопки Ю. В. Болтрика); Кам'янка Дніпровська, кург. 1 (розкопки В. В. Отрощенка та Ю. Я. Расамакіна).
- ⁸⁴ *Андрюх С. И., Сунничук Е. Ф.* Захоронения зажиточных скифов в низовьях Дуная // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 39.
- ⁸⁵ *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт.... — С. 52—56; *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник.... — С. 35.
- ⁸⁶ *Шрамко Б. А.* Бельское городище.... — С. 174—179; *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного левобережья. — К., 1989. — С. 85, 110.

C. V. Полин, Н. В. Ковалев, Н. Н. Чередниченко

**О ДАТИРОВАНИИ БЕРДЯНСКОГО КУРГАНА
(по керамическим материалам)**

В статье описывается и анализируется уникальный для Скифии набор греческой керамики, найденный в скифском «царском» кургане возле Бердянска Запорожской области. Он состоит из 19 остродонных амфор фасосского производства (12 из них имеют клейма), краснофигурного кратера, 4 краснофигурных и чернолакового скифосов. Дата керамического комплекса по современным данным определяется концом первой — началом второй четверти IV в. до н. е. Эта дата фиксирует время сооружения Бердянского кургана. Вероятно, в будущем, в процессе уточнения хронологии фасосских клейм станет возможным некоторое удревнение общей даты в пределах первой четверти IV в. до н. е.

S. V. Polin, M. V. Koval'ov, M. M. Cherednichenko

**DATING THE BERDYANSK BURIAL-MOUND
(on the base of ceramic materials)**

The paper presents the description and analysis of the unique complex of Greek ceramics from the Scythian «Tzar» burial-mound located near Berdyansk (Zaporizhzhya region). It consists of nineteen pointed amphoras (of them, twelve amphoras have trademarks) produced on Fassos, one light-on-dark crater, four light-on-dark scythes, and one black-patent scythos. According to modern data, the complex can be dated to the end of the first quarter / the beginning of the second quarter of the 4th century BC. The date shows the period within which the Berdyansk burial-mound was constructed. This date may be subjected to refinement (back to the first quarter of the 4th cent.) when the analysis of Fassos trademarks will be completed.

Одержано 28.01.97

До історії стафодавнього виробництва

О. В. Філюк

КЛАСИФІКАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ЗАЛІЗОРОБНОГО ВИРОБНИЦТВА

У статті розглядаються проблеми уніфікованої схеми опису та вивчення матеріальних решток, пов'язаних із виробництвом кричного заліза сиродутним способом. Особлива увага приділяється використанню етнографічних джерел для конкретизації виробничої термінології.

Аналіз стану дослідження виробництва кричного заліза сиродутним способом розкриває протиріччя сучасного етапу пізнання, що, в першу чергу, позначається на порівнянні кількості накопиченого археологічного комплексу і якості методологічного забезпечення у подальшому процесі дослідження та узагальнення. Безперечно, дане положення не дозволяє перейти на якісно новий рівень наукового пізнання, притаманний світовій практиці.

Розробка методологічних зasad вивчення середньовічного металургійного виробництва, у першу чергу, передбачає вирішення завдань понятійного апарату проблеми. Поверхнева інтерпретація як рухомих пам'яток (сировини, готової продукції, залишків виробництва, ремісничого реманенту), так і виробничих споруд (горнів, агломераційних печей, майстерень-складів тощо), залишається суттєвим недоліком польових звітів та публікацій. На підставі узагальнюючого аналізу слід вирішувати завдання впровадження уніфікованої схеми опису та вивчення матеріальних решток, визначати провідні категорії пізнання предмета дослідження.

Пам'ятки середньовічного залізоробного виробництва, за археологічною класифікацією, належать до групи пам'яток виробничої діяльності. Загалом, пам'ятки виробничої діяльності поділяються на: стародавні сільськогосподарські ділянки та виноградники; рудники, шахти, штолни, кар'єри і копальні плавильні та виробничо-промислові майстерні; залишки транспортних шляхів сполучень та гідробудівлі; винокурні, склади, льохи тощо¹.

Перший, узагальнюючий класифікаційний рівень, пов'язаний з групуванням нерухомих пам'яток за ступенем їх вивчення. Відповідно до інформаційного потенціалу кожної пам'ятки, розгорнута систематизація передбачає три групи:

1. Нерухомі пам'ятки виробничої діяльності, на території яких не проводилися масштабні польові дослідження. Отримані рухомі пам'ятки, що пов'язані із залізоробним виробництвом, походять із підйомного матеріалу — рівня сучасної поверхні.

2. Виявлені рештки металургійного процесу, які походять із культурних нашарувань, або окремі знахідки у заповненнях заглиблених об'єктів (житлах, господарчих приміщеннях тощо). Головним визначним показником приналежності до цієї групи є відсутність виробничих споруд, пов'язаних із металургією чорних металів. Таким чином, у нашому розпорядженні — окремі діагностично слабкі матеріали, непридатні до відновлення всієї техніко-технологічної схеми залізоробного виробництва.

3. Нерухомі пам'ятки, на території яких виявлено і досліджено об'єкти, що належать до залізоробного циклу: металургійні горна, агломераційні печі, виробничо-складські приміщення, сировина та вихідні матеріали залізоробного виробництва — автентичні атрибути місцевого видобутку й виробництва кричного заліза сиродутним способом.

Традиційною помилкою щодо картографування нерухомих пам'яток металургійного виробництва є виявлення на сучасній поверхні або в окремих житово-господарських об'єктах знахідок металургійного шлаку, шматків болотяної і випаленої руди та деревного вугілля². Хоча, достеменно відомо про те, що залізний шлак (металургійного та металообрбного походження) можна одержати під час обробки кольорових металів³ та добування золота із золотоносного піску⁴, подекуди під час випалювання керамічного посуду⁵. Болотяна руда пов'язана з виробництвом фарбника, від домішок якого залежить колір гончарної глини⁶. В свою чергу, деревне вугілля було обов'язковим твердим паливом, що найменше, у металообрбному виробництві упродовж тривалого часу.

На другому класифікаційному рівні головним об'єктом поцінювання є територіальне місцерозташування виробничого процесу. На жаль, територіальна класифікація для пам'яток другої половини I тис. н. е., запропонована С. В. Паньковим, навряд чи може буди вдалою, оскільки автор визначає три групи: залишки виробництва, зафіковані у невеликих за розміром відкритих селищах (Семенки, Самчинці, Репнів, Рацков); залишки виробництва, знайдені на території городищ та міст — Любечина, Кимія (Білорусь), Пскова (Росія), Алчедару (Молдова); потужні зализоробні центри типу Гайворон та Григорівка⁷.

Результати попередніх досліджень⁸ яскраво свідчать про те, що в південноруських містах у IX—XIII ст. не було можливостей для розміщення зализоробного ремесла. Відомі на сьогодні зализоробні горни у Вишгороді, Ленківях, Дорошині, Волковиську, Новгород-Сіверському територіально розміщувалися поза укріпленою частиною населеного пункту й повністю не відповідали визначеню міського середньовічного ремесла. Останні складають групу пам'яток виробничої діяльності — спеціалізованих виробничих центрів по видобутку й первинній обробці чорних металів. Найголовніше те, що зализоробне ремесло в середньовічному місті не мало можливостей для розвитку у зв'язку з віддаленням від сировинної бази та з огляду на технологічні особливості виробництва. Тому, досить суперечливим є твердження авторського колективу монографії «Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі» про те, що основними виробниками сиродутного заліза були міські ремісники, і саме в містах та на городищах функціонували центри товарного виробництва металу, а у сільській окрузі — дрібномасштабне зализодобування, рудодобування та випал деревного вугілля⁹. Аналізуючи пам'ятки, пов'язані з чорною металургією, С. В. Паньков вважає, що «...найбільш масштабні залишки зализодобування розташовуються, звичайно, на території міст і городищ і не лише «рядових», але й великих політичних і культурних центрів Давньої Русі»¹⁰. Не поділяючи вищезгадану точку зору, ми пропонуємо дві групи пам'яток виробничої діяльності:

1. Концентрація залишків виробництва на локальній площи нерухомої пам'ятки осілого побуту (селищного типу).

2. Спеціалізовані виробничі центри по видобутку й первинній обробці зализомістких руд (рудні).

Третій класифікаційний рівень передбачає систематизацію залишків металургійного виробництва. На думку С. В. Панькова, залишки зализодобування на археологічних пам'ятках унаслідок тих чи інших причин можуть траплятися: а) у вигляді окремих шматків шлаку, руди, деревного вугілля; б) у вигляді залишків металургійних горен, майстерень, ям для отримання деревного вугілля й випалу руди, ям для їх зберігання тощо¹¹. У загальних рисах можна погодитися з наведеною класифікацією, проте слід внести деякі уточнення. На підставі типологічного аналізу ми пропонуємо наступну класифікацію щодо групування:

1. Сировина, вихідні матеріали, готова продукція сиродутного процесу.

2. Об'єкти (споруди) та їх конструктивні діагностичні елементи.

3. Виробничий реманент майстра-металурга¹².

Саме за етнографічними матеріалами спостерігається використання незмінної сировинної бази металургійного виробництва сиродутним способом, — зализомістких руд болотяного походження, деревного вугілля та стандартного складу флюсовых домішок, — кісток тварин, вапна, річкового піску тощо. У спеціальній історичній літературі з проблем середньовічного матеріального виробництва важливу роль відіграють дослідження А. Оглобліна¹³, О. Нестеренка¹⁴, П. Федо-

ренка¹⁵, Д. Бойка¹⁶, Ю. Гошка¹⁷, С. Боньковської¹⁸ та ін. Викликають зацікавлення і праці, написані в художньому стилі, зокрема автобіографічні твори І. Франка¹⁹. В останніх, за власними спостереженнями, були описані різні ланки технологічного процесу рудництва та металообробки кричного заліза. Використовуючи багатий етнографічний потенціал, з'являється можливість значно доповнити й конкретизувати різні аспекти середньовічного залізоробного виробництва. Найбільш перспективними напрямами їх практичного використання може стати коло проблем техніко-технологічного, термінологічно-ідентифікаційного та палеоекономічного характеру. Техніко-технологічний напрям, використовуючи етнографічні джерела, включає питання, пов'язані з сировинними ресурсами, їх поширенням і районуванням, виробничим обладнанням і реманентом та застосуванням певних виробничих технологічних схем залізоробного виробництва.

Функціональні особливості, які проявляються під час розподілу ремісничого процесу залізоробного виробництва на рудництво та ковальство, навряд чи змінювалися б присталості використання сировинних ресурсів, рівні техніко-технологічного забезпечення та особистої професійності майстрів. Це обумовлювало відсутність революційних змін у виробничому реманенті та спеціальному обладнанні. Відтак, києворуський металург та сільський коваль пізнього середньовіччя володіли рівноцінними техніко-технологічними навичками.

Необхідною умовою для якісного вирішення поставленої проблеми є апробована термінологічна база предмета та об'єкта наукового дослідження. На жаль, на сьогодні подібної бази у наукових працях не створено, і це, в свою чергу, призводить до численних непорозумінь та суттєвих помилок. Отже, ми пропонуємо обережно і виважено використовувати відому з етнографічних джерел певну виробничу термінологію, яка відповідає трьом принципово відмінним блокам групування²⁰.

Насамперед, слід визначити найменування робочого майдану, де відбувається переважна більшість технологічних операцій з виробництва кричного заліза. Даним вимогам відповідає термін «рудня». Таким чином, рудня — це підприємство, на якому зосереджені відповідні обладнання та реманент, що забезпечує отримання кричного заліза сиродутним способом.

Починаючи з XV ст., основним джерелом забезпечення місцевих потреб залізом були невеликі рудні — дрібні залізоробні підприємства, про кількість та поширення яких свідчать середньовічні джерела: в Руському воєводстві (1569 р.) було зареєстровано лише на Перемишльській та Львівській землях 25 рудень, на Київщині та Брацлавщині (1590—1625 рр.) — понад 20 рудень²¹; на Галичині в період 1778—1781 рр. — приблизно 40 рудень²². В люстрації королівщини (1565—1566 рр.) зафіксовано ряд рудень на землі Галицькій, Перемишльській та у Городоцькому повіті, а найбільшу їх кількість — на Белзькій землі²³. Цілком імовірно, що до писемних сторінок потрапила незначна кількість залізоробних підприємств. Виробництво, яке базувалося на використанні місцевої сировини, було недовготривалим (середня тривалість не перевищувала і 10—15 років). З часом вичерпання місцевої сировини рудню переносили на нове місце, а старе так і залишалося з найменуванням «рудня»²⁴.

Отже, визначені групи характеризуються наступними термінами²⁵.

Група 1.

База сировинна — сукупність покладів залізної руди, деревини та кісток тварин в якості флюсів.

Криця металургійна — вихідний продукт металургійного процесу, конгломерат пористого твердого губчатого заліза та шлакових включенів і порожнин.

Криця товарна — вихідний продукт (спечена у щільну губку залізо), отриманий під час обтикування металургійної криці у ковальському горні.

Кrusta склоподібна — силікатна спущена оскляніла маса червоно-рожевого або блакитно-зеленого кольорів, утворена під дією високих температур із розплавленого кварцевого піску.

Паливо — тверде пальне (деревне вугілля), вироблене з перепаленої деревини.

Ресурси сировинні — залізомісткі руди, підготовлені для участі в металургійному процесі, допоміжні матеріали, що забезпечують горіння та ошлакування пустої породи.

Руда — мінералогічне утворення, яке за місткістю та формою покладів забезпечує техніко-технологічну можливість та економічну доцільність видобутку;

скупчення руди на локальній ділянці земної поверхні є тіло рудне, а рудне родовище — наближені та генетично пов'язані рудні тіла.

Сировина — видобутий або вироблений вихідний матеріал, призначений для подальшої обробки й отримання напівфабрикатів чи готової продукції. До сировини належать залізомістка руда та допоміжні матеріали — паливо і флюси.

Флюси — органічні та неорганічні речовини, які додаються до складу шихти з метою зниження температури варіння заліза та прискорення процесу шлакоутворення.

Шихта — суміш сировинних матеріалів (руди, вугілля та флюсів) у певних пропорціях, підготовлених до завантаження у сиродутне металургійне горно.

Шлак — вихідний матеріал металургійного та ковальського виробництва (розплав пустої породи з флюсами та оновленим залізом), непридатний для подальшого промислового використання.

Група 2 (А). Споруди та їх функціонально важливі елементи, пов'язані з певними техніко-технологічними ланками залізоробного виробництва.

Вуглярка — спеціально підготовлена наземна споруда або яма, призначена для перепалення певних порід дерев з метою отримання деревного вугілля.

Горно металургійне — стаціонарна наземна або заглиблена споруда, де відбувається процес відновлення окису заліза до металургійного заліза та ошлакування пустої породи.

Піч агламераційна — споруда, призначена для передчасного спікання рудної породи у компактні пористі шматки певних розмірів та ваги.

Приміщення виробничо-складські — заглиблені будівлі, призначенні для збереження і первинної обробки болотяних руд та металургійних криць.

Яма вовча — яма, призначена для збагачення металургійних криць твердим вуглецем при обмеженому доступі кисню.

Група 2 (Б). Конструктивні елементи виробничих споруд.

Міхи — дерев'яно-шкіряний пристрій для штучного нагнітання повітря до робочої частини металургійного горна.

Око форми — отвір у стінці горна, призначений для розміщення сопла.

Сопло — мундштук, який з'єднує повітронагнітальні міхи з оком форми металургійного горна.

Група 2 (В). Рудницький реманент.

Кіbel' — дерев'яне відро конкретного об'єму, призначене для засипання шихти у металургійне горно.

Киян (киянка) — дерев'яний молоток, призначений для вилучення пустої породи та ущільнення (обтискування) металургійних криць.

Ковадло — металева, кам'яна або дерев'яна підставка певної форми і ваги, на якій відбувається обтискування металургійної або товарної криці.

Кошель — плетена з лози корзина, призначена для транспортування залізомісткої руди до місця первинної обробки.

Лопата рудна — лопата, за допомогою якої видобувають рудні тіла.

Рожен — гострий дерев'яний щуп, призначений для пошуку залізомістких руд.

Стахель — довгий щуп з металевим навершям, призначений для ворушіння шихти у горні під час металургійного процесу.

Шлютарка — кам'яний пест, за допомогою якого відбувається подрібнення видобутої руди.

Група 3. Атрибутика галузевої спеціалізації.

Вугляр (курач) — майстер, який відповідає за перепалення деревини на тверде пальне — деревне вугілля.

Димар — головний майстер на рудні під час процесу варіння заліза у металургійному горні.

Кошитель (кошитар) — помічник димаря, до професійних обов'язків якого входять засипання шихти в горно та підготовка останнього для наступного виробничого процесу.

Плокар — майстер, який відповідає за первинну обробку видобутої руди.

Рубач — майстер, професійні обов'язки якого пов'язані з пошуком, заготівлею та транспортуванням деревини для подальшого випалювання на вугілля.

Рудокоп — майстер, що займається пошуком та видобутком залізомісткої руди, придатної для сиродутного виробництва кричного заліза.

Специфічним моментом запропонованої класифікаційної сітки необхідно вважати використання термінологічної ідентифікації на усіх рівнях дослідження. Останнє має базове значення у науково-дослідницькому процесі пізнання сутності рудникої справи у Великокняжому добу. Правильне розуміння і використання сталої термінологічної схеми призведе до конкретизації матеріального об'єкта та дозволить якісно підвищити рівень наукових публікацій, польових звітів про археологічні розкопки тощо. В цілому, це повинно сприяти загальному підвищенню інформаційного потенціалу найбільш змістового джерела — археологічного, більш активного його застаріння до процесу пізнання.

¹ Памятники истории и культуры Украинской ССР. — К., 1987. — С. 49—51.

² Паньков С. В. Чорна металургія населення українського Лісостепу (перша половина I тис. н. е.). — К., 1993. — С. 46—49.

³ Котович В. Г. Некоторые вопросы древней металлургии меди в связи с проблемой зарождения железной металлургии на Кавказе // СА. — 1977. — № 3. — С. 70, 71.

⁴ Паньков С. В. Чорна металургія населення Українського Лісостепу (перша половина I тис. н. е.). — К., 1993. — С. 6; Tylecote R. F. Metallurgy in archaeology. — London, 1962. — Р. 185.

⁵ Паньков С. В. Чорна металургія населення українського Лісостепу (перша половина I тис. н. е.). — К., 1993. — С. 5; Coghlan H. Notes on Prehistoric and Early Iron in the Old World. — Oxford, 1956. — Р. 47.

⁶ Иванов В. В. К истории древних названий металлов в южнобалканском, малоазиатском и средиземноморском ареалах // Славянское и балканское языкоизнание. Античная балканстика и сравнительная грамматика. — М., 1977. — С. 4.

⁷ Паньков С. В. Производство железа // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственном период. — К., 1990. — С. 381—382.

⁸ Колчин Б. А. Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1953. — Вып. 32.— 257 с.; Вознесенская Г. А., Толочко П. П. Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 267—284; Колчин Б. А. Ремесло // Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985. — С. 243—297; Кузя А. В. Малые города Древней Руси. — М., 1989. — 168 с.

⁹ Вознесенська Г. О., Недопако Д. П., Паньков С. В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I — перша чверть II тис.). — К., 1996. — С. 79.

¹⁰ Паньков С. В. Стародавня чорна металургія на території південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку) // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 48—59.

¹¹ Паньков С. В. Чорна металургія ... — С. 47.

¹² Філюк О. В., Осадчий Р. М. Термінологічна база у дослідженні рудникої справи // Матеріали V Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. — К., 1997. — С. 46, 47.

¹³ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. — К., 1925. — 267 с.; Оглоблин А. П. К истории металлургии на Правобережной Украине в первой половине XIX ст. // Труды исторического факультета Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. — К., 1939. — Т. 1. — С. 41—69.

¹⁴ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Т. 1. — 501 с.

¹⁵ Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв. — М., 1960. — 263 с.

¹⁶ Бойко Д. І. Промисли на Україні в XVI — першій половині XVII ст. // УДЖ. — 1962. — № 1. — С. 58—66.

¹⁷ Гошко Ю. Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах. — К., 1991. — 250 с.

¹⁸ Боньковська С. М. Ковальство на Україні (XIX — початок XX ст.). — К., 1991. — 112 с.

¹⁹ Франко І. Я. Вугляр // Повне зібрання творів: У 50-ти томах. — К., 1978. — Т. 14. — С. 245—253.

²⁰ Філюк О. В. Перспективи використання етнографічних джерел у вивченні металургійного виробництва // Етнографічні дослідження населення України. Матеріали I Всеукраїнської етнологічної конференції студентів та молодих вчених. — Одеса, 1996. — С. 77—78.

²¹ Бойко Д. І. Промисли на Україні в XVI — першій половині XVII ст. // УДЖ. — 1962. — № 1. — С. 60, 61.

²² Боньковська С. М. Ковальство на Україні ... — 21 с.

²³ Гошко Ю. Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах. — К., 1991. — С. 98.

²⁴ Там само. — С. 99.

²⁵ Філюк О. В., Осадчий Р. М. Термінологічна база у дослідженні ... — С. 46, 47.

КЛАССИФІКАЦІЯ ПАМЯТНИКОВ ЖЕЛЕЗОДЕЛАТЕЛЬНОГО ПРОІЗВОДСТВА

В статье рассмотрены вопросы, связанные с детальной классификацией археологических остатков железоделательного и кузнечного ремесла в эпоху Киевской Руси IX—XIII вв. При исследовании данного вопроса используется производственная терминология, взятая из этнографических источников. Анализируя письменные и некоторые литературно-биографические произведения, предлагаются некоторые выводы, касающиеся исходных материалов, которые использовались средневековыми металлургами. В отдельные группы выделяются понятия: памятник производственной деятельности и его степень изученности, а также вещественная атрибуция определяющих категорий материального производства.

O. V. Filyuk

A CLASSIFICATION OF MONUMENTS OF IRONMAKING

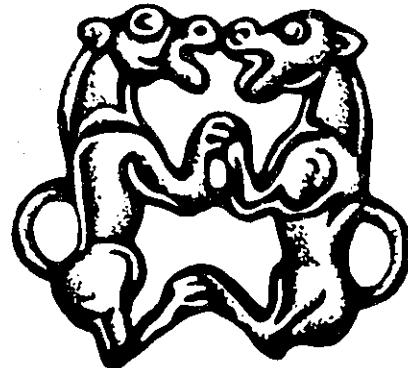
The paper considers the issues related to a detailed and expanded classification of archaeological remains of ironmaking and blacksmith handicrafts dated to the Kievan Rus Period (9—13 centuries). The production terms known from ethnographic sources are used. When analyzing the written, some literary, and biographic works, the author proposes some conclusions concerning the initial materials used by medieval metallurgists. The notions are selected into separate groups: the monument of production activity, the extent to which the determining categories of material production are elucidated, and material attribution of the categories. The author emphasises that Ancient Rus villages were a principal places for making raw iron while a ferrous metalworking was concentrated in towns.

Одержано 04.11.99

Дискусії

С. Д. Крижицький, В. М. Зубар

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕКОНСТРУКЦІЮ ХРАМУ ЮПІТЕРА ДОЛІХЕНА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ БАЛАКЛАВИ

Статтю присвячено критичному аналізу реконструкції храму Юпітера Доліхена, запропоновану нещодавно Т. Сарновським і О. Я. Савелєю в публікаціях, присвячених результатам археологічних досліджень на території сучасної Балаклави в 1996—1997 рр.

Зараз встановлено, що римські війська в другій половині II — першій половині III ст. н. е. дислокувалися не тільки в самому Херсонесі та його найближчих околицях, але й в інших пунктах Таврики¹. Одним із них є територія сучасної Балаклави, де за 1,2—1,5 км на північ від Балаклавської бухти були відкриті залишки римського опорного пункту. Без залучення нових даних тепер не можна вивчати систему римської військової організації в регіоні і ту роль, яку відігравали римські збройні сили в історії Таврики у другій половині II — середині III ст. н. е. Результати археологічних досліджень на території Балаклави, введені у науковий обіг останнім часом, стають особливо важливими і потребують подальшого всебічного наукового осмислення. Тому в даній статті подано аналіз інтерпретації залишків культової споруди, відкритої на території Балаклави в 1996—1997 рр., яку О. Я. Савеля і Т. Сарновський атрибутували як храм в антах, присвячений Юпітеру Доліхену, і розташований на священній ділянці — теменосі².

До початку 90-х років про дислокацію римських військ у районі сучасної Балаклави можна було говорити лише на основі непрямих даних і окремих знахідок³. Але у 1991—1992 рр. під час будівельних робіт на вулицях Невській і 40-річчя Жовтня було досліджено археологічний об'єкт, який остаточно прояснив це питання⁴. Тут були відкриті й частково розкопані фундаменти дев'яти приміщень одноповерхової будівлі, зведені на кам'яному цоколі із застосуванням дерева та глини. Від даху будівлі збереглися фрагменти черепиці з латинськими клеймами VEMI, VEM, LEXICL і CAI, що свідчить про її виготовлення в майстернях римського гарнізону⁵. Фундаменти мають чіткі сліди багатьох перебудов, що дозволяє говорити про порівняно тривале функціонування цього будівельного комплексу. Планування будівлі, де приміщення розташовувалися у два ряди, подібне до планування житлових бараків, в яких жили римські військовослужбовці (*contubernia*). Схожі споруди відкриті всюди в місцях дислокації римських військ на території провінції Римської імперії⁶, в тому числі й на території римської цитаделі Херсонеса⁷. У зв'язку з цим зазначимо, що навряд чи можна погодитися із сумнівами О. Я. Савеля і Т. Сарновського щодо атрибуції розкопаного комплексу як казарми. На їхню думку, проти цього свідчить те, що всі розкопані приміщення з'єднані проходами⁸. Але сам факт існування цих проходів дуже сумнівний, що пояснюється не стільки фрагментарністю відкритих розкопками залишків споруди⁹, скільки незадовільною публікацією результатів розкопок¹⁰. Крім того, наявність таких проходів, якщо вони навіть дійсно існували, не є достатньою підставою для заперечення використання розглянутої будівлі як казарми.

У 1996 р. за 170 м на північний схід від комплексу приміщень, відкритого у 1992 р., було досліджено ще одну ділянку забудови римського часу. В одному з приміщень *in situ* виявлено пам'ятки, залишені римськими військовослужбовцями гарнізону, що тут дислокувався, пов'язані звшануванням богів (рис. 1). На жаль, усі античні споруди, що знаходилися на південний захід від цих

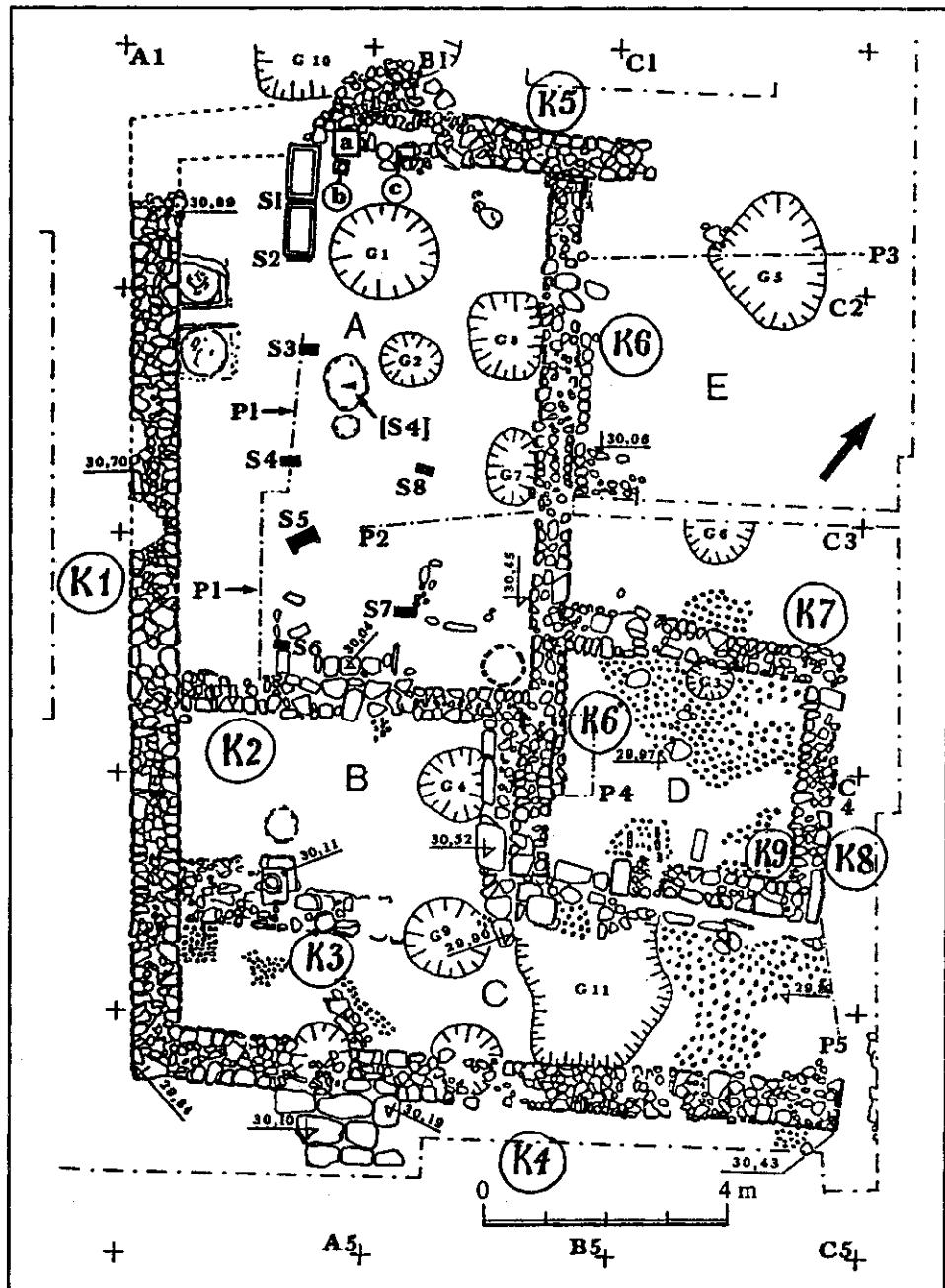

Рис. 1. План будівельних залишків, розкопаних на території Балаклави в 1996—1997 рр. (за Т. Сарновським і О. Я. Савелєю). Умовні позначення: а — база статуї Геркулеса; б — вотивна колона; с — віттар з присвяченням Вулкану; S1 — 8: трапезофори; P1 — 5: розрізи; G — вогнища; К — номери кладок.

будівельних залишків, було знесено, але про наявність у цьому місці потужної бруківки і якихось інших споруд римського часу свідчать сліди кладок, що помітні в бортах котловану, дослідженням яких заважає сучасна забудова.

Під час двох археологічних кампаній, проведених у 1996—1997 рр., було відкрито частково споруду, що складалася, принаймні, як з півдесятка приміщень. Всередині і ззовні вона була поштукатурена. Дах покритий черепицею, серед якої, як і в казармі, зафіксовані фрагменти з латинськими клеймами: VEMI, VEM, VEX, CLA, LEXICL, OPUS NOV і OPUS PUBLIC¹¹. Серед розкопаних приміщень особливо цікаві два — «А» і «В», де знайдено архітектурні деталі й культові пам'ятки (рис. 1).

У північно-західній стіні приміщення «А» передбачається наявність ніші глибиною 0,5 м. На жаль, стан кладок тут такий, що не дозволяє цілком упевнено атрибутувати її саме як нішу. В цьому місці *in situ* зафіковані постамент статуй з присвятою Геркулесу й віттар, пов’язаний з шануванням Вулкана, а також нижні частини двох вапнякових колон, одну з яких було прикрашено зображеннями пастоків плюща¹². Не виключено, що у верхніх частинах цих колон, як би вони збереглися, також могли б бути присвяти¹³.

У північно-західному приміщенні від дверного порога до віттарної частини з нішою (?) знаходився прохід шириною 1,6 м, по сторонах якого на профільованих кам’яних ніжках (трапезофорах), прикрашених рельєфними зображеннями, лежали кам’яні плити, які виконували функцію лавок. На деяких із них були присвяти Юпітеру Доліхену. Простір між столами-трапезами і стінами цього приміщення був заповнений ґрунтом, який утворював подіуми шириною близько 2,1 м. Подовжні сторони глинобитних подіумів, окрім трапезофорів, були укріплені поставленою на ребро даховою черепицею. На подіуми, біля входу в приміщення, вели кам’яні сходи. У східному куті приміщення, яке визначається як наос, було зроблено загородку, де знаходився піфос. Відкрито фрагменти мармурової чаши з присвятою Юпітеру Доліхену й однотипних червонолакових кубків, які, вірогідно, використовувалися в культових церемоніях. Стіни приміщення, здавалось, були розписані під мармур та прикрашені накладними вапняно-алебастровими карнізами й бордюрами.

Найбільш цікаві знахідки було зроблено біля входу, а також у вищезгаданій ніші, яка розташувалася в стіні приміщення, що визначається як наос. Серед них, у зв’язку з темою, що розглядається, привертають увагу два фрагменти плити з профільованою рамкою, на якій було вирізьблено присвяту Юпітеру Кращому Найвеличнішому Доліхену. У написі сказано, що військова вексилляція Нижньої Мезії під командуванням Антонія Валента, військового трибуна Італійського легіону, храм (від фундаменту) відновила з допомогою Новія Ульпіана, центуріона того ж легіону (рис. 2)¹⁴. Виходячи зі змісту цієї пам’ятки, можна стверджувати, що зусиллями римського командування і солдат на території сучасної Балаклави близько середини II ст. було відновлено культову споруду, присвячену Юпітеру Доліхену. Про це свідчать також фрагментований віттар і стільниці-трапези, на яких також були присвяти цьому божеству, в тому числі від відомого вже центуріона Новія Ульпіана. Необхідно також зазначити, що, виходячи із самого змісту напису, «Храм Юпітера Доліхена», в цей час не було побудовано, а лише відновлено чи реконструйовано. Це свідчить про те, що на цьому місці вже міг існувати більш ранній культовий комплекс, від якого збереглися лише декілька вогнищ, засипаних під час ремонтних робіт¹⁵. Мабуть, виходячи із самого напису, Т. Сарновський і О. Я. Савеля вважають можливим упевнено атрибутувати розкопану споруду як храм в антах, розташований на священній дільниці¹⁶.

Дійсно, подане на кресленнях внутрішнє планування, і наявність між приміщеннями «В» і «С» бази колон іонічного ордера (рис. 1), а головне, — перспективне зображення реконструйованого (?) фасаду споруди, — на перший погляд, нагадують класичну структуру храму в антах (рис. 3). Однак уважний аналіз опублікованих матеріалів не дозволяє, як здається, робити такий однозначний висновок і реконструювати споруду як храм. Ця реконструкція антового «храму», що практично утикає в стіну, яка запропонована Т. Сарновським і М. Андрющенком, не витримує критичного аналізу¹⁷.

Одразу помітні два абсолютно не типові для храмів моменти. Це, по суті, улаштування бокового входу в «храм» (входу в приміщення «С») і надзвичайно мала глибина передхрамового простору (ширина приміщення «С») (рис. 1). Слід зазначити, що за згаданою реконструкцією таким є не простір «Е», як це помилково вважає автор звіту про розкопки, а приміщення «С», ширина якого становить менше двох метрів (!). Очевидно, розуміючи екзотичність запропонованої реконструктивної схеми, її автори намагаються вийти із створеного ними становища шляхом реконструкції у зовнішній стіні, південній стіні всього комплексу (кладка № 4)¹⁸, — ще одного входу. Однак це, по-перше, не підтверджується даними про розкопані будівельні залишки (про це мова буде йти нижче), а, по-друге, все одно не вирішує проблеми. Чому тоді, наприклад, вхідну колонаду пронаоса не розмістити на місці кладки № 4? І для чого взагалі цей вузький дворик («С») з

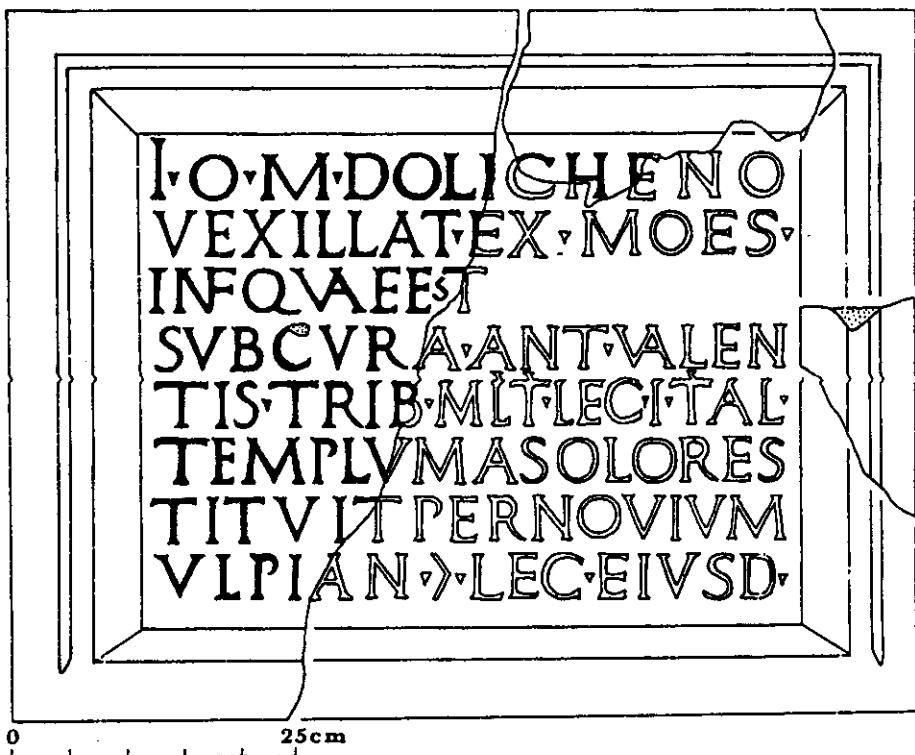

Рис. 2. Напис середини II ст. про реконструкцію храму Юпітера Доліхена з розкопок на території Балаклави (за Т. Сарновським і О. Я. Савелєю).

невисокою огорожею, що робить її лише символічною? Окрім того, наявність бруківок у північному і західному бортах розкопу, що збігаються за глибиною залягання з рівнями підлоги комплексу, який розглядається, дає підстави для припущення, що останній знаходився на площі. А в цьому випадку тим більше немає сенсу вважати можливою наявність храму всередині розкопаного будівельного комплексу.

Уважне ознайомлення з опублікованими авторами даними розкопок, — обмірним кресленням будівельних залишків та аксанометричним зображенням (рис. 4, 1—2)¹⁹, показало їх протиріччя запропонованій реконструкції «храму». Те, що зображено на кресленнях, не дає абсолютно ніяких підстав для зроблених дослідниками висновків. Для уточнення ситуації ми вимушенні були ознайомитися зі звітом про розкопки, що повністю підтвердило сумніви, які виникли.

Стержнем аргументації про існування антового храму є нічим не підтверджені висновки про, ніби, наявність у приміщенні «С» «двору», улаштування по лінії кладки № 3 портика, існування по головній поздовжній осі приміщень «А» і «В» входу у «двір» «С» в стіні № 4 (рис. 1).

Передовсім, найбільш помітна повна довільність у визначенні приміщення «С» як двору. Суть у тому, що кладка західної стіни всього комплексу (за звітом № 1) збереглася майже всюди однаково. Отже, немає ніяких підстав вважати, що в приміщенні «С» вона була нижчою, ніж у приміщеннях «А» і «В» (рис. 1). Тим більше відсутні дані про наявність перепаду висот в стіні № 1, у місці примикання до неї стилобату портика (за звітом № 3), як це припускають автори розкопок. А висновок про те, що ця стіна була невисокою огорожею, взагалі невідомо на чому базується (рис. 3, 2)²⁰.

Те ж саме стосується наявності портика на лінії, що розділяє приміщення «В» і «С» (залишки кладки № 3), на користь чого, на думку авторів розкопок, свідчить знаходження *in situ* бази колони (рис. 4, 3). Але, по-перше, за звітною документацією²¹, база відносно кладки № 3, тобто здогадного стилобату портика «храму», зсунута в бік (рис. 1). Окрім того, рівень поверхні фундаментної плити

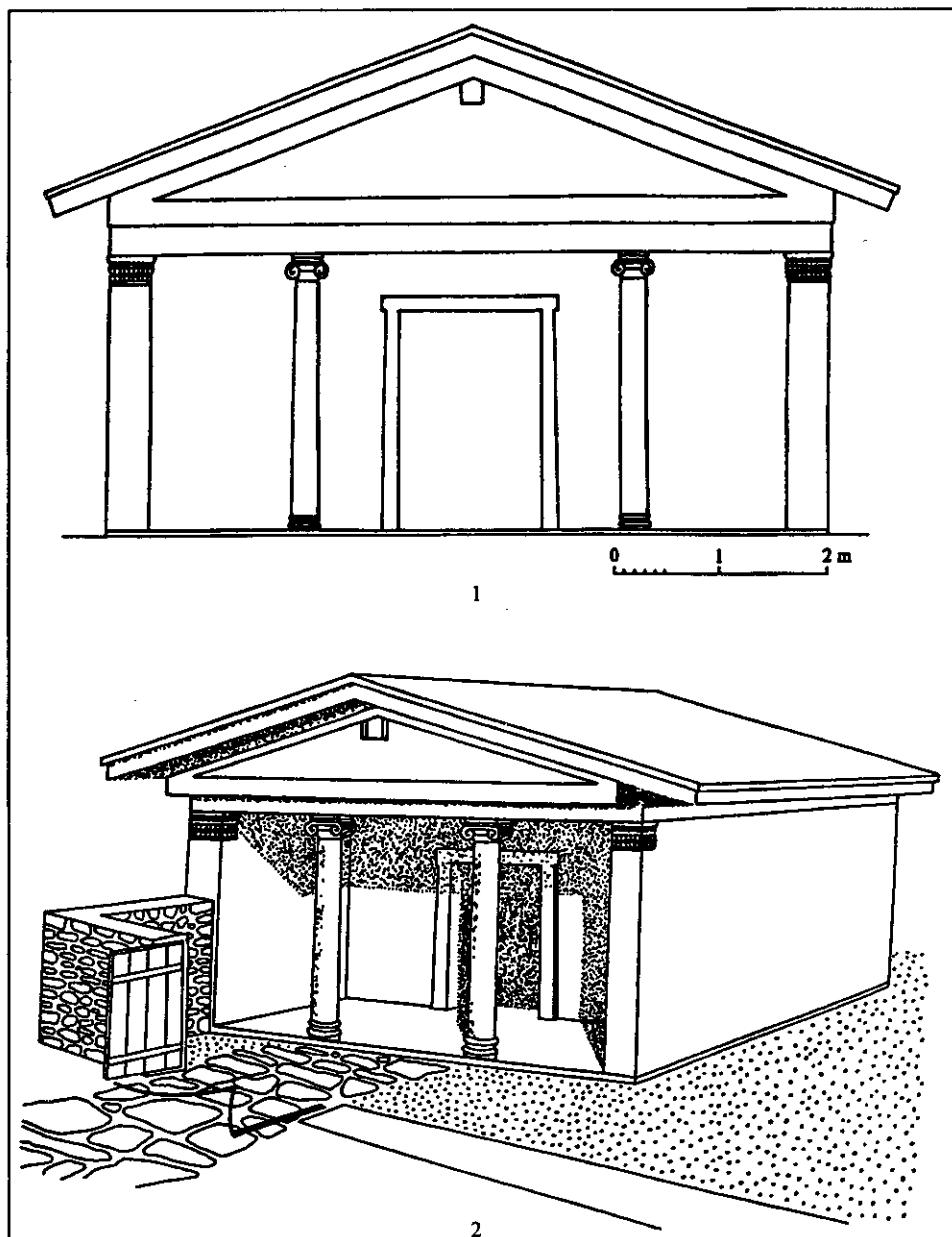

Рис. 3. Реконструкція храму Юпітера Доліхена на території Балаклави (за Т. Сарновським і О. Я. Савелею).

(не стилобату, а саме фундаменту), на якому знаходиться база (відмітка 30,11 м), на 0,2—0,3 м вищий за підлогу приміщення «В» і навіть на 0,1 м за підлогу більш пізнього приміщення «D» (рис. 1)²². Це свідчить про те, що колона належала до найбільш пізнього періоду, синхронного з приміщенням «D». Саме до цього періоду і належить визначення фундаменту бази, як *in situ*. Окрім усього сказаного, досить важко уявити собі можливість поєднання антового храму з подібною бічною прибудовою приміщення «D». По-друге, велими малий діаметр колони (верхній діаметр становить 20,5 см) (рис. 4, 3)²³ свідчить, що, скоріш за все, це була інтер'єрна колона, яка знаходилася у критому приміщенні. По-третє, відсутні будь-які археологічні дані про можливість розміщення тут ще однієї колони, яка у поєднанні із згаданою вище могла б утворювати портик.

Що стосується наявності в зовнішній стіні № 4 входу в приміщення «С», то, за звітною документацією (рис. 1)²⁴, його не було взагалі. Автори реконструкції

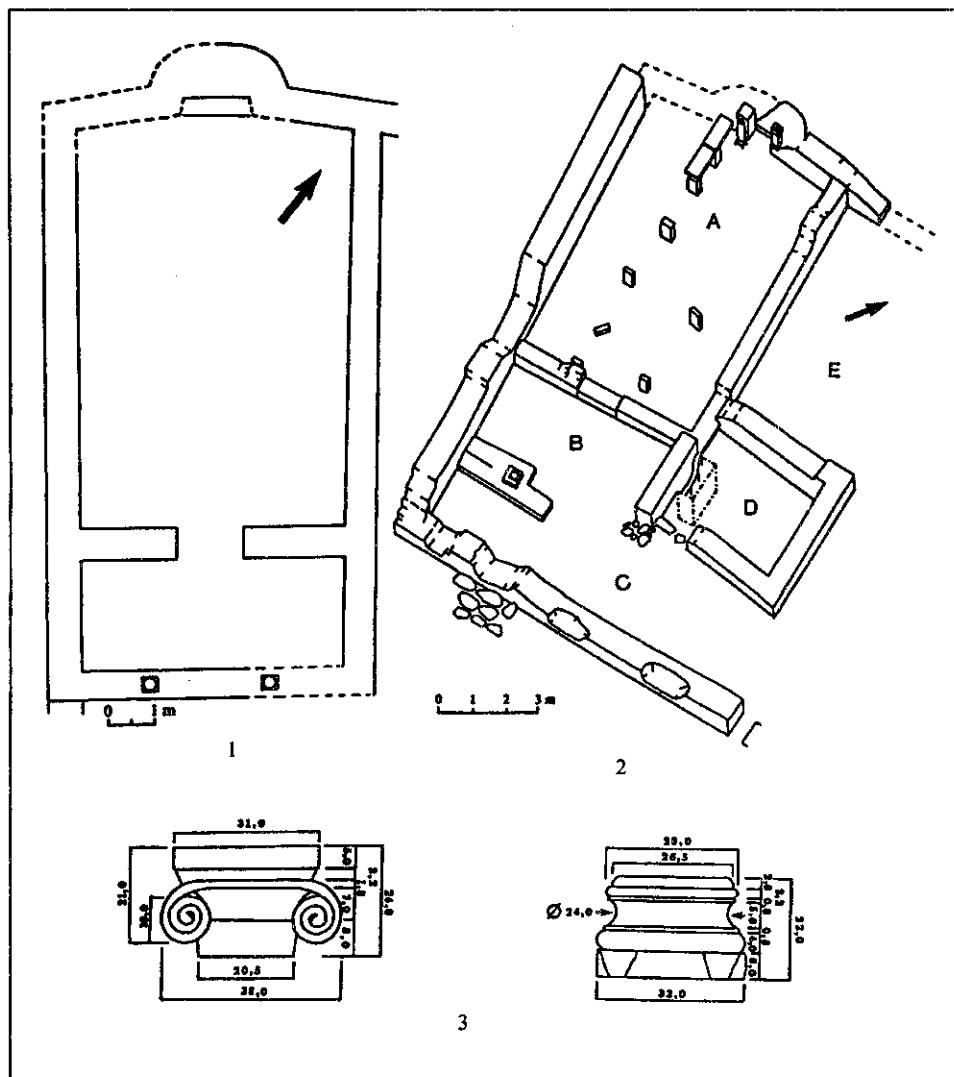

Рис. 4. План (1), аксіометричне зображення (2) та архітектурні деталі (3) з розкопок на території Балаклави (за Т. Сарновським і О. Я. Савелєю).

припускають існування входу в стіні № 4 на основі лише наявності на південь від стіни № 4 («огорожі», на їхню думку) кам'яної бруківки з великих плит, вважаючи, що сам вход не зберігся, оскільки був зруйнований більш пізньою ямою. Тим часом, на кресленнях і фотографіях у звіті про розкопки за 1997 р. цілком чітко видно, що особливості руйнування ямою стіни № 4 виключають можливість існування тут в більш ранній час входу, та ще такого широкого — двостворчатого, як показано в реконструкції (рис. 3). Ширина розриву в стіні, утвореного ямою, складає всього приблизно 0,7 м (рис. 1). Це при майже такій же товщині торців стін і виконанні внутрішнього шару кладки з дрібного буту обумовило б спорудження спеціальних одвірків вхідного отвору для закріплення середнього шару кладки. У цьому випадку ширина отвору складала б не більше 30—40 см. Окрім того, на опублікованому обмірному кресленні досить чітко видно, що загадувану із зовнішньої сторони стіни № 4 бруківку зсунуто відносно осі «входу» майже на один метр (рис. 1). Це не дає підстав для твердження про наявність функціонального зв'язку між бруківкою і проломом в стіні, який було утворено ямою.

Необхідно зазначити також відсутність перев'язі між стінами приміщення «А» (стінами № 1 і 2; № 5 і 6) (рис. 1), що у храмовому будівництві неухильно

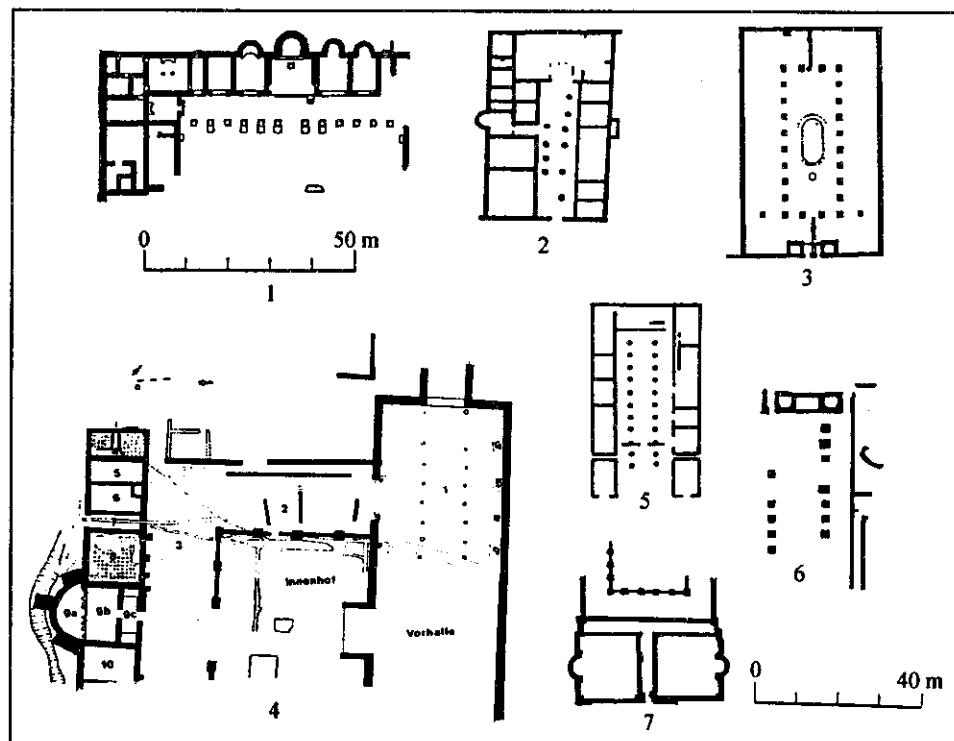

Рис. 5. Схематичні плани приміщення «scholae» з розкопок пунктів дислокації римських військ (за H. v. Petrikovits i R. Fellmann (Ален): 1 — Ламбесис; 2 — Карнунт; 3 — Новезіум; 4 — Ален; 5 — Інчтатхил; 6 — Церлеон; 7 — Ветера.

дотримувалося. Була відсутня і чітка прямокутність у «розбивці» «храму» на місцевості. Особливо це стосується приміщення «A», північно-західна стіна якого відходить під тупим кутом від подовжньої стіни № 6, і, судячи із збереження *in situ* лав S1, S2, повинна була під гострим (а не майже прямим, як це довільно показано на обмірному кресленні (?!) кутом підходить до стіни № 1 (рис. 1).

Таким чином, аналіз аргументації авторів розкопок на користь висновку про наявність «храму» показує її неспроможність і дозволяє виключити можливість трактування даної частини розкопаного комплексу як антового храму.

Але все стає на свої місця, якщо виходити з суворого, не тенденційного аналізу характеру відкритих будівельних залишків. Основоположним є факт зведення в першому будівельному періоді стін (№ 1 і 4 і, очевидно, № 5), що обмежують ділянку і не з'єднані у перев'язь із жодною із внутрішніх стін. Невеликі розміри і практично повна відсутність обробки каменя, з якого були зроблені зовнішні стіни, а також відсутність вапнякового або цем'янкового розчину як в'яжучого свідчать про те, що ці стіни не мали оборонного призначення. З іншого боку, товщина стін, — приблизно 70—80 см, — вказує на те, що при даній товщині вони навряд чи могли призначатися для простої огорожі. Отже, з самого початку планувалося використання цих стін як несучої конструкції з метою будівництва всередині їх периметра комплексу критих приміщень.

Саме зведення периметра і є первім будівельним періодом споруди, що розглядається, внутрішнє планування якої відновлюється лише частково. Але відсутність у задумах будівельників бажання передбачити тут будівництво храму, а тим більше використання кладки № 1, як подовжньої стіни такого храму, цілком очевидно. В іншому випадку кладки внутрішніх стін № 2, 3 і 6 з'єднувалися б зі стінами № 1 і 5 у перев'язь. У другому будівельному періоді виникають кладки № 2, 3, 6. Не виключено, що стіни № 2 і 3 різночасні, і спочатку в другому будівельному періоді приміщення «В» і «С» складали одне ціле. До третього будівельного періоду належить поява колони, яка могла б бути встановлена лише

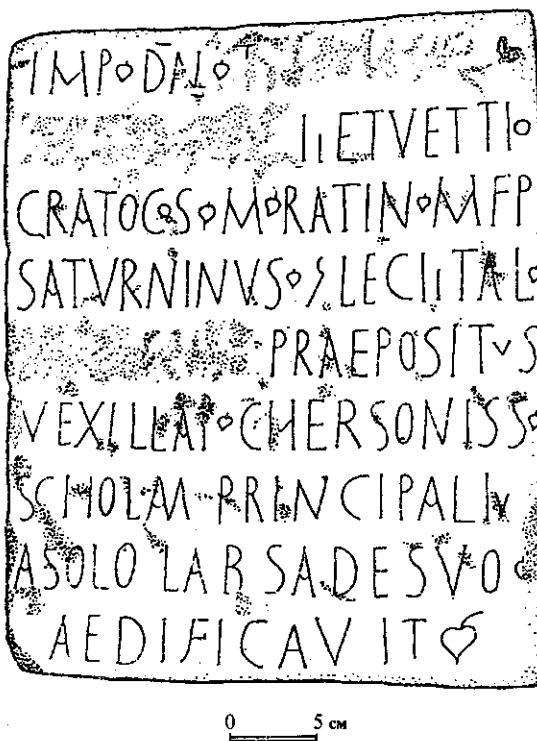

Рис. 6. Напис 250 р. з розкопок римської цитаделі Херсонеса зі згадкою «scholae principalium» (за Ю. Г. Виноградовим, В. М. Зубарем та І. А. Антоновою).

після руйнування кладки № 3. Остання, судячи з її місцерозташування і характеру залишків, що збереглися, не могла виконувати функцію стилобату. Виходячи з глибини залигання колоні і будівельних залишків приміщення «D», про що вже йшла мова вище, є підстави припускати, що поява колони і приміщення «D» синхронні. Сама ж колона знаходилася не в портику, а в критому приміщенні.

Зрозуміло, ні про який «предхрамовий» простір — «Е», розташований на схід від приміщення «А», й мови бути не може, оскільки у будь-якому випадку вход у приміщення «А» знаходився на півдні. Зазначимо також, що неоднакова товщина

зовнішніх і внутрішніх стін (останні тонші) свідчить про те, що їх висота була різною. Внутрішні стіни, що прилягають впритул до зовнішніх, були нижчими. А це, з урахуванням замкненості планування комплексу та орієнтування його приміщень всередину периметра, дає підстави припускати, що покрівлі приміщень, які прилягають до зовнішнього периметра, мали односхилий дах із нахилом у бік внутрішнього двору, яким, очевидно, і був простір «Е» (рис. 1).

Фактичні дані дозволяють констатувати лише те, що в процесі розкопок 1996—1997 рр. було розкрито одне приміщення культового призначення — «А», і лише функціонально пов’язані з ним приміщення «В» і «С». Два останні були службовими, а разом з культовим становили лише частину великого будівельного комплексу, зведеного римськими військовослужбовцями на території сучасної Балаклави²⁵. Виходячи з вищезазначеного, приміщення «А», «В», «С» не можна розглядати як окремо розташований антовий храм.

Звідси постає питання про функціональне призначення як усього комплексу, так і, зокрема, приміщення «А». У зв’язку з цим зазначимо той важливий факт, що на захід від розкопаного у 1996—1997 рр. комплексу, вірогідно, була площа, вимощена масивними вапняковими плитами, які простежуються в західному борту котловану, виритого екскаватором ще до початку розкопок. Тоді, очевидно, також не випадково є наявність фрагмента бруківки з аналогічних плит, розташованого на південь від стіни № 4²⁶. А це дає підстави припускати, що комплекс знаходився на замощенні території, яка була, найімовірніше, площею.

Подібне розташування комплексу, розкопаного у 1996—1997 рр., до якого належало приміщення культового призначення, з урахуванням супроводжуючого матеріалу і відкритих раніше споруд, типологічно подібних до казарм, дає підстави для гіпотези про те, що в даному випадку ми маємо справу з принципією кастелла, одне з приміщень якої було перетворене в армійське святилище, назване у написі «храмом».

За своїм архітектурно-планувальним рішенням і зробленими знахідками балаклавський комплекс подібний до «scholae principalium» — відомих на території римських військових таборів, які, як правило, належали комплексам принципій. У даному випадку балаклавська «schola» не мала ізольованого об’ємно-просторового вираження, тим більше у вигляді антового храму. І нас не повинні бентежити невеликі розміри балаклавського комплексу, оскільки це,

насамперед, залежало від тих функцій, для яких він призначався, і кількості людей, які збиралися тут. Як відомо, різні види споруд, пов'язані з римською військовою архітектурно-будівельною традицією, відрізнялися порівняно невеликими розмірами в Північному Причорномор'ї від інших районів дислокації римських військ. У зв'язку з цим, доцільно нагадати, наприклад, терми, розкопані на території римської цитаделі Херсонеса і в Хараксі²⁷.

Спочатку схолою (*schola* від грецького — дозвілля, відпочинок, місце зустрічі вчителя з учнями) називалися напівкруглі кам'яні лави або невеликі кімнати з лавками для сидіння, а пізніше — невеликі приміщення в принципіях римських військових таборів, що розташовувалися, як правило, недалеко від офіцерських казарм²⁸. Такі приміщення були своєрідними клубами й одночасно святыни молодших офіцерів. Приміщення, споруджені членами клубу різним божествам, як і в балаклавському комплексі, прикрашалися стінним розписом, вівтарями і статуями, в тому числі й написами. Найбільш яскравим прикладом цього є *scholae*, розкопана у Ламбесісі на території Нумідії, в північній частині якої *in situ* стояли вівтарі та інші монументи²⁹. Analogічні «*scholae*», за епіграфічними пам'ятками, відомі в Аквінку, Карнунті, Брігеці, Мізені, Лутгуні, Римі, Вімініції на території римської цитаделі Херсонеса. Археологічно частково або повністю «*схоли*» досліджені в Новізумі, Інчтатхілі, Карнунті, Ветері, Церлеоні³⁰, а також, можливо, в Алені³¹ і Нове (рис. 5)³². Такі клуби були споруджені за найрізноманітнішими планами, і дуже часто мали апсидальні ніші, стінні розписи, були облаштовані лавами, статуями і вівтарями, — усіма тими необхідними атрибутиами для відправлення сакральних дій та дозвілля. Ці характерні ознаки зближують *scholae* римських військових таборів з культовим приміщенням, відкритим під час розкопок на території сучасної Балаклави. Така атрибуція розкопаного комплексу підтверджується й тим, що, епіграфічно, наявність «*scholae principaliū*» зафіксована у сусідньому Херсонесі (рис. 6)³³, який вже зараз не можна розглядати як головний опорний пункт римської військової присутності в цьому районі³⁴. Тому наявність римського опорного пункту на території сучасної Балаклави, де дислокувався порівняно численний гарнізон, і наведені аналогії, роблять висловлені міркування стосовно інтерпретації розкопаних «*scholae*» цілком віправданими. А те, що ці споруди у загаданому написі названі «храмом», не повинно вводити в оману, оскільки ремонт більш ранньої споруди, де згодом були встановлені вівтарі та статуї богів, був значною подією в житті римського гарнізону на території Балаклави, і бажання звеличити зроблене в написі, слід визнати цілком природним.

Отже, приведені міркування не дозволяють говорити про наявність окремо розташованого на священній ділянці храму в антах, присвяченого Юпітеру Доліхену, на території сучасної Балаклави. Адже добре відомо, що на території римських таборів, за винятком місць, пов'язаних із шануванням офіційних римських богів або імператорів³⁵, спеціальні культові споруди, присвячені неримським божествам, до яких, поза всяким сумнівом, повинен належати і Юпітер Доліхен, були відсутні³⁶. А в інших випадках, коли під час розкопок, як такі відкриті, — розташовані поза межами укріплень³⁷. У даному ж випадку культові приміщення входили до комплексу будівлі, вірогідно, принципії, і, найімовірніше, були «*scholae*» молодших офіцерів розквартириваного тут гарнізону в середині — другій половині II ст., який належав до Херсонеської вексилляції, де, поряд з культом Юпітера Доліхена, очевидно, відправлялися культу та традиційно-римських богів. Причому, наявність у цьому комплексі пам'яток, пов'язаних з різними божествами, свідчить про неоднорідність ідеологічних поглядів молодших офіцерів римського гарнізону, що тут дислокувався.

²⁷ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — К., 1994. — С. 41—79; Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э.—VI в. н. э.). — К., 1998. — С. 88, 89.

²⁸ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Das Dolichenum von Balaklawa und die römischen Streitkräfte auf der Südkrim // Archeologia. — 1998. — 49. — S. 21—33; Савелья О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт у Балаклавы в Юго-Западном Крыму (по результатам раскопок 1996, 1997 гг.) // Проблемы истории и археологии Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1999. — С. 44, 45.

³ Зубарь В. М., Костромичева Т. И. Новый ауреус из окрестностей Херсонеса // КСИА. — 1990. — Вып. 197. — С. 83—86; Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 67, 68; Зубарь В. М. Херсонес Тавріческий ... — С. 65—69.

⁴ Савеля О. Я. Работы Севастопольской экспедиции // Археологические исследования в Крыму 1993 г. — Симферополь, 1994. — С. 116; Савеля О. Я. Некоторые результаты работ Севастопольской археологической экспедиции в округе Херсонеса в 1990—1995 гг. // Хсб., 1997. — Вып. VIII. — С. 89—91; Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 19.

⁵ Филиппенко А. А. Строительные керамические материалы с пунктов дислокации римских войск в Кадыковке и на высоте Казацкой // Хсб. — 1998. — Т. IX. — С. 110—117; Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт.... — С. 44. Принагідно слід зазначити, що ознаколення з колекцією дахівок з цих розкопок у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» дозволяє стверджувати, що клейма з абревіатурою VEM належать добре відому типу з VEMI, але не з відтиснутою останньою буквою «І».

⁶ Порів.: Petrikovits H. V. Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit // Abhandlungen der Rheinisch — Westfälischen Akademie der Wissenschaften. — 1975. — Bd. 56. — S. 53, Abb. 7; Sarnowski T. Fortress of the Legio I Italica at Nove // Limes. Akten des 11 Internationalen Limeskongresses. — Budapest, 1977. — P. 415; Davison D. P. The Barrack of the Roman Army from the 1-st to 3rd Centuries A. D. — London, 1989. — Part I—III; Johnson A. Römische Kastelle. — Mainz am Rhein, 1990. — S. 188—198, Abb. 127, 129; Junkelmann M. Die Reiter Roms. — Mainz am Rhein, 1991. — Teil II. — P. 100—112.

⁷ Зубарь В. М. Херсонес Тавріческий ... — С. 44—47. — Рис. 5, 6.

⁸ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 19; Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт ... — С. 44.

⁹ Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт... — С. 44.

¹⁰ Савеля О. Я. Работы Севастопольской экспедиции. — С. 116; Савеля О. Я. Некоторые результаты работ ... — С. 89—91; Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 19.

¹¹ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 39—41; пор.: Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт... — С. 45.

¹² Зубар В. М., Сарновский Т., Савеля О. Я. Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 67—76; Sarnowski T., Zubari V. M., Savelja O. Ja. Zum religiösen Leben der niedermoesischen Vexillationen auf der Südkrim. Inschriftenfunde aus dem neu entdeckten Dolichenum von Balaklawa // Historia. — 1998. — Bd. 47/3. — S. 321—332; Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 41—46; Зубарь В. М., Савеля О. Я., Сарновский Т. Новые эпиграфические памятники из римского храма в окрестностях Херсонеса Тавріческого // ВДИ. — 1999. — № 2. — С. 197—207.

¹³ Порів.: Božilova V., Kolendo J., Mrozevicz L. Inscriptiones latines de Novae. — Poznan, 1992. — P. 16—17, № 4; P. 91, № 52; P. 95, № 56; Kolendo J., Božilova V. Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie inférieure). — Bordeaux, 1997. — P. 86, pl.48; P. 173, pl.168.

¹⁴ Зубар В. М., Сарновський Т., Савеля О. Я. Нові латинські написи ... С. 70—71; Sarnowski T., Zubari V. M., Savelja O. Ja. Zum religiösen Leben.... — S. 326—329; Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 43, 44; Зубарь В. М., Савеля О. Я., Сарновский Т. Новые эпиграфические памятники ... — С. 202—205.

¹⁵ Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт ... — С. 45.

¹⁶ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — S. 21—31; Савеля О. Я., Сарновский Т. Римский опорный пункт ... — С. 45.

¹⁷ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — Abb. 13—15.

¹⁸ На жаль, автори публікації не проставили номерів кладок стін на опублікованому кресленні (Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — Abb. 4), тому ми були змушені посилатися на номери стін, які наведені у звітах про розкопки, здані на збереження в архів Кримської філії Інституту археології НАН України.

¹⁹ Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — Abb. 4, 5.

²⁰ Савеля О. Я. Отчет об охранных раскопках в Балаклаве в 1996 г. // НА Кримської філії ІА НАН України. — Інв. № 452. — 1996. — С. 4, 5.

²¹ Савеля О. Я. Отчет об охранных раскопках в Балаклаве в 1996 г. — Рис. 5, 15; Савеля О. Я. Отчет об охранных исследованиях Севастопольской археологической экспедиции в г. Балаклаве в 1997 г. // НА Кримської філії ІА НАН України. — Інв. № 461. — 1997. — Рис. 18.

²² Sarnowski T., Savelja O. Ja. Op. cit. — Abb. 4.

²³ Ibid. — Abb. 12.

²⁴ Савеля О. Я. Отчет об охранных исследованиях Севастопольской археологической экспедиции в г. Балаклаве в 1997 г. — Рис. 6, 16.

²⁵ Там же. — Рис. 6, 16.

²⁶ Савеля О. Я. Отчет об охранных раскопках в Балаклаве в 1996 г. — Рис. 9, 10; Савеля О. Я. Отчет об охранных исследованиях Севастопольской археологической экспедиции в г. Балаклаве в 1997 г. — Рис. 2—5.

²⁷ Блаватский В. Д. Харакс // МИА. — 1951. — № 19. — С. 287, 288; Антонова И. А., Аркадова Л. А. Раскопки терм и античной протейхизмы в Херсонесе // АО за 1970 г. — М., 1971. — С. 270.

²⁸ Domaszewski A. Die Religion des römischen Heeres // Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. — 1895. — 14. — S. 68—95; Curle J. A Roman Frontier Post and its People. The Fort of Newstead in the Parish of Melrose. — Glasgow, 1911. — P. 53; Hopkins C., Rowell H. T. The Pretorium // The Excavations at Dura-Europos. — Preliminary Report of the Fifth Season of Work. — New Haven, 1934. — P. 208, 209; Ruggiero E. de. Dizionario epigrafico di antichità. — Roma, 1961 (reprint). — Vol. 3. — P. 1. — Col. 367—369; Frank R. J. Scholae Palatine. The Palace Guards of the Later Roman Empire // Papers and Monographs of the American Academy in Rome. — 1969. — Vol. 13. — P. 13, 14.

²⁹ CIL. VIII. 2554; Domaszewski A. Die Religion ... — S. 85.

³⁰ Domaszewski A. Die Religion ... — S. 80—90; Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Schola principalium в Херсонесе // НЭ. — 1999. — Т. 16. — С. 75, прим. 18—19.

³¹ Fellmann R. Principia-Stabsgebäude // Limesmuseum Aalen. — 1983. — Heft 31. — S. 77, Abb. 2.

³² Sarnowski T., Ladomirski A. Novae —Western Sector, 1991 // Archeologia. — 1994. — 44. — P. 81.

³³ Vinogradov Ju. G., Zubary V. M. Die Schola Principalium in Chersonesos // Il Mar Nero. — 1995/1996. — II. — S. 129—143; Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Указ. соч. — С. 79.

³⁴ Савеля О. Я., Сарновский Т. Две латинских надписи из Балаклавы и Херсонеса // ВДИ. — 1999. — № 1. — С. 43, 44; Зубарь В. М. О римской вексилляции Херсонеса в середине — второй половине II в. н. е. // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 1999. — 7. — С. 93—100.

³⁵ Petrikovits H. V. Op. cit. — S. 75—78, Abb. 15; Fellmann R. Op. cit. — S. 16, 17.

³⁶ Зубарь В. М., Сарновский Т., Савеля О. Я. Нові латинські написи ... — С. 75—77; Sarnowski T., Zubary V. M., Savelja O. Ja. Zum religiösen Leben ... — S. 333—335; Зубарь В. М., Савеля О. Я., Сарновский Т. Новые эпиграфические памятники ... — С. 207—210. Детальніше див.: Birley E. The Religion of the Roman Army: 1895—1977 // E. Birley. The Roman Army Papers 1929—1986. — Amsterdam, 1988. — P. 400—407.

³⁷ Baatz D. Der römische Limes. Archeologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau. — Berlin, 1975. — S. 117—121, Abb. 48; Die Römer in Hessen. — Stuttgart, 1982. — S. 197—203; Clauss M. Mithras. Kult und Mysterien. — Munchen, 1990. — S. 51—60; Johnson A. Op. cit. — S. 115—244.

С. Д. Крыжицкий, В. М. Зубарь

К ВОПРОСУ О РЕКОНСТРУКЦИИ ХРАМА ЮПИТЕРА ДОЛИХЕНА НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОЙ БАЛАКЛАВЫ

В настоящее время установлено, что римские войска во второй половине II — первой половине III вв. н. э. дислоцировались не только в Херсонесе, но и его окрестностях, в частности на территории современной Балаклавы. В 1996—1997 гг. здесь был раскопан строительный комплекс, два помещения которого Т. Сарновским и О. Я. Савелей были интерпретированы в качестве храма в антах, посвященного Юпитеру Долихену, располагавшемуся на священном участке — теменосе.

Но внимательное знакомство с опубликованными обмерным чертежом раскопанных строительных остатков, аксонометрическим изображением и реконструкцией показало их противоречие предложенной интерпретации. Если исходить из строгого анализа характера открытых строительных остатков, можно констатировать, что здесь было исследовано два помещения культового назначения, которые являлись частью большого строительного комплекса. В сугубо предположительном плане он может быть определен как здание «принципия кастелла», два помещения которого были превращены в армейское святилище. Характер взаимного расположения строительных остатков, наличие здесь скамей, найденные материалы и аналогии — все это свидетельствует о близости раскопанных помещений «scholae» римских военных лагерей, встроенных в комплексы принципий. «Scholae» обычно выполняли роль своеобразных клубов и одновременно являлись святилищами младших офицеров. Все они были построены по различным планам, но, как правило, имели апсидальные ниши, были снабжены скамьями, стенными росписями, статуями и алтарями, т. е. всеми теми атрибутами, которые располагали к отправлению сакральных действий и досугу. И «schola» римского кастелла на территории современной Балаклавы в этом отношении не составляла исключения.

TO THE QUESTION OF RECONSTRUCTION OF THE TEMPLE OF JUPITER DOLICHEN
ON THE TERRITORY OF THE CONTEMPORARY BALAKLAVA

At present time, it is established that Roman troops were stationed not only at Chersonesos but also in its environs, in particular on the territory of the contemporary Balaklava, in the second half of the II century — first half of the III century AD. In 1996—1997, a constructional complex was excavated there, whose two rooms were interpreted by T. Sarnovsky and O. Ya. Savelei as a temple in antae, which was dedicated to Jupiter Dolichen and located at a sacred place — temenos.

But an attentive acquaintance with the published measuring plan of the excavated constructional remnants, their axonometric image, and reconstruction revealed their contradiction to the proposed interpretation. By starting from the strict analysis of the character of the found constructional remnants, we may state that two studied rooms had a religious function and were a part of the large constructional complex. In the especially assumptive respect, we can consider the last as a building of principium castell, whose two rooms were transformed into a military sanctuary. The character of mutual disposition of the constructional remnants, the presence of benches, the found materials, and some analogies testify to the closeness of the excavated rooms to scholae of Roman military camps, built in the complexes of principia. As usual, scholae played a role of peculiar clubs and simultaneously were the sanctuaries of junior officers. All they were built on various plans but, as a rule, had apsidal niches and contained benches, wall painting, statues, and altars, i.e., all attributes ingratatory to the implementation of sacral actions and to a leisure. The schola of the Roman castell in the territory of the contemporary Balaklava presents no exclusion in this respect.

Одержано 10.10.99

О. В. Комар

РАННІ ХОЗАРИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

Стаття присвячена аналізу групи кочівницьких комплексів Північного Причорномор'я останньої чверті VII — першої третини VIII ст.

Серед ранньосередньовічних комплексів, залишених кочовим населенням Північного Причорномор'я, найбільше увагу дослідників привертають знахідки «перещепинсько-вознесенського» кола. Причиною цього є не лише багатство інвентарю, а й, насамперед, дискусійність головних питань їх інтерпретації: від первинної — до хронології, етнічної та культурної належності. Після виходу у світ монографії Й. Вернера¹ почала обговорюватися навіть персональна належність Кубрату перещепинської знахідки.

Основою інколи протилежних висновків про етнос власників комплексів «кантської» та кочової груп слугувало уявлення про надетнічний характер «дружинної» культури, яку вони ніби-то репрезентують. Реальним кроком, який справді зрушив проблему з мертвової точки, стала правильна інтерпретація Вознесенської пам'ятки. С. О. Плетньова першою відмовилася від версії про військовий табір і порівняла її конструкції з тюркськими оградками². Пізніше А. К. Амброз надійно обґрутував належність Вознесенського комплексу до кола поминальних споруд тюрків-тутю (далі: тюркютів) — куруків. За аналогією з Вознесенкою дослідник відніс до поминальних храмів і Глодоси, а також з обмовками вказав на можливість зв'язку Перещепини з аналогічною поминальною обрядовістю³. Після виходу статті безсумнівною була лише подібність Вознесенських споруд до

курука з Сариг-Булуна, аналогія ж з комплексом Кюль-Тегіна здавалася лише символічною. Однак інтуїція дослідника блискуче підтвердилася публікацією В. А. Кузнецовим комплексу з Мокрої Балки, планування кам'яних споруд якого майже точно повторює внутрішній храм-барк курука Кюль-Тегіна, а набір збройних бляшок ідентичний Вознесенському (рис. 1, 10, 11, 13, 20)⁴. Такі ж набори бляшок і стремен знайдені неподалік від Мокрої Балки у жертовних ямах дромосів катакомб Директорської Гірки, над якими були збудовані прямокутні кам'яні огорожі, пов'язані М. П. Абрамовою з тюркською традицією⁵. Подібна ж за інвентарем підкурганна катакомба к. 1 Шилівського могильника у Поволжі знаходилася усередині великої (45,5 × 42,5 м) квадратної дерев'яної огорожі⁶. В. Є. Войтов частково правий, що вказані комплекси, за всією сумаю ознак, дійсно не мають точних аналогій у Центральній Азії⁷, проте цього і слід було чекати, зважаючи на величезну відстань між ними. Важливіше інше — ніде поза ареалом розселення тюркотів подібні комплекси взагалі не знаходять аналогій. Найзахідніші тюркотські куруки відомі у Казахстані — Городищенське IX, к. 14 Кансая⁸; однак Вознесенка більш близька до монгольських куруків I типу за В. Є. Войтовим — Гіндін-Булак I, Унгету I, Іх-Хушот⁹. Їх зближують орієнтація (у Вознесенці відхилення на північ), підчотирикутна із заокругленими кутами форма валу, відсутність проходу, довга кам'яна вимостка на схід від валу. Відрізняються ж відсутністю рову, насипу всередині, храму-барк та балбалів. Рів відсутній і в тувинському куруці з Сариг-Булуна, де, як і у Вознесенці, відповідно до тюркотського обряду, описаного в Чжоушу, функцію барка виконувала юрта¹⁰. За розмірами (82 × 51 м, ширина валу — 11 м) Вознесенка дещо поступається лише курукам Ільтерес-кагана (Шивет-Улан — 692—693 рр.), Більге-кагана (Хушо-Цайдам I — 734—735 рр.) та Кюль-тегіна (Хушо-Цайдам II — 732—733 рр.), майже дорівнюючи куруку початку VIII ст. Хушо-Цайдам III¹¹. Однак за працезатратами вона не поступається, а частково переважає вказані споруди, оскільки у Вознесенці вал насипаний зі спеціально привезеного каміння. Це важливий показник, оскільки розміри куруків у тюркотів строго регламентувалися відповідно до титулу похованого. Куруки I типу споруджувалися лише для каганів та членів їхніх сімей — тегінів, ябу, шадів. Неважаючи на відсутність усередині додаткових кам'яних споруд, Вознесенка за розмірами і працезатратами впевнено потрапляє до розряду тюркотських каганських куруків.

Незалежно від поглядів А. К. Амброза, до схожих висновків прийшов і О. І. Семенов¹². Проте визначення групи кочівницьких тілоспалень VII — початку VIII ст., до якої дослідник відносить I та VII могили з Новогригорівки, Вознесенку та Глодоси, — не бездоганне — могила VII з Новогригорівки упевнено датується гунським часом¹³. Сумнівною є її спроба на підставі знахідки хребця людини в норі гризуна стверджувати наявність у Вознесенці залишків спалення кагана або жертві: такого ритуалу не відзначено для жодного з тюркотських куруків. У жертовних ямах Вознесенки, Мокрої Балки та Директорської Гірки спостерігаємо специфічний обряд поховання обпалених залишків озброєння та кінської збрui, який примушує згадати кілька інших комплексів. Комплекс гунського часу з урочища Макартет являв собою залишки спалення кінської збрui, сідел, стріл та двох казанів, складених до невеликої ямки, в яку були встромлені три мечі¹⁴. Надзвичайна подібність обряду до Вознесенського дозволяє ставити питання про схожість, принаймні, ідеологічних уявлень цих двох груп населення. Інший комплекс походить зі зруйнованого кургану поблизу с. Велика Орлівка у Подонні. Поховання в кургані відсутнє, натомість виявлено подібний до Вознесенського комплекс речей: 15 вудил; 7 стремен; залишки вузди у вигляді пряжок, дзвіночків та бронзових квадратних і прямокутних бляшок, обтягнутих золотою фольгою; золоте «коліщатко»; бронзовий глек та бронзове посріблене блюдо; а також ряд речей, точне призначення яких невідоме¹⁵. Судячи з опису, у комплексі поєднуються бляшки Вознесенського типу та ранньосалтівські поясні деталі, що дозволяє обмежити дату другою чвертю VIII ст. Більш раннім є комплекс з «Царського кургану» (Прикубання), який складався з геральдичних деталей поясу, загорнутих у кольчугу¹⁶. Подібні комплекси (тайнички) відомі практично на всіх салтівських могильниках за обрядом кремації Кавказько-Прикубанського регіону та басейну Сіверського Дінця (Борисово, Дюрсо, Казазово 2, Перекупський І,

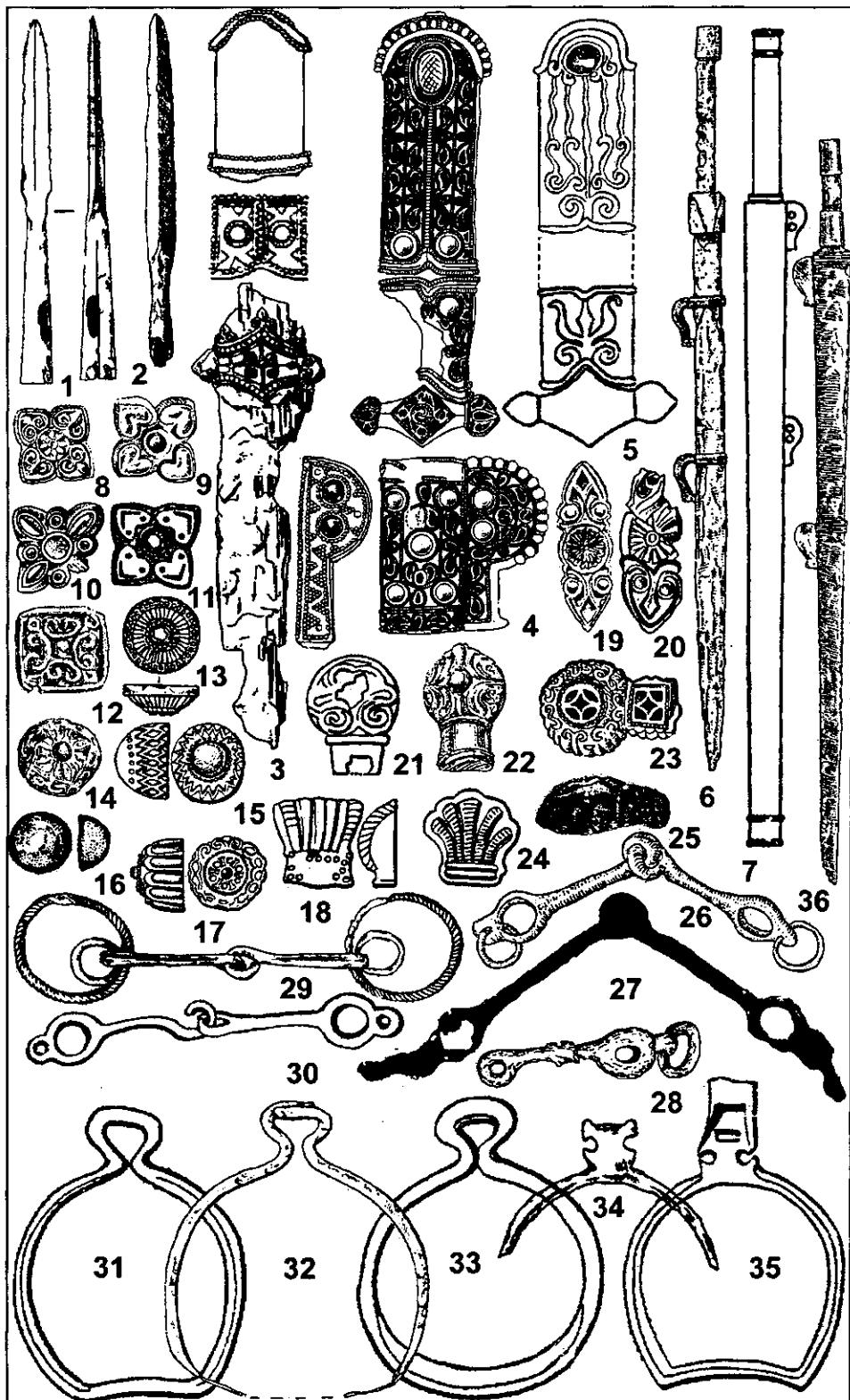

Рис. 1. Деталі озброєння і кінського спорядження: 1, 12, 32 — Новогригорівка, мог. 1; 2, 4, 15, 18, 21, 30, 31 — Глодоси; 4, 17, 23 — Перещепина; 5, 8, 9, 14, 19, 22, 24, 26, 33, 35 — Вознесенка; 6 — Сивашівка; 7 — Виноградне, кург. 5; 10, 11, 13, 20, 28 — Мокра Балка; 16 — Келегей; 25 — Нові Санжари; 27 — Арибашево; 29, 34 — Ясинове; 36 — Уч-Тепе; 3—5 — реконструкція (за А. К. Амброзом).

Молдованка, Нова Покрівка, Тополі, Суха Гомольша, П'ятницьке, Кочеток, Лисий Горб, Маяки). Тайнички — це покладені у невелику ямку комплекси обпалених речей, які, як правило, складалися з шаблі, кинджала, сокира, одного або кількох комплектів стремен та вудил, наконечників стріл та списів, часто також серпа чи іншого знаряддя. Шабля завжди зігнута, також зігнуті чи зламані стремена та вудила. Обряд пошкодження зброї відомий і у Глодосах — тут були фрагментованими меч, кинжал, два стремена; наявність же зігнутого навпіл наконечника списа переконливо свідчить саме про обряд. Аналогічно зламані були й залізні предмети барку з Мокрої Балки. Салтівські комплекси належать рядовому, вже напівосілому, населенню, тому їх важко порівнювати з Вознесененко чи Мокрою Балкою, однак у них виразно зберігається у спрощеній формі частина того ж поминального ритуалу.

Єдиним підкурганним тілоспаленням даного кола є поховання з Геленівки, розташоване глибоко у лісостепу на березі річки Стугна (Васильківський р-н Київської обл.). Е. Руліковський інтерпретував знайдені у кургані фрагменти кераміки як залишки урни¹⁷. Насправді ж вуглисто-попеляста пляма прослідковувалася практично по всій площі кургану, починаючи з рівня давньої поверхні і трішки заглиблюючись. Okрім кальцинованих людських кісток, у насипі кургану знайдені кістки коня та собаки. Поховальний обряд у даному випадку дуже близький до могили I з Новогригорівки, але замість курганного насипу вона мала характерну східно-турську круглу кам'яну викладку діаметром 21 м.¹⁸ Серед збереженого інвентарю слід відзначити вісімкоподібне стремено і вузький наконечник спису, що мають прямі аналогії у Глодосах, а також штамповани бронзові позолочені бляшки з характерним пальметоподібним орнаментом (рис. 1, 1, 12, 32). Глодоський комплекс також не має нічого спільногого з куруками і, скоріше за все, є лише схованими речами з пограбованого поховання за обрядом кремації¹⁹. Синхронні безкурганні кремації відомі у Борисівському могильнику. Серед салтівських кремаційних могильників він найбільш ранній — перші кремації тут з'являються ще в групі інгумаций з геральдичними поясами (п. 28, 47), — а до середини VIII ст. інгумації на могильнику повністю зникають²⁰. Якесь частина даного населення продовжувала кочувати в степу і в середині VIII ст., про що свідчить багате кремаційне поховання з кольчугою і солідом Тіберія III з «Вакурівського горба» у дельті Волги²¹, приблизно за 70 км на північний схід від Самосдельського городища — найбільш вірогідного відповідника хозарської столиці Атіль²².

Степові кремації змушують згадати відомий з писемних джерел обряд тілоспалення ранніх тюркотів, що практикували його до першої третини VII ст. (останні відомі спалення кагана Х'єлі у 634 р. і його небожа Хелоху в 639 р.), але, на жаль, достовірних археологічних даних про тюркотські спалення поки що мало²³. Увагу дослідників давно привертали подібні за обрядом два хакаські кургани з Копенського чаа-тасу (Єнісей) та тюркотські к. 1 Курая IV і к. 4 1935 р. Туекті (Алтай). У центрі курганного насипу здійснювалося основне поховання за обрядом тіlopокладання, навколо якого розташовувалися кілька комплексів, що містили обпалені залишки зброй, поясного набору, озброєння та кальциновані людські кістки. На думку А. А. Гаврилової, дані комплекси слід вважати тілоспаленнями, хоча в літературі вони найчастіше називаються «тайничками»²⁴. У хакасів обряд кремації на стороні був основним. Кісточки складалися посередині великої чотирикутної ями, часто наявні також кістки овець, корів, свиней. Над рядовими похованнями насипався курган, над похованнями ж знаті будувалися кам'яні чотири- або шестикутні огорожі-мавзолеї²⁵. Найближчі до подніпровських поховання відомі у Верхньому Прииртишші. Під невисокими округлими кам'яними курганами на рівні давньої поверхні знаходилися залишки кремації, іноді разом із кістками тварин²⁶. Обряд кремації хакасів і тюркотів, без сумніву, має спільне походження, тому подібність придніпровських та хакаських кремацій з великою імовірністю вказує на тюркотську належність даної групи населення.

Іншим, більш віддаленим, колом аналогій до наших комплексів є ранньосалтівські кургани з підквадратними ровиками, переважна більшість яких зосереджена у Сальсько-Маницькому межиріччі, в зоні розташування кургану з Великої Орлівки. Ідеологічний зв'язок «ровиків» з тюркотськими оградками і Вознесененко був надійно аргументований О. І. Семеновим і підтриманий іншими дослідниками²⁷, щоправда за походженням вони пов'язані не з «оградками», а, швидше,

з оточеними ровами куруками I та II типів за В. Є. Войтовим. Особливо показові куруки з чотирма проходами-роздрівами у валах Ерденмандал VI та Ельгене-Булак; у куруці ж з Сариг-Булуна на місці спаленої юрти-барк був споруджений квадратний з виступом курган, на збігання форми якого з одним із типів хозарських ровиків вже звертав увагу О. І. Семенов²⁸. Усі відомі кургани даного типу пов'язані з інгумаціями, тому можна лише стверджувати, що ця група населення була спорідненою, але не ідентичною салтівському населенню, яке сплюювало своїх небіжчиків, хоча нам відомий і біритуальний могильник Червона Гірка, на якому кремації співіснують з характерними тюркськими інгумаціями з цілим конем²⁹.

Речознавче вивчення «варварських» предметів комплексів перещепинсько-вознесенського кола також дає ряд цікавих спостережень. А. К. Амброз звернув увагу на однотипність клинової зброї Вознесенки, Глодосів та Перещепини. Мечі мали перехрестя з ромбоподібними виступами у центрі та на кінцях, руків'я завершувалося фігурними золотими футлярами, а піхви мали Р-подібні інкрустовані виступи (рис. 1, 3—5); фрагмент аналогічного футляра руків'я є і в Келегеях. Вознесенку і Глодосі зближує також наявність унікальних колінчастих кинджалів, аналогії до яких широко представлені на зображеннях Середньої Азії та тюркотьських скульптурах³⁰. Аналогічний кинджал, а також ще два перехрестя з ромбоподібними виступами у центрі і на кінцях, знайдені у кремаційних похованнях № 94, 134 та 138 Борисово; у кинджала з к. 1 Шилівки перехрестя має не ромбоподібні, а овальні виступи, подібні до зображень на тюркотьських скульптурах. Колінчастий ніж був і в п. З Директорської Гірки, більш пізній кинджал з прямим перехрестям — у салтівському тайничку з Тополь³¹. Археологічні знахідки на сході походять лише з хакаської культури чаатас³². Стійке поєднання предметів даного типу з однією поховальною обрядовістю не можна вважати випадковим. Надзвичайно цінні спостереження О. І. Семенова про ідентичність орнаментальних мотивів та техніки інкрустації золотою насічкою по залізу кинджалів з Глодосів та Вознесенки. У цій рідкісній для Європи техніці були інкрустовані також 3 стремена і вудила з Вознесенки, перехрестя меча з Перещепини. Дослідником чітко окреслене і коло аналогій: все той же трикутник — тюркотьські поховання Алтаю та Монголії і хакаська культура чаатас, Салівський курган з підквадратним ровиком, салтівські тіlopальні могильники Прикубання Дюрсо і Молдованка; а інкрустація сріблом по залізу відома в Олексіївському скарбі та аварському п. 200 Елюсалаш-Бачихеда; показова й ідентичність вознесенських стремен зображеню в Уструшанському храмі³³. Безумовно середньоазійського походження і характерний орнамент «розтріпана пальмета», представлений практично в усіх комплексах перещепинсько-вознесенського кола (рис. 1, 5, 12, 21; рис. 2, 18, 23, 29—36). Специфічна ювелірна техніка оформлення речей варварської групи з Перещепини та Глодосів, — гнізда для вставок конструкції «розрізний нахльост», — знаходить аналогії у Середній Азії, а також у ювелірних виробах гунського часу³⁴. У п. 1 к. 13 Дорофеївського могильника знаходилося дзеркало з ручкою так званого пелопонеського типу, яке має аналогії лише у джетиасарській культурі Східного Приаралля³⁵. Цей тип дзеркал пізніше стає чи не єдиним у хозарських курганах-куруках. У комплексі з Нових Санжар знайдений уламок вудил з кістяними пісаліями, який змушує згадати кістяні пісалії тюрків Алтаю. Подібність перещепинської дерев'яної посудини, від якої залишилася золота обкладка (рис. 2, 36), до ясинівського глека та тюркських посудин вже назначалася О. І. Айбабіним, а подібність обкладок сідла до катандинських — А. А. Гавриловою; аварські й тюркські аналогії до срібних і золотого глеків з ручкою-петелькою розібрани Е. Тот і А. Хорватом³⁶.

Очевидні паралелі у речових комплексах вознесенського та перещепинського типів змусили О. І. Семенова поставити питання: чи є це наслідком однокультурності чи використанням виробів однієї майстерні? За технікою виконання, формою та орнаментацією продукція такої «майстерні» у Перещепині та Келегеях представлена: зброя (мечі), прикрасами з бруї (блішки) й сідла (обкладки), особистими прикрасами (сережки, перстень, браслет, намисто з монет), прикрасами одягу (півсферичні дзвіночки та різноманітні блішки), посудом (золотий та два срібні глеки, дерев'яна кружка із золотою обкладкою, срібні й золоті чарки, ложка) — тобто практично всію «варварською» групою

Рис. 2. Прикраси з комплексів перещепинського, вознесенського та арцибашевського типів: 1, 7 — Глодоси; 2 — Арцибашево; 3, 13, 19, 20, 35, 36 — Перещепина; 4, 6, 30 — Нові Санжари; 5 — Келегей; 8, 18, 23, 24, 29, 32, 34 — Ясинове; 9, 31 — Романівка; 10, 27 — Виноградне, курт. 5; 11, 21, 25 — Уфа; 12, 22 — Морський Чульок; 14 — Музей історичних коштовностей України; 15 — Новопопківка; 16 — Джигінська; 17, 33 — Вознесенка; 26 — Макухівка; 28 — Наташине.

речей. Що це, як не пряме свідчення їх однокультурності? Як я вже намагався показати, відмінності насправді пояснюються лише хронологічною різницею³⁷. Комплекс форм, орнаментації та техніки виконання виробів з комплексів перещепинсько-вознесенського типу виразно показує наявність середньоазіатської та специфічної тюркотьсько-хакаської ремісничих традицій, які в Європу могли принести і, що головне, продовжувати зберігати на етапах Вознесенки та салтівської культури лише хозарські ремісники.

Логіку використання О. І. Семеновим візантійських монет як своєрідного етнічного індикатора зрозуміти можна: історія контактів хозар з Юстиніаном II у період 695—707 рр. могла б привести до появи у перещепинському комплексі монет кінця VII ст., як це спостерігається у Романівці. Однак, зважаючи на дану обставину, мною і було запропоновано обмежити дату пограпляння в землю перещепинського комплексу вузьким періодом — 680—690 рр. На інші комплекси з монетами першої половини VII ст. така обставина не діє — у вищезгаданому к. 1 Шилівки знайдений солід Іраклія і Костянтина (610—641 рр.), у п. 1 к. 13 Дорофейки — такий же солід та солід Фоки (602—610 рр.). Також до горизонту Вознесенки належить і комплекс з Нових Санжар, у якому знаходилися солід Фоки (602—610 р.) та однотипний з Перещепиною і Келегеями набір солідів Іраклія (631—641 р.) й Константа II (641—646 р.). Подібність новосанжарських сережок та ремінного наконечника (рис. 2, 4, 6, 30) до знахідок з Ясинового й Романівки вже неодноразово зазначалася у літературі (рис. 2, 8, 9, 29, 31). Неврахованими до цього часу були характерна штампова середньоаварська бляшка та один втрачений предмет — стремено, опис якого доцільно навести повністю. Стремено «із широкою рівною підніжною платівкою шириною 3,5 см, яка згиняється під прямим кутом вгору і на половині висоти переходить у круглу в розрізі дужку. Дужка вгорі вигнута у вигляді петлі. Підніжна платівка має знизу повзводжній рельєфний валик висотою 16 см»³⁸. Перед нами ранній тип аркоподібного стремена, дата якого — ніяк не раніше початку VIII ст.

Аргументація Б. І. Маршака та К. М. Скалон щодо походження групи посуду з Перещепини, виготовленого спеціально для сасанідського двору, та частини візантійського, внаслідок візантійсько-хозарського походу Іраклія у Персію (628—629 рр.), була повністю прийнята М. І. Артамоновим, і до цього часу не має жодного заперечення³⁹. Між тим, події 624—630 рр. чітко пояснюють і наявність у комплексі візантійських монет першої третини VII ст., і явно награбований у Грузії та Агванії церковний посуд. Також, як я вже намагався показати⁴⁰, лише у контексті арабо-візантійських війн 636—646 рр. і вступу у війну з арабами хозар у 643 р. пояснюються «легкі» соліди з комплексів перещепинського типу та практично однакові візантійські подарункові комплекти з Перещепини і поховання аварського кагана з Кунбабоня (пояс, меч, ритон, колчан), знакова семантика яких, надзвичайно важлива для всієї стародавньої дипломатії, явно свідчить про прохання військового союзу (ритон — символ дружби, братання; пояс — символ знатності, військової доблесті тощо; колчан і меч — символи війни та військового союзу). Таким чином, і «варварська», і сасанідська, і всі візантійські групи речей комплексів перещепинського типу знаходять чітку інтерпретацію у межах хозарської історії.

Найбільш цілісна концепція перебування хозар у Північному Причорномор'ї VII—VIII ст. сформульована О. І. Айбабіним⁴¹. На думку дослідника, в останній четверті VII — перший четверті VIII ст. у Північному Причорномор'ї спостерігається едина матеріальна культура кочового населення, для якої застосовується запропонований М. І. Артамоновим термін «перещепинська культура». Окрім комплексів найвищого соціального щабля (Перещепина, Вознесенка, Келегей, Нові Санжари, Ясинове та ін.), до культури віднесений масив рядових впускних поховань з геральдичними поясами (рис. 4), а також гончарні центри у Канцирці та Мачухах. Два останні визначають надзвичайно важливий момент — початок симбіотичного співіснування хозар і алан за межами Північного Кавказу, яке згодом так яскраво повторилося у салтівській культурі. У самих центрах датуючи речі відсутні, однак їх продукція знайдена у комплексах з Келегей, Вознесенка та Ясинового, тому є вагомі підстави підтримати думку О. І. Айбабіна про їх появу в Причорномор'ї разом із хозарами. Малоймовірною є і випадковість їх розташування поряд із безумовно каганськими комплексами Перещепини та Вознесенки.

Рис. 3. Деталі наборів до поясів з грануляцією: 1 — Перешепина; 2, 9, 23 — Уч-Тепе; 3 — Камунта; 4, 13, 16, 20, 27, 37 — Арцибашево; 5 — Борисово; 6, 12 — Вознесенка; 7 — Новіковка; 8, 26 — Виноградне, кург. 5; 10, 11, 14, 19, 24, 30, 31, 35 — хут. Крупської; 15, 18, 25, 36 — Білозерка; 17 — Уфа; 21, 28, 29, 32 — 34 — Портове; 22 — Димівка.

За тюркотатськими звичаями, каганський курук повинен був знаходитися на території священного каганського домену, порушувати який рядовому населенню заборонялося. Масив рядових поховань дійсно знаходить південніше. Північ-

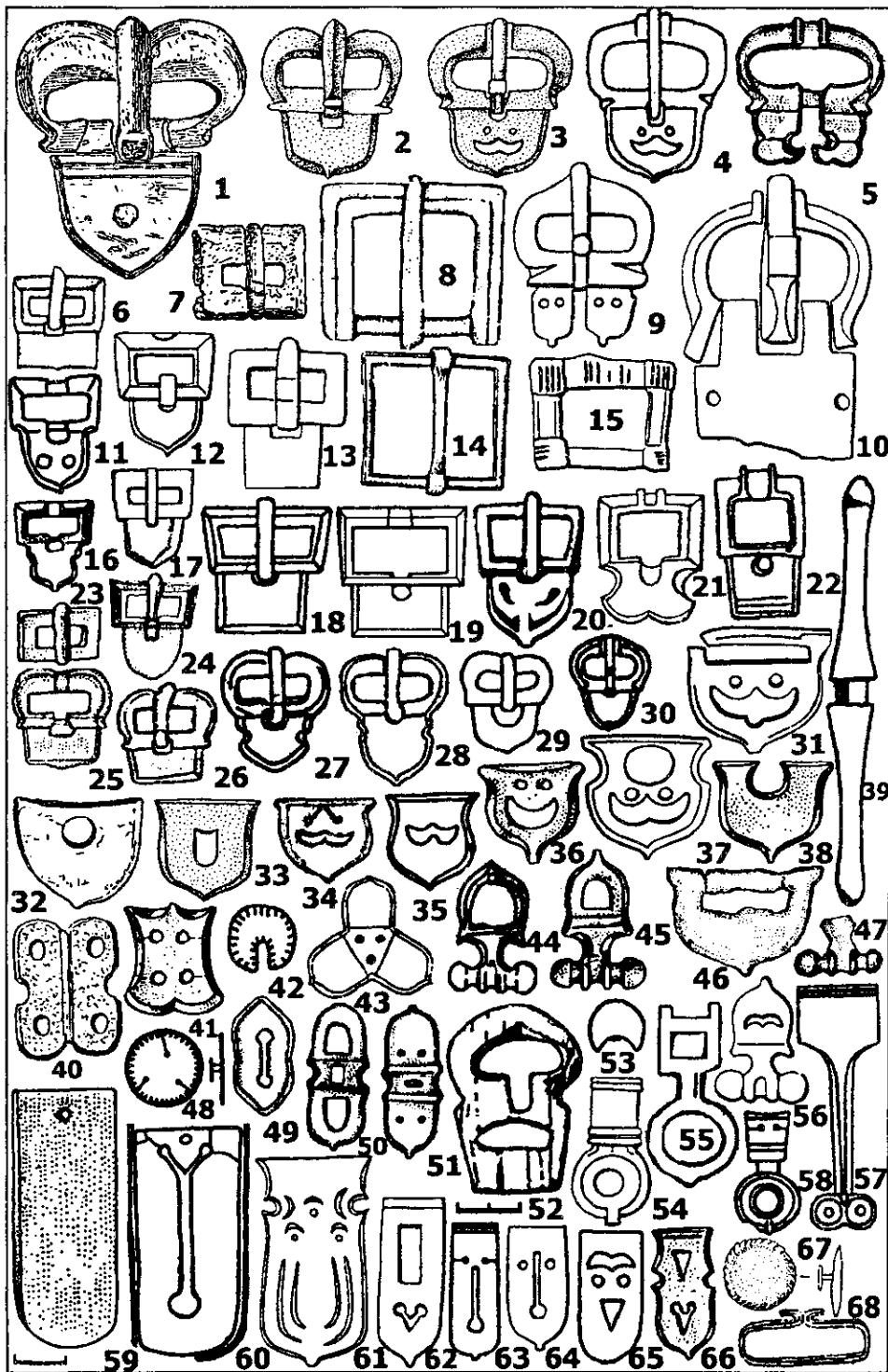

Рис. 4. Деталі наборів до поясів геральдичного стилю: 1, 7, 32, 40 — Іловатка; 2, 3, 33, 67 — хут. Крупської; 4 — Рябівка; 5, 28, (59, 68)* — Димівка; 6 — Портове; 8, 24, 47 — Келегій; 9, 56, 62, (38, 41, 64) — Бережнівка, кург. 1, пох. 7; 10, 13 — Перещепина; 11, 18, 35, 39, 42, 44, 53, 60, 65, (16, 29, 68) — Виноградне, кург. 5; 12 — Аккермень; 14 — Нові Санжари; 15, 19, 31, 37, 54, 61, (48, 55, 59, 67) — Арцибашево; 16, 36, 38, 41, 45, 51, 59, 66 — Сивацівка; 17, 34, 49, (45, 59, 63) — Богачівка; 20, 21, 55 — Вознесенка; 22, (55) — Мокра Балка; 23 — Сиваське; 25, 50, (59) — Рисове, кург. 2, пох. 10; 26, (43) — Білозерка; 27, (33) — Виноградне, кург. 35; 29, (67, 68) — Уч-Тепе; 30, 48, 57, 58, 63, (38, 68) — ст. Красюківська; 43 — Уфа; 46 — Рисове, кург. 13, пох. 12; 52 — Айвазовське; 64, (9, 16, 39, 67, 68) — Бережнівка, кург. 111, пох. 1; 68 — Ковалівка.

* Цифри в дужках означають наявність у складі комплексу аналогічного предмета.

нопричорноморську групу впускних поховань з геральдичними поясами Р. С. Орлов спробував виділити у «сивашівський тип або культуру», вважаючи комплекси перещепинсько-вознесенського типу іншокультурними⁴², однак її культурна окремість сумнізна. У групі переважають підбої під північно-західною стінкою та ґрутові ями, часом зі сходинкою. Кістяки випростані на спині, у головах часто розташована посудина, зліва, на сходинці підбою, або на перекритті ґрутової ями, — залишки шкури коня, часом цілий скелет або його частина, орієнтованого у той же бік, що й людина. Орієнтація дуже стала — на північний схід, хоча трапляються відхилення на схід та північ. Найближча за всіма ознаками група поховань розташована у Нижньому Поволжі⁴³. З її специфікою слід лише зазначити випадки покладання шкури коня біля ніг небіжчика у складеному вигляді (Авиловський, Бородавка). Поховання з Ґловатки (за пряжкою (рис. 4, I), — не раніше другої чверті VII ст.) показує витоки даної групи. Воно містить лише прототипи Р-подібних скоб піхов, геральдичних бляшок і характерних пізніших пряжок з прямокутною та трапецієподібною рамкою (рис. 4, 7, 32, 40). Прикубанська група⁴⁴ більш специфічна. Тут переважають прості ґрутові ями і не північно-східна, а східна орієнтація небіжчиків. Безкурганні ямні та підбійні поховання з північно-східною орієнтацією відомі у чирортівському могильнику, ямні — в уфімському⁴⁵. Північно-східна орієнтація означала орієнтування небіжчика головою у напрямку візуальної точки сходу сонця. Це, безумовно, варіант східної орієнтації, тому наводити як аналогії поховання «новинківського» типу, Нетайлівки та частини ранньосалтівських курганів можна, але з певною обережністю. Зовсім інші поховання могильників VIII—IX ст. Болгарії, де північно-східна орієнтація трапляється дуже рідко і виключно як відхилення від канонічної північної. На північ та північний захід зорієнтовані і два північнопричорноморських поховання з пряжками «Суцидава» кінця VI — першої третини VII ст. (Великий Токмак, Мала Тернівка к. 21, п. 1). Це, безумовно, зовсім інша група тюркського населення. Північно-східна орієнтація знаходить аналогії значно східніше. Вона відзначена у тюркотів Туви, Саяно-Алтаю (катандинський тип) та Монголії⁴⁶, з пізніших східноєвропейських пам'яток — лише у Казазівському могильнику в Прикубанні. Поряд з останнім розташувався синхронний салтівський могильник за обрядом кремації Казазово 2. Три кремації відкритій серед пам'яток «новинківського» типу⁴⁷. Про зв'язок інгумацій з північно-східною орієнтацією з кремаціями найбільш виразно свідчить Борисівський могильник, у ранній частині якого переважають інгумації у кам'яних гробницях з орієнтацією у північно-східному секторі, а гробниці двох найраніших кремацій (п. 28, 47) зберігають ту ж орієнтацію⁴⁸. Дуже важливо, що на північний схід (замість канонічного для тюркотів сходу) зорієнтований і Вознесенський курук.

Різниця у соціальному статусі між рядовими похованнями і комплексами найвищої знаті перещепинсько-вознесенського типу закономірно візуально робить різко відмінними речові набори, проте це зовсім не свідчить про їх різно-культурність. У комплексі з Келегей знаходилися уламок типової Т-подібної геральдичної бляшки та ціла омегоподібна бляшка (рис. 4, 47), проте кращий матеріал для порівняння дають проміжні за соціальним становищем комплекси родової знаті, які доцільно виділити в «арцибашевський» тип. Ця група поховань характеризується наявністю не лише геральдичних деталей (рис. 4), а й ремінних деталей та прикрас, декорованих грануляцією і вставками, аналогічних за технікою виконання виробам з комплексів перещепинсько-вознесенського типу (рис. 2, 1—2, 10—16, 19—22, 24—28; рис. 3). До неї належать чоловічі комплекси: Білозерка, Портове, к. 5 Виноградного, Василівка (Північне Причорномор'я), хут. Крупської та к. 30 з хут. Леніна (Прикубання), Арцибашево (Рязанщина), Уч-Тепе (Азербайджан), Новиковка (район Уфи); жіночі — Новопокрівка (Крим), Морський Чульок (Північне Приазов'я), Джигінська (Прикубання), Уфа, матеріали з яких вже частково ставали предметом окремого дослідження⁴⁹. Незважаючи на подібність техніки виконання виробів чоловічої та жіночої груп, витоки форм і ювелірних традицій у них дещо різні. З к. 5 Виноградного походить надзвичайно цікава знахідка — поліхромна бляшка вузди з вигравіюванням коротким написом (рис. 2, 27), що, судячи з непримітності бляшки, міг бути лише знаком майстра. Напис, скоріше за все, пехлевійський, що в світлі наведених Ч. Балінтом пре-

красних сасанідських аналогій⁵⁰ робить цілком вірогідним не лише перське походження, а в окремих випадках і пряме виробництво іранськими майстрами наборів до поясів з грануляцією та інкрустацією склом і камінням (рис. 3), особливо зважаючи на наявність сасанідського посуду як у перещепинській (Перещепина, Келегей, Лимарівка, Глодоси), так і в арцибашевській групах (Новіковка — «срібна чаша із зображенням птаха»⁵¹). З. А. Львова та О. І. Семенов справедливо зазначили, що географія поширення наборів з грануляцією приблизно окреслює кордон Хозарського каганату часу його найбільшого розширення⁵². Дещо ширший ареал розповсюдження деталей жіночих комплексів арцибашевського типу. Овальні бляшки із вставкою у центрі з виступами і без виступів (рис. 2, 21, 22, 28) та круглі підвіски, розділені на чотири сектори (рис. 2, 25), знаходяться прямі аналогії у Східному Приараллі (Шамсі, джетиасарські комплекси). Особливо показовою є одна з характерних композицій джетиасарських виробів — кругла вставка, розділена навпіл хвилястою перегородкою⁵³, відзначена на «колті» з Уфи (рис. 2, 11), а також в інкрустації перехрестя глодоського меча та в оформленні Р-подібних скоб піхов (рис. 1, 4). Варіант тієї ж композиції покладений в основу орнаментальної хвилі, що прикрашає «колти» з Джигінської (рис. 2, 16) та цілій ряд нагрудних прикрас із Глодосів⁵⁴. Ювелірні вироби жіночих комплексів арцибашевського типу належать до тієї ж «школи», що й глодоські. При цьому, «колти» з Джигінської та Новопокрівки (рис. 2, 15, 16) виготовлені настільки досконало, що навіть виникає сумнів, чи можуть вони бути виробами «варварської» майстерні, чи, можливо, просто є продукцією візантійських або іранських ювелірів, стилізованою під смаки кочовиків. У будь-якому випадку, ювелірні вироби і чоловічої, і жіночої груп комплексів арцибашевського типу належать до тієї ж культурної традиції, що й аналогічні вироби з комплексів перещепинсько-вознесенського типу.

Соціальна структура перещепинської культури доволі складна і відповідає рівню розвинутого класового суспільства. Хронологія й ареал поширення не залишають сумнівів у її співвіднесенні з культурою раннього Хозарського каганату, що, за писемними джерелами, не з 630 р., а вже у 20-х рр. VII ст. був цілком самостійною одиницею Західнотюркського каганату⁵⁵. Після розгрому останнього у 656—659 рр. приток нового тюркотьського населення до хозар порушив демографічний баланс у степу і змусив їх розширити ареал свого проживання, наслідком чого стало витіснення з Прикубання булгар і переселення значної маси хозар у Північне Причорномор'я. Раптовий перехід Аспарухом Дунаю після кількарічного перебування в Онглі може пояснюватися лише появою на Правобережжі Дніпра хозар не пізніше 679 р. З глибоким проникненням нового населення у лісостеп (Рябівка, Арцибашево) пов'язане і масове випадання слов'янських скарбів 1 групи. До кінця першої четверті VIII ст. більшість хозар залишає Північне Причорномор'я, що пояснюється перенесенням центру Хозарського каганату знову в регіон Поволжя. Однак сукупність наведених фактів дозволяє упевнено поставити питання про роль Хозарського каганату в історії Північного Причорномор'я останньої четверті VII — першої четверті VIII ст.

¹ Werner J. Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. — Munchen, 1984.

² Плетнєва С. А. От кочевий к городам. Салтovo-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 146. — С. 101, 102.

³ Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII в. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 19—21; Амброз А. К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре — вопрос интерпретации // Древности эпохи Великого переселения народов. — М., 1982. — С. 204—222.

⁴ Кузнецов В. А. Поминальный комплекс VIII в. в окрестностях Кисловодска // СА. — 1985. — № 3. — С. 206—213.

⁵ Абрамова М. П. Новые материалы раннесредневековых могильников Северного Кавказа // СА. — 1982. — № 2. — С. 135—149.

⁶ Багаутдинов Р. С., Богачев А. В., Зубов С. Э. Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья). — Самара, 1998. — С. 183—189. — Таб. V, VII—XIII.

⁷ Войтов В. Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI—VIII вв. — М., 1996. — С. 23.

⁸ Боталов С. Г. Раннетюркские памятники Урало-Казахстанских степей // Культуры Евразии второй половины I тыс. н. э. (вопросы хронологии). — Самара, 1998. — С. 323—325. — Рис. 1—2.

⁹ Войтов В. Е. Указ. соч. — Рис. 9; 13; 17.

¹⁰ Кызласов Л. Р. Древняя Тува. — М., 1979. — С. 129—131.

¹¹ Войтов В. Е. Указ. соч. — Таб. 1.

¹² Семенов А. И. К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы // АСГЭ. — 1988. — Вып. 29. — С. 97—111.

¹³ Комар А. В. Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гуннского времени Восточной Европы // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 39—41, 45, 46.

¹⁴ Пешанов В. Ф. Телегин Д. Я. Жертвенные места алано-гуннского времени в урочище Макартет // АО 1967 г. — М., 1968. — С. 229—232.

¹⁵ Косяненко В. М. Погребение у слободы Большая Орловка — ранний памятник салтово-маяцкой культуры // Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа. — Ростов-на-Дону, 1983. — С. 113—117.

¹⁶ Атавин А. Г. Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья // Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 1996. — С. 209, 229.

¹⁷ Rulikowski E. Mogila w Helenowce w powiecie Wasylkowskim na Ukrainie w roku 1879 zbadana // Zbior Wiadomosci do Antropologii krajowej. — Krakow, 1880. — T. IV, dl. I. — S. 1—8. — Tab. III.

¹⁸ Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли. — М., 1908. — С. 133.

¹⁹ Комар О. В. До інтерпретації Глодоського комплексу // Музейні читання. — К., 1999. — С. 72—75.

²⁰ Комар А. В. Предсалтовые и раннесалтовский горизонты Восточной Европы // Vita Antiqua. — К., 1999. — № 2. — С. 133.

²¹ Розкопки В. А. Ніконова 1990 р. — повідомлення Д. В. Васильєва.

²² Васильев Д. В., Гречкина Т. Ю. Предварительные итоги изучения памятников домонгольского времени в дельте Волги // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма). — Самара, 2000. — С. 24, 25.

²³ Грач А. Д. Древнейшие тюркские погребения с сожжением в Центральной Азии // История, археология и этнография Средней Азии. — М., 1968. — С. 207—213; Могильников В. А. Тюрки // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 31, 32.

²⁴ Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ как источник по истории Алтайских племен. — М.-Л., 1865. — С. 65, 66.

²⁵ Кызласов Л. Р. Древнекакасская культура чаатас VI—IX вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 47, 48.

²⁶ Арсланова Ф. Х. Курганы с трупосожжением в Верхнем Прииртышье // Поиски и раскопки в Казахстане. — Алма-Ата, 1972. — С. 56—76.

²⁷ Семенов А. И. Указ. соч. — С. 100—109; Власкин М. В., Ильюков Л. С. Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча // СА. — 1990. — № 1. — С. 150—152. Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. — М., 1999. — С. 121—128, 201—203.

²⁸ Войтов В. Е. Указ. соч. — Рис. 26, 29; Семенов А. И. Указ. соч. — Рис. 3.

²⁹ Аксенов В. С., Крыганов А. В., Михеев В. К. Обряд погребения с конем у населения Салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 116—129.

³⁰ Амбров А. К. Кинжалы VI—VIII вв. с двумя выступами на ножнах // СА. — 1986. — № 4. — С. 59—61; Кубарев В. Д. Древнетюркские изваяния Алтая. — Новосибирск, 1984. — Рис. 8, 7, 11.

³¹ Саханев В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг. // ИАК. — 1914. — Вып. 56. — Таб. III, 2, 23; Багаутдинов Р. С., Богачев А. В., Зубов С. Э. Указ. соч. — Таб. VIII, 1; Могильников В. А. Указ. соч. — Рис. 22, 1, 8; Абрамова М. И. Указ. соч. — Рис. 6, 20; Кухаренко Ю. В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. — 1951. — Т. XLI. — Рис. 30, 3.

³² Кызласов Л. Р. Древнекакасская культура... — С. 48. — Рис. 28, 27, 28.

³³ Семенов А. И. Указ. соч. — С. 103—108.

³⁴ Львова З. А. Варварская группа вещей из Перещепинского комплекса. — МАИЭТ. — 1995. — Вып. IV. — С. 260.

³⁵ Лагоцкий К. С., Шилов В. П. Исследования Волго-Донской экспедиции // АО 1976. — М., 1977. — С. 158, 159; Левина Л. М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. — М., 1996. — С. 230, 231. — Рис. 157.

³⁶ Айабин А. И. Указ. соч. — С. 196; Гаврилова А. А. Указ. соч. — С. 64; Toth E. H., Horvath A. Kunbabony. Das Grab eines Awarenkhagans. — Kieskemet, 1992. — Abb. 69; 76.

- ³⁷ Комар А. В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты... — С. 113, 114.
- ³⁸ Смиленко А. Т. Находка 1928 г. у г. Новые Сенжары (по материалам обследования А. К. Тахтая) // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 164.
- ³⁹ Маршак Б. И., Скалон К. М. Перещепинский клад. — Л., 1972. — С. 3—12; Артамонов М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА. — 1990. — № 3. — С. 276.
- ⁴⁰ Комар А. В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты... — С. 114.
- ⁴¹ Айбабин А. И. Указ. соч. — С. 196—202; Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 171—197.
- ⁴² Орлов Р. С. Культура кочевников IV—VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 98—105.
- ⁴³ Максимов Е. К. Позднейшие сармато-аланские погребения V—VIII веков на территории Нижнего Поволжья // Археологический сборник. — Саратов, 1956. — Вып. 1. — С. 65—85.
- ⁴⁴ Атавин А. Г. Указ. соч. — С. 208—264.
- ⁴⁵ Путинцева Н. Д. Верхнечиркортовский могильник (предварительное сообщение) // Материалы по археологии Дагестана. — Махачкала, 1961. — С. 250; Ахмеров Р. Б. Уфимские погребения VI—VII веков нашей эры // КСИИМК. — 1951. — Вып. 40. — С. 125—137.
- ⁴⁶ Могильников В. А. Тюрки ... — С. 32—34.
- ⁴⁷ Багаутдинов Р. С., Богачев А. В., Зубов С. Э. Указ. соч. — С. 55.
- ⁴⁸ Саханев В. Указ. соч. — С. 84, 85, 93.
- ⁴⁹ Balint Cs. Vestiges archéologiques de l'époque tardive des Sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes // ААН. — 1978. — Т. XXX, F. 1—2. — P. 173—212; Garam E. Über Halsketten, Halsschmucke mit Anhängern und Juwelenkragen byzantinischen Ursprung aus der Awarenzeit // ААН. — 1991. — Т. XLIII, F. 1—2. — P. 151—180.
- ⁵⁰ Balint Cs. Ibid. — Fig. 4; Fig. 8; Fig. 14.
- ⁵¹ Ахмеров Р. Б. Указ. соч. — С. 132, 133.
- ⁵² Львова З. А. Семенов А. И. К проверке оснований реконструкции перещепинского меча // АСГЭ. — 1985. — Вып. 26. — С. 87.
- ⁵³ Левина Л. М. Указ. соч. — Рис. 119.
- ⁵⁴ Сміленко А. Т. Глодоські скарби. — К., 1965. — Таб. IV, 1—3, 5.
- ⁵⁵ Новосельцев А. П. Указ. соч. — С. 85—89.

A. B. Komar

РАННИЕ ХАЗАРЫ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Статья посвящена анализу кочевнических комплексов перещепинского круга. Суммируя уже высказанные ранее исследователями и собственные наблюдения над особенностями погребального обряда и состава «варварской» группы вещей, автор приходит к выводам о существовании веских доводов в пользу однокультурности комплексов перещепинского и вознесенского типов, которые должны быть соотнесены с западной ветвью тюркотов — хазарами. С более низким слоем хазарской знати связываются комплексы выделяемого здесь арцибашевского типа, к рядовым же отнесена большая группа погребений территории от Причерноморья до Заволжья с поясной гарнитурой геральдического стиля, ориентированных на северо-восток. На основании археологического материала предлагается локализация центра раннего Хазарского каганата последней четверти VII — первой четверти VIII вв. в Северном Причерноморье.

O. V. Komar

EARLY KHAZARS IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION

The paper analyzes nomadic complexes of the Pereshchepyna circle. Summarizing the observational data on the peculiarities of burial rite and composition of the «Barbarian» group of materials (obtained both by the author and other researches), the author strongly argues a cultural identity between the Pereshchepyna type complexes and the Voznesenka type complexes; the complexes are to be correlated with the culture of the western branch of Turks-Khazars. The complexes of the Artsibashevo type (that the author sets off from other complexes) are correlated with a lower strata of the Khazarian nobility. A large group of burials — from the Black Sea region to the Volga river region — attributed by the heraldic style belts and north-east exposure is classified as regular burials. Basing on archaeological materials, the author proposes to localize the center of the early Khazarian Chaganate in the last quarter of the seventh century / the first quarter of the eighth century in the Northern Black Sea region.

Одержано 24.04.98

На допомогу вчителеві

Л. О. Циндрівська

ПІЗНЬОЗАРУБІНЕЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дискусійним проблемам хронології пізньозарубінечських пам'яток, їх співвідношенню із зарубінечськими старожитностями.

Проблема виділення пізньозарубінечського періоду нерозривно пов'язана з основними питаннями вивчення зарубінечської культури. Першовідкривач останньої В. В. Хвойка датував її II ст. до н. е. — тобто пов'язував з періодом між скіфськими пам'ятками і пам'ятками черняхівської культури¹. Цієї точки зору досить довго дотримувалася і більшість інших дослідників.

Проте у 50-і роки у зв'язку з початком інтенсивного вивчення зарубінечських пам'яток вчені звернули увагу на те, що матеріальна культура зарубінечського населення I—II ст. дещо відрізняється від більш ранньої. Вперше припущення про те, що з I ст. н. е. зарубінечська культура набуває до деякої міри нового вигляду, було висловлене В. М. Даниленком². Але на той час воно стосувалося території, розташованої на північ від ареалу черняхівської культури, а саме Верхнього Подніпров'я, Подесення, бассейнів рік Прип'яті та Сейму, а також Білорусі (Почіп, Синьково, Смеч та ін.)³. Аналогічні поселення першої чверті I тис. н. е. відомі і на Середньому Подніпров'ї у басейні р. Трубіж.

У 60-і роки, завдяки планомірним розвідкам, значно розширюється ареал пам'яток першої чверті I тис. н. е. Досліджуються поселення та могильники на Південному Бузі (Мар'янівка, Рахни)⁴, Середньому Подніпров'ї (Грині, Лютіж, Козаровичі)⁵ та ін. І хоча вже в літературі використовується термін «пізньозарубінечський», його інтерпретація залишається досить невизначену. Більше того, вже у 70-ті роки деякі дослідники називають Середнє Подніпров'я перших століть н. е. «зоною відсутності археологічних пам'яток», в той же час зазначаючи важливість вивчення їх саме на території, зайнятій «слов'янськими племенами венедами», відомими з писемних джерел⁶.

Актуальність проблеми виділення пізньозарубінечського періоду, важливість у вирішенні питань етногенезу слов'ян та необхідність його досконалого вивчення неодноразово зазначалися в працях археологів-словістів⁷. М. Б. Щукін визначає пізньозарубінечський період як своєрідне археологічне явище, що характеризується як горизонт Рахни-Лютіж-Почіп⁸.

Найважливішим у вирішенні проблеми генезису ранньослов'янської культури стали відкриття на Середньому Подніпров'ї та Подесенні пам'яток київської культури, синхронної черняхівській. Їх матеріали свідчать про генетичний зв'язок з пам'ятками зарубінечської культури. Більше того, один із авторів теорії спадковості зарубінечських і київських пам'яток — В. М. Даниленко, характеризуючи останні, називає їх «пізньозарубінечськими» і пише про «пам'ятки київського типу зарубінечської культури»⁹. На його думку, початок переростання зарубінечської культури у «явище київського етапу» належить до I ст. н. е.¹⁰.

Про еволюційний розвиток зарубінечської культури в Середньому Подніпров'ї неодноразово писала Н. М. Кравченко, розглядаючи пізньозарубінечські пам'ятки першої чверті I тис. н. е. і київської культури як два послідовні етапи¹¹.

Велике значення для вивчення пізньозарубінечського періоду мали розкопки

поселення поблизу с. Лютіж¹². Детальний аналіз матеріалів під час розкопок та подальше їх опрацювання дозволили авторам виявити та зафіксувати пізньозарубинецькі комплекси, визначити риси матеріальної культури, характерні для того часу. Встановлено, що кераміка Лютізького поселення не може бути повністю ототожнена з керамікою відомих класичних зарубинецьких пам'яток. Датуючи поселення I—II ст. н. е., автори зазначають, що воно є першим повністю розкопаним на Середньому Подніпров'ї¹³.

Для доскональної характеристики пізньозарубинецьких пам'яток та визначення історико-культурного характеру населення цього періоду, необхідно в першу чергу визначити його хронологічні межі. Без сумніву, верхня дата безпосередньо пов'язана з початком київської культури. Ще в своїй кандидатській дисертації, присвяченій дослідженням пам'яток київської культури, Р. В. Терпиловський вказує на те, що нижня хронологічна межа її обумовлена пізньозарубинецькими старожитностями I—II ст. н. е. тому, що пам'ятки типу Лютіж-Почіп безпосередньо передують київським¹⁴.

Нижня дата пізньозарубинецького періоду до цього часу залишається досить невизначеною, як і не існує однозначної дати кінця зарубинецької культури. Щодо останньої, дослідниками у свій час було запропоновано декілька точок зору. Так, Ю. В. Кухаренко, досліджуючи пам'ятки зарубинецької культури, вважав, що вона припиняє своє існування наприкінці I — середині II ст. н. е.¹⁵. П. М. Третяков стверджував, що зарубинецькі племена продовжували займати населену ними територію аж до кінця II — початку III ст. н. е.¹⁶. Такі розбіжності значною мірою зумовлені тим, що багато зарубинецьких пам'яток містять матеріали як зарубинецького, так і пізньозарубинецького періодів (Бабина Гора, Дідів Шпиль, Дівич Гора-Трипілля, Київ-Оболонь та ін.).

Одмічено не лише невизначеність щодо верхньої хронологічної межі та періодизації зарубинецької культури, але й довільне оперування поняттям «пізньозарубинецький період». К. В. Каспарова вважає, що не можна об'єднувати зарубинецьку культуру у її класичному вигляді з культурою населення, що залишило пам'ятки «постзарубинецького» часу. Тому для вірного розуміння історичної ситуації на рубежі нашої ери, в першу чергу, необхідно чітко розрізняти старожитності класичної зарубинецької культури з усіма її властивими ознаками¹⁷. Автор визначає верхню дату для пам'яток Прип'ятського Полісся — середина I ст. н. е., і наголошує, що вона прийнятна і для Середнього Подніпров'я¹⁸.

Значну увагу періодизації зарубинецької культури та інтерпретації пізньозарубинецьких пам'яток приділив провідний дослідник цієї культури Є. В. Максимов. Упродовж тривалого часу, присвяченого вивченню зарубинецьких старожитностей, Є. В. Максимов запропонував декілька варіантів вирішення вказаніх проблем. Так, ще на початку 60-х років автор, перераховуючи знахідки римських монет I—II ст. н. е. на території Середнього Подніпров'я, пов'язує їх із розташованими поблизу зарубинецькими пам'ятками¹⁹, з чого випливає, що останні існували до III ст. н. е. Тут же згадується про сусідство у I ст. н. е. зарубинецьких і сарматських племен та «дружні контакти між цими групами населення»²⁰. Зважаючи на те, що у той час на зарубинецьких пам'ятках ще не був виділений пізньозарубинецький матеріал, такий висновок був цілком прийнятним. Цієї ж точки зору, хоча і в менш категоричній формі, Є. В. Максимов дотримується і в своїй першій монографії²¹.

У першій половині 80-х років на Середньому Подніпров'ї дослідження ряду пізньозарубинецьких пам'яток (Вишеньки, Дівич Гора-Трипілля, Козарів Шпиль-Обухів, Таценки тощо)²² значно доповнили наші відомості про цей період. Є. В. Максимов пропонує таку періодизацію зарубинецької культури: ранній період — кінець III — кінець I ст. до н. е.; пізній — кінець I ст. до н. е. — перша половина I ст. н. е.; заключний період — II ст. н. е.²³. Зауважимо, що з даної періодизації «випала» друга половина I ст. н. е. Ця періодизація була уточнена автором кількома роками пізніше, коли було запропоновано також три періоди існування зарубинецької культури, а саме: ранній — кінець III — кінець I ст. до н. е.; середній — кінець I ст. до н. е. — кінець I ст. н. е.; пізній — II ст. н. е.²⁴. Така розбіжність у визначені періодів, їх назв та хронології утруднює користування даними періодизаціями.

У другій половині 80-х років інтерес до пам'яток пізньозарубинецького періоду зростає. Було виявлено декілька пам'яток з пізньозарубинецьким матеріалом на суміжних із Середнім Подніпров'ям територіях (поселення Картамишево-

2 у верхів'ї Псла, Тернівка-2 поблизу Белгорода тощо). Уточнення зарубіжними дослідниками хронологічних меж окремих датуючих предметів, зокрема фібул, спонукало до перегляду хронології деяких археологічних комплексів на території України. Знову нагальним стало питання про фінальну дату зарубинецької культури²⁶. Аналізуючи хронологію датуючих речей (фібул, античного імпорту) і приділяючи особливу увагу знахідкам цих предметів у комплексах, дослідник А. М. Обломський робить спробу передатувати деякі пам'ятки Середнього Подніпров'я²⁷. На основі своїх спостережень він приходить до висновку, що пізньозарубинецькі пам'ятки лісостепової та південної частини лісової зон, від Південного Бугу до Осколу, складають єдиний хронологічний пласт по всій території їх розповсюдження і датуються, в цілому, I—II ст. н. е.²⁸. Отже, зовсім незрозуміло, чим керується автор, позбавляючи реєстр пізньозарубинецьких пам'яток від комплексів з Дівич Гори в Трипіллі²⁹.

Причиною кризи зарубинецької культури і трансформації її в пізньозарубинецьку багато дослідників, і, насамперед, Є. В. Максимов, вважають зовнішні фактори, — експансію сарматів і гетів на півдні, а також пересування з північного заходу на південь готів³⁰. Саме тому оригінальною є спроба показати, що поштовхом до розпаду зарубинецької культури і виникнення «нової культурно-історичної спільноті, — пам'яток пізньозарубинецького типу» — була зміна екологічної ситуації³¹. Автори припускають, що саме зміна кліматичних умов стала причиною міграцій у I—II ст. сарматів, готів та ін. В умовах екологічної ситуації, що склалася на території Східної Європи і, зокрема, України, пізньозарубинецькі племена зуміли виробити оптимальну систему господарювання, яка базувалася на екстенсивному використанні вологих ділянок долин річок для потреб землеробства і скотарства³². Факт інтенсивного освоєння пізніми зарубинцями перших і навіть других притоків допливів великих річок підтверджується археологічними дослідженнями. Припускається, що система господарювання, яка застосовувалася пізньозарубинецькими племенами, проіснувала у населення Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя аж до VII—VIII ст. Отже, таке спрямування поглядів повинно викликати чималий інтерес і спонукати до подальших розробок у цьому ж руслі.

Таким чином, незважаючи на ряд дискусійних моментів щодо пізньозарубинецького періоду, сам факт його існування не підлягає сумніву, як і не викликає сумніву його значення щодо вирішення проблеми етногенезу слов'ян.

Деякі розбіжності у поглядах ще не є перепоною на шляху до вивчення пізньозарубинецьких пам'яток. Дійти згоди у вирішенні окремих проблем — справа часу, пов'язана з подальшими дослідженнями.

¹ Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — С. 43, 44.

² Даниленко В. Н. Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра // КСИАУ. — 1955. — № 4. — С. 27—29.

³ Третьяков П. Н. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне // СА. — 1968. — № 4. — С. 63—65; Савчук А. П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж // МИА. — 1969. — № 160. — С. 82—87.

⁴ Хавлюк П. И. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія. — 1971. — Вип. 4. — С. 84—96; Хавлюк П. И. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра // Археологія. — 1975. — Вип. 18. — С. 7—19.

⁵ Бидзіля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкие поселения у с. Лютеж // МИА. — 1969. — № 160. — С. 51—74; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972. — С. 20, 21; Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева // Раннесредневековые восточнославянские древности. — К., 1974. — С. 11—21.

⁶ Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—IV веках // АСГЭ. — 1976. — Вып. 17. — С. 94.

⁷ Щукин М. Б. Археологические данные о славянах II—IV веков // АСГЭ. — 1976. — Вып. 17. — С. 70.

⁸ Щукин М. Б. О бастарнах и венедах Плиния-Тацита и о проблеме их отождествления с археологическими памятниками // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. — М., 1980. — С. 30.

⁹ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 66.

¹⁰ Там само. — С. 83.

- ¹¹ Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 76—78; Кравченко Н. М., Гороховский Е. А. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. // СА. — 1979. — № 2. — С. 51—69.
- ¹² Бидзилля В. И., Пачкова С. П. Указ. соч. — С. 54—74.
- ¹³ Там же. — С. 72.
- ¹⁴ Терпиловский Р. В. Население Нижнего и Среднего Подесенья III—V в. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1980. — С. 11.
- ¹⁵ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. — 1964. — С. 52—54.
- ¹⁶ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности // МИА. — 1970. — № 179. — С. 38—40.
- ¹⁷ Каспарова К. В. О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Припятского Полесья // СА. — 1976. — № 3. — С. 128.
- ¹⁸ Каспарова К. В. О датировке фибул зарубинецкой культуры // Новейшие открытия советских археологов (тезисы докладов конференции). — К., 1975. — С. 33; Каспарова К. В. О верхней хронологической границе... — С. 139.
- ¹⁹ Максимов Є. В. Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час // Археологія. — 1963. — Т. XV. — С. 119.
- ²⁰ Там само. — С. 72.
- ²¹ Максимов Є. В. Среднее Поднепровье... — С. 115, 116.
- ²² Цындровская Л. А. Новые позднезарубинецкие памятники в бассейне реки Стугна // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — К., 1981. — С. 93—94; Пачкова С. П. Могильник Вишнени и его место среди могильников зарубинецкой культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 165—168.
- ²³ Максимов Є. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982. — С. 27—29.
- ²⁴ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в первом тыс. н. э. — К., 1985. — С. 15—16.
- ²⁵ Козак Д. Н., Терпиловский Р. В. Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е. // Археологія. — 1986. — Вип. 56. — С. 32—46; Циндровська Л. О. Пам'ятки першої чверті I тис. н. е. на території Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1988. — Вип. 62. — С. 86—95; Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991. — 175 с.
- ²⁶ Щукин М. Б. Горизонт Рахны-Почеп: причины и условия образования // Культуры Восточной Европы I тыс. — Куйбышев, 1986. — С. 26—38; Каспарова К. В. Поздняя дата зарубинецких могильников // Культуры Восточной Европы I тыс. — Куйбышев, 1986. — С. 5—25.
- ²⁷ Обломский А. М. О finale среднеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. — 1987. — № 3. — С. 68—85.
- ²⁸ Там же. — С. 80.
- ²⁹ Обломский А. М. Позднезарубинецкие памятники // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половины I тыс. н. э. — М., 1993. — С. 42—43.
- ³⁰ Максимов Є. В. Зарубинецкая культура... — С. 28.
- ³¹ Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. — К., 1990. — С. 1.
- ³² Там же. — С. 26.

Л. А. Цындровская

ПОЗДНЕЗАРУБИНЕЦКИЕ ПАМЯТНИКИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

В статье дается обзор отечественной литературы, посвященной вопросам изучения позднезарубинецкого периода, указаны отдельные публикации памятников, содержащих материалы первой четверти I тыс. н. э. Анализируются различные точки зрения относительно хронологии позднезарубинецкого периода, связанной с хронологией и периодизацией собственно зарубинецкой культуры. Рассмотрена проблема интерпретации позднезарубинецких памятников и их место в решении этногенеза славян.

L. O. Tsyndrovska

THE LATER ZARUBYNTSI MONUMENTS ON THE TERRITORY OF UKRAINE

The paper presents a review of publications devoted to investigation of the Later Zarubyntsi Period. The publications of materials from the sites of the first millennium AD are emphasized. Various viewpoints on the chronology of the Later Zarubyntsi Period are analyzed in relation to the overall chronology and periodization of the Zarubyntsi Culture. The sites of the Later Zarubyntsi Period are interpreted according to the role they played in solving the problem of the Slavic ethnogenesis.

Одержано 20.06.99

Нові відкриття і знахідки

В. І. Полтавець,
О. В. Білецька, Б. В. Легоняк

ШОЛОМ КУБАНСЬКОГО ТИПУ В ПРАВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ

Навесні 1997 р. під час оранки поля увагу спостережливого мешканця с. Медведівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. П. О. Сивокона привернув округлий предмет зеленуватого кольору. Знахідка надійшла спочатку до Холодноярської філії, а потім до музеїчних фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (інв. № А-3604), і таким чином стала доступною для опрацювання та введення її в науковий обіг. Фахівцями вона була визначена як бронзовий скіфський шолом кубанського типу — унікальний предмет не лише для Правобережного Лісостепу України, а й для всієї Східної Європи, за винятком хіба що Північного Кавказу.

Поле, де був знайдений шолом, розташоване в лісі, на території 68 кварталу Креселецького лісництва держлісфонду між селами Мельники, Головківка та Буда Чигиринського району, на плато (над ставками) лівого берега р. Сріблянки — правої притоки р. Тясмин, в ур. Циганське, неподалік від Мотронинського городища (рис. 1). На полі, де був знайдений шолом, виявлено фрагменти глиняної обмазки (інв. № 3697), кілька уламків ліпного посуду і античних амфор (інв. № АНД-128-130) ¹.

Як зазначалось, шолом належить до кубанського типу (рис. 2). Він литий, масивний, спереду має облямовані бортіками лицеві вирізи з надочними дугами, що сходяться загостреним виступом над переніссям. По осі шолома проходить рельєфний валик — слід ливарного шва. Уздовж правого бічного краю є два отвори діаметром 5—6 см, з протилежного боку — такий же отвір та сліди від ще двох у місцях зламів. Отвори призначалися для кріплення шкіряної або повстяної бармиці, яка прикривала шию та потилицю. Шолом дещо деформований, у багатьох місцях є подряпини, верхня та задня частини втрачені. Висота предмета 16,5, довжина — 21, ширина — 27 см, вага — 1 кг 650 г, товщина стінок коливається в межах 2—4 мм.

Краї зразки шоломів кубанського типу походять зі станиць Келермеська та Кримська в Прикубанні ². Зараз у євразійському регіоні налічується 17 шоломів такого типу, з них 7 пов'язані з північнокавказькими, переважно кубанськими комплексами. Інші — або невідомого походження, або знайдені при випадкових обставинах на території від Поволжя до Південного Сибіру ³. Використання цих шоломів на Північному Кавказі припадає на середину — другу половину VII ст. і, можливо, на початок VI ст. до н. е. ⁴. Деякі дослідники, посилаючись на зображення шоломів на кам'яних скіфських статуях, вважають, що ці шоломи побутували до кінця V ст. до н. е. Щоправда, визначення цих шоломів як кубанських іноді підлягає сумніву ⁵.

Шолом, виявлений у басейні Тясмину, є чи не першою знахідкою такого типу в Українському Лісостепу, якщо не враховувати шолом, що був представлений на виставці Київського товариства старовини та мистецтва у 1897 р. серед предметів із колекції І. А. Хойновського ⁶ (але невідомо, звідки він походить: з розкопок дослідника в Правобережному Лісостепу чи зі станиці Кримської).

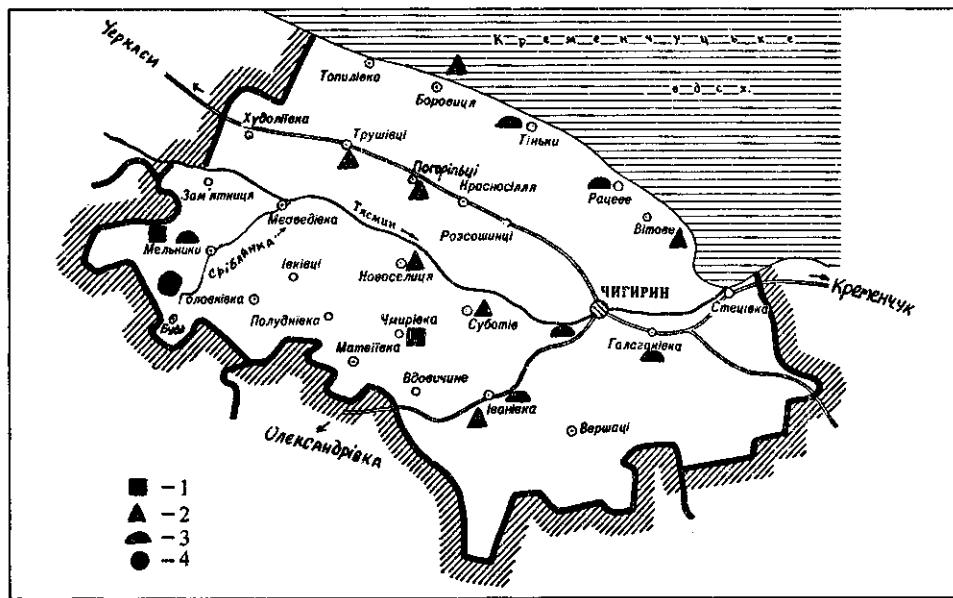

Рис. 1. Карта-схема пам'яток скіфського часу Чигиринського р-ну Черкаської обл. Умовні позначки: 1 — городища; 2 — селища; 3 — кургани та курганні групи; 4 — місце знахідки шолома (ур. Циганське).

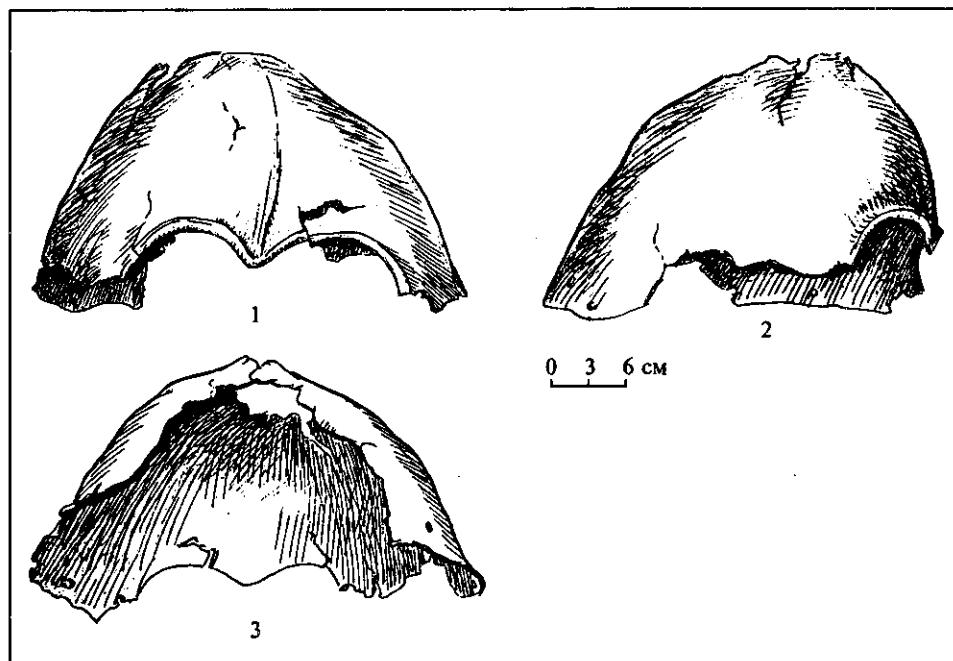

Рис. 2. Шолом з урочища Циганське: 1 — вигляд спереду; 2 — вигляд збоку; 3 — вигляд ззаду.

У пам'ятках скіфського типу Середньої Європи шоломи кубанського типу відсутні⁷, тому на територію Дніпровського Правобережжя розглядуваний нами шолом потрапив, очевидно, внаслідок скіфської експансії з Північного Кавказу. Знахідка є цінним інформативним матеріалом, який поглибує наші уявлення про ареал поширення пам'яток цього типу, а також, безумовно, цікавим об'єктом для подальших наукових пошуків у скіфології.

¹ На цьому полі навесні 1997—1998 рр. провадили розвідки співробітники НІКЗ «Чигирин».

² Черненко Е. В. Скифский доспех. — К., 1968. — С. 77, 78.

³ Галанина Л. К. Келеремесские курганы // Степные народы Евразии. — М., 1997. — Т. 1. — С. 114.

⁴ Там же.

⁵ Див.: Яценко И. В. О времени и причинах исчезновения «кубанских» шлемов в скифской культуре Северного Причерноморья и Северного Кавказа // Донские древности. — Азов, 1997. — Вып. 5. — С. 165, 167—171.

⁶ Черненко Е. В. Указ. соч. — С. 77.

⁷ Скорый С. А. Доспех скифского типа в Средней Европе // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 94. Не виключено, що один із двох шоломів, які зберігаються у фондах Музею Війська Полтавського у Варшаві, також походить із Правобережного Лісостепу України. Другий шолом — зі згаданої вже колекції І. А. Хойновського. Див.: Галанина Л. К. Указ. соч. — С. 114.

Одержано 20.01.2000

Рецензії

Болгов Н. Н.

Закат античного Боспора.
Очерки истории Боспорского
государства позднеантичного
времени (IV—V вв.). —
Белгород, 1996. — 180 с.

Боспорська держава, що існувала понад тисячу років на території сучасних Керченського та Таманського півостровів, була одним із яскравих історичних феноменів давнини. Протягом століть ця держава, з одного боку, була тісно пов'язана з античним світом, а, з іншого, — відігравала прогресивну роль в історичному та соціально-економічному розвитку багатьох народів, які мешкали у Північному Причорномор'ї в другій половині I тис. до н. е. — першій половині I тис. н. е. Тому розробка питань, пов'язаних з історією та культурою Боспору, дуже важлива для правильного розуміння цілого комплексу загальних питань з давньої історії півдня нашої країни.

До останнього часу вважалося, що гунською навалою закінчується антична історія Боспору. Однак розкопки, проведенні в останнє десятиріччя, дозволили не тільки перевігнути цю точку зору, але й дійти висновку, що вона ґрутувалася на помилковому датуванні культурних шарів боспорських міст та знайденого під час розкопок масового археологічного матеріалу. Датування комплексів із розкопок Іллічівського городища на Таманському півострові, що досліджувалося під керівництвом Е. Я. Ніколаєвої, дало змогу зробити висновок, що археологічні шари, які раніше відносили до IV—V ст., слід датувати часом не раніше другої чверті VI ст. А це відповідно дозволило розширити хронологічні межі історії античного Боспору та по-новому висвітлити його історичний розвиток наприкінці IV — першій половині VI ст.

У результаті уточнення хронології археологічних комплексів, які походять з цілої низки боспорських міст та поселень, зараз з'ясувалося, що антична історія Боспору не закінчується наприкінці IV ст. А це відповідно дозволило виділити в історії Боспору окремий пізньоантичний період, що хронологічно охоплює час з третьої чверті III ст. до другої чверті VI ст.¹. Тому поява рецензованої монографії, де комплексно розглянуто ши-

роке коло питань, пов'язаних з історією Боспору в пізньоантичний період, є дуже своєчасною та актуальнюю.

Перший розділ, в якому подано нарис історії цієї держави в IV—V ст., починається з розгляду палеогеографії території Боспору пізньоантичного часу. Загалом, позитивно оцінюючи цей параграф, слід зазначити, що запропонована автором реконструкція стародавньої лінії узбережжя Таманського півострова не повинна сприйматися як остаточна та єдино вірна. Нещодавно було встановлено, що в античну епоху Фанталівський півострів (або давній Кіммеріда) не був відокремлений від так званого Острова, де розташовувалися міста Фанагорія та Кепі, судноплавною протокою². Вірогідно, завдяки цьому в південній частині Фанталівського півострова, саме там, де він суходолом з'єднувався з Фанагорійським, було зведенено так званий Кіммерійський вал, який ускладнював проникнення на його територію³. Таким чином, сучасний Таманський півострів у давнину складався не з трьох, а з двох островів, що, природно, не могло не позначитися на історичних долях його населення в пізньоантичний період. Мабуть, ці нові дані слід враховувати при подальшому вивченні палеогеографії Боспору.

Після огляду палеогеографії в монографії розглядається період так званих готських війн та їх наслідки для населення Боспору. Тут, імовірно, автору слід було більше уваги приділити нумізматичному матеріалу. Адріс з пересуванням варварів на Європейський Боспор необхідно пов'язувати низку скарбів, найпізніші монети з яких датуються 267 р.⁴, та припиненням боспорського монетного карбування у 268 р.⁵. Ці факти, поряд з археологічним матеріалом, свідчать не тільки про час розгрому античних населених пунктів, але й про силу навали варварів та її катастрофічні наслідки для боспорської економіки.

Говорячи про розгром Горгіппі, М. М. Болгов слідом за І. Т. Кругликовою, пов'язує цю подію із встановленням тегемонії аланів у

степах Північного Кавказу та Приазов'ї. Однак цілком вірогідним може бути й інший шлях вирішення цього питання. З повідомлення Йордана відомо, що в 30—40-ві рр. III ст. готи, які просувалися з півночі Європи, розділилися на західних та східних, які й прийшли в район Меотиди⁶. Причому, локалізуючи готів у цей час, Йордан пише, що третє місце їх розселення було «на Понтійському морі з другого боку Скіфії»⁷. Виходячи з цього писемного джерела, можна припустити, що готи оселилися не лише на північному березі Меотиди, але й десь на південно-східних землях Боспору, прилеглих до Чорного моря. Тому не виключено, що Горгіппію першою серед боспорських міст та поселень було зруйновано під час навали коаліції варварських народів, на чолі яких стояло одне з германських племен, що прийшли з півночі. Посереднью про це свідчить, зокрема, монетний скарб, знайдений у 1987 р. під час розкопок Горгіппії, до складу якого входили не тільки боспорські монети, але й монети Херсонеса та Тіри⁸. Скоріше за все, його міг заховати на території зруйнованого міста один із варварів, що прийшли сюди з північного заходу.

У зв'язку з бурхливими подіями боспорської історії середини III ст., необхідно декілька слів сказати про долю Танаїса. До останнього часу вважалось, що після розгрому в середині III ст. життя на його території відродилося лише у другій половині IV ст.⁹. Однак останнім часом було висловлено думку про те, що нове поселення на місці Танаїса могло виникнути вже наприкінці III — початку IV ст.¹⁰. У зв'язку з цим показово, що під час розкопок Танаїса в шарах, які датуються часом після середини III ст., виявлено матеріал, що свідчить про продовження життя на місці колишнього античного міста. Зокрема, наявність у верхніх археологічних шарах Танаїса кількох груп ліпної кераміки, типологічно подібної до черняхівської, та інших предметів матеріальної культури, дозволили зробити висновок щодо проникнення сюди із заходу її носіїв¹¹. Друга половина III ст. представлена в Танаїсі дуже погано. Але наявні дані все ж таки дозволяють говорити, що відродження життя на території міста відбулося не пізніше кінця III ст., і що вирішальна роль у цьому відіграли варвари Північного Причорномор'я, етнічно близькі до груп населення, які мешкали на руїнах античних Тіри та Ольвії¹². Причому не виключено, що певний відсоток у складі мешканців таких центрів становили греки або їх нащадки, які після приходу варварів продовжували жити на території колишніх античних населених пунктів.

Очевидно, цей висновок потребує додаткової аргументації, яка може бути отримана під час подальшого цілеспрямованого археологічного вивчення верхніх культурних шарів Танаїса та розгорнутої публікації усіх

невиданих іші матеріалів з розкопок цього центру; але вже зараз, вірогідно, можна говорити про загальну тенденцію виникнення постістичних ранньодержавних структур на місці та в околицях античних центрів не тільки Північно-Західного, але й Північного Причорномор'я взагалі¹³.

В основу реконструкції історії до часів гунської навали автором рецензованої монографії покладено хронологію правління боспорських царів, з якою загалом можна погодитися. Однак слід зазначити, що зараз на вряд чи можна так упевнено, як це робить М. М. Болгов, відносити правління царя Хедосбія до 280—283 (?) рр., базуючись лише на тому, що існує лакуна між правлінням Тейрана та Фофурса, яка охоплює 279—284 рр. Не виключено, що царювання Хедосбія необхідно відносити до ранішого часу, адже, виходячи зі шрифту напису, в якому він згадується, ця пам'ятка датується досить широко, в межах другої половини III ст.¹⁴. Отже, Хедосбій цілком імовірно міг очолювати варварів, що вторглися на Боспор, та на якийсь час, захопивши владу в Пантикеї, здійснив підготовку та проведення морського походу 267—268 рр. проти римських провінцій¹⁵.

З огляду на те, що історія античних держав Північного Причорномор'я кінця III—IV ст. дуже фрагментарно висвітлена в джерелах, особливе значення для її реконструкції має 53 розділ праці Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», написаної з використанням херсонеських хронік, що датуються часом не пізніше V ст.¹⁶. Причому зараз, незважаючи на белетристичний характер викладення, не викликає сумніву, що в основі розповіді про історію Херсонеса та Боспору лежать реальні історичні події¹⁷. Слід також зазначити, що навряд чи можна погодитися з Н. О. Фроловою, яка надмірно критично ставиться до оповідань Костянтина Багрянородного¹⁸. Дійсно, в його розповіді багато не зовсім зрозумілих місць, однак низка даних, в тому числі згадка імен реальних римських імператорів та вищих херсонеських магістратів, переконує в можливості використання цього писемного джерела для вивчення історії Північного Причорномор'я III—IV ст. Розуміючи це, М. М. Болгов у своїй праці не пішов шляхом його надмірної критики, а використав це джерело сповна (с. 34, 35), що зайвий раз свідчить про перспективність кореляції праці Костянтина Багрянородного з даними археологічних досліджень.

Розглядаючи історію Боспору, М. М. Болгов відносить час правління царя Тиберія Юлія Дуптуна, відомого за однією епіграфічною пам'яткою, де згадуються візантійські посадові особи, до початку V ст. Але нещодавно Ю. Г. Виноградов переконливо довів, що цей напис датується 483 р., в якому згадуються не візантійські посадові особи, а представники боспорського державного апарату,

які називалися епархами, комітами та прото-комітами за візантійськими зразками. Цей факт, на думку Ю. Г. Виноградова, свідчить, що цар Дуптун, якого в написі названо «другом візантійського кесаря та другом роемеїв», був у цей час васалом Візантії¹⁹.

Другий розділ монографії присвячено проблемам пізньої боспорської державності. На всьому наявному зараз матеріалі М. М. Болгов розглянув широке коло питань, пов'язаних з формами суспільного життя, органами державного управління, соціальним та етнічним складом населення, конфесійною ситуацією, та показав шляхи еволюції боспорської державності. При цьому автор не обмежився аналізом джерел, а інтерпретував їх із використанням новітніх теоретичних розробок, тим самим показавши місце пізньоантичного Боспору в системі стосунківnomadiv з осілим населенням. Слідом за іншими дослідниками, М. М. Болгов відзначає певні зміни в економіці Боспору протягом даного періоду. Однак, не заперечуючи цього в принципі, слід зупинитися на деяких моментах, що дозволяють чіткіше охарактеризувати ті зміни, які сталися в соціально-економічному розвитку Боспору в другій половині III — на початку VI ст.

Скорочення обсягу торгівельних операцій, з чим пов'язано падіння обсягів виробництва продукції ремесла та збільшення в економіці питомої ваги сільського господарства, а також зникнення різкої межі між боспорськими містами та сільськими поселеннями, звичайно пов'язують із процесом натуралізації господарства та називають рустифікацією, що є найхарактернішою ознакою економічного розвитку Боспору в пізньоантичний період²⁰.

Однак слід зазначити, що в своїй основі економіка всіх без винятку докапіталістичних суспільств протягом історії їх існування була натуральною. Тому стосовно таких суспільств, треба говорити лише про збільшення або падіння питомої ваги товарного виробництва та товарно-грошових відносин, що було пов'язано з конкретно-історичними умовами розвитку на тому чи іншому етапі, але не обумовлено кардинальними змінами в економіці. Підйом внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а, отже, розширення сфери товарних відносин, не міг привести до якісних змін у головній галузі виробництва — сільському господарству²¹. Основна причина цього в тому, що в сферу обміну та торгівлі не було включено головну умову та засіб виробництва — землю²². Тільки за тих умов, коли земля стає об'єктом купівлі-продажу в усьому суспільстві, а не в межах певної кількісно неповної соціальної групи, можна говорити, що товарні відносини досягли свого найвищого розвитку. Але це стає можливим лише в умовах капіталізму²³.

У докапіталістичних суспільствах, основою розвитку яких було сільське господар-

ство, використання головної умови та засобу виробництва — землі, мало переважне натуральний характер²⁴. Тому мінові та товарно-грошові відносини між індивідуумами обмежувалися лише рухомим майном, а саме товарами, які були продуктами праці²⁵, а земля в античному світі розглядалася як нерухоме майно²⁶. Але наявність цілої низки товаровиробників була достатньою для розвитку ринку та товарно-грошових відносин; але в таких умовах товарне виробництво в економіці не могло стати панівним²⁷.

Тому стосовно пізньоантичного Боспору, слід говорити не про натуралізацію господарства взагалі, а про падіння в ньому питомої ваги товарного виробництва та пов'язаних з ним товарно-грошових відносин. Причому, як і в інших античних державах Північного Причорномор'я²⁸, на Боспорі в цей час негативні явища в галузі економіки були пов'язані не з внутрішньою кризою способу виробництва, а, головним чином, із зовнішньополітичними факторами, і в першу чергу загибеллю значної кількості сільських поселень та припиненням надходжень ренти-податку до державної скарбниці. Саме крах системи воєнних поселень, що існували на сільськогосподарській території Боспору з I ст. до н. е. до середини III ст. н. е.²⁹ підірвав економіку держави та став безпосередньою причиною кризових явищ, які Боспор переживав у пізньоантичний період.

Несприятливі тенденції в економіці привели до зростання замкненості окремих господарств та розриву зв'язків із зовнішнім ринком. Особливо серйозно становище, що склалося, повинно було відобразитися на порівняно великих господарствах, які у своїй діяльності орієнтувалися на ринок, і в першу чергу, боспорських царів та їх найближче оточення, й основний прибуток одержували у вигляді земельної ренти-податку з підпорядкованих їм сільськогосподарських територій, що оброблялися залежними верствами населення широкого правового спектра. Тому не дивно, що, стосовно пізньоантичного періоду, не можна говорити про наявність на Боспорі не тільки великої земельної власності³⁰, але й великих виробничих комплексів загалом. У умовах, що склалися, зросла роль порівняно невеликих замкнених автаркічних господарств, які стають основними одиницями боспорської економічної системи кінця III — другої половини VI ст. Роль товарного виробництва в таких господарствах відійшла на другий план, а на обмеженому внутрішньому ринку могли продаватися лише надлишки³¹. Одним із наслідків становища, що склалося, була активність візантійських, а не місцевих купців на Боспорі наприкінці IV ст., про що сповіщає Фемістій³². Причому, на підставі археологічних знахідок, у V—VI ст. на Боспор довозилися товари та вино здалекої Олександриї Єгипетської³³.

Наслідком такого становища став розвиток дезінтегративно-відцентрових тенденцій на Боспорі³⁴, де починають формуватися обмежені в економічному відношенні територіально-господарські райони (с. 113, 114). Пояснювалося це тим, що й до цього часу Боспорська держава складалася з кількох районів, що доповнювали один одного та складали в сукупності єдине економічне ціле, яке завдяки натуральній основі сільськогосподарського виробництва базувалося не на галузевому, а на територіальному поділі праці³⁵. Тому падіння ролі товарного виробництва й призвело до посилення відцентрових тенденцій в економіці.

На території Боспору М. М. Болгов цілком слушно виділяє кілька територіально-господарських районів: адміністративно-господарський центр держави, до якого входили Пантикалей та Тиритака, Кримське Приазов'я, Літрат, Кітей, Танаїс, а на Азіатському боці — Фанталівський район, Фанагорія, Синдика та Горгиппія, в керівництві якими, вірогідно, зросла роль громадянського самоуправління на чолі із заможними представниками варваризованих родів³⁶. Головним наслідком значного послаблення центральної влади та розпаду Боспорської держави на згадані райони, очевидно, стало швидке та безкровне підкорення його наприкінці IV ст. гунами, які, встановивши над нею протекторат, пішли далі на Захід³⁷.

На базі аналізу наявних джерел М. М. Болговим було запропоновано схему соціальної структури населення Боспору в пізньоантичний період. Дослідник слідом за М. І. Ростовцевим та В. Д. Блаватським виділяє привілейовану верству населення, до якої, з його точки зору, належали знатні роди переважно сарматського походження, які на царській землі володіли укріпленими садибами та складали основу важко озброєної кінноти царства. У ній виділяється щонайменше два прошарки. Друга соціальна верства складалася з населення міст та включала купців, об'єднаних у корпорації, ремісників, дрібних торговців та деякі інші категорії, з яких складалося громадянське ополчення. Остання, третя, верства — це пелати та вільні користувачі землі, серед яких були греки за походженням та вихідці із середовища варварського населення (с. 88, 89)³⁸.

Однак, виходячи з головних тенденцій економічного розвитку, і в першу чергу загибелі системи царського землеволодіння внаслідок бурхливих подій третьої чверті III ст., мабуть, соціальна стратифікація населення Боспору в пізньоантичний період повинна була стати простішою (Пор.: с. 112, 113). До того ж, говорячи про правовий статус населення цього часу, навряд чи правомірно використовувати таке поняття як «громадянство». У перші століття переважна більшість мешканців Боспорської держави були підда-

ними царя, а використання в написах назв полісних інститутів не більше як данина традиції. З іншого боку, еволюція античної форми власності не тільки на Боспорі, але й на території Римської імперії взагалі³⁹, привела до поступової трансформації політа-громадянина в підданого, що найяскравіше простежується в галузі ідеології⁴⁰. У цей час межа між громадянином та вільним негромадянином стає несуттєвою, а на перше місце виступає завдання розширення податкової бази держави⁴¹. Адже саме значною мірою фіiscalними цілями пояснюється едикт Каракалі (*Constitutio Antoniniana*) 212 р., за яким права римського громадянства були надані переважній більшості вільного населення Римської імперії.

Тому цілком логічно припустити, що криза в економіці привела до спрощення соціального складу населення, порівняно з попереднім періодом, та зростанню чисельності тих верств населення, які повністю або частково були позбавлені засобів існування. Розгром системи воєнних поселень, а разом з цим крах царського землеволодіння, яке було провідною формою упродовж перших століть, а також послаблення центральної влади, повинно було привести до зростання кількості дрібних виробників, які тепер лише номінально залежали від центральної адміністрації. А це, в свою чергу, обумовило кризу традиційної для Боспору системи збирання податків.

Тому переважна більшість населення Боспорської держави в пізньоантичний період експлуатувалася переважно шляхом збирання податку-ренти в натуральній формі, яке здійснювалося спеціальними уповноваженими царя за підтримки воєнних загонів, що складалися з варварів (с. 76). Така система експлуатації обумовлена тим, що боспорський цар традиційно був верховним власником землі і навіть полісне землеволодіння було опосередковане правом царської власності⁴². Не тільки кожний окремий користувач землі, але й колектив таких користувачів взагалі, в ролі якого швидше за все виступала сільська або міська громада, повинні були за користування нею в тій чи іншій формі сплачували царю податки. Причому, необхідно підкреслити, що стосовно пізньоантичного періоду можна говорити про зростання питомої ваги позаекономічного примущення на Боспорі, яке значною мірою було обумовлене крахом старої фіiscalної системи, яка в перші століття базувалася на адміністративному поділі Боспорської держави.

Виходячи з цього, вірогідно, правильнішим буде висновок про спрощення соціальної структури населення Боспору наприкінці III — другої чверті VI ст. Загибель переважної більшості поселень, розташованих на царській землі, скорочення питомої ваги то-

варного виробництва в економіці та згортання зовнішньоекономічних зв'язків, свідчать, що в боспорському суспільстві повинна була існувати чисельно невелика група знаті — на близьких верховного правителя та його власної опори, а з іншого боку, переважної маси населення порівняно невисокого добробуту, зайнятого в сільськогосподарському виробництві, ремеслі та дрібній торгівлі. В соціальному плані внаслідок обставин, що склалися, ця верства була досить однорідною, і саме вона є об'єктом експлуатації правлячої верхівки боспорського суспільства. При цьому, слід окремо наголосити, що наявні джерела не дозволяють говорити про існування на Боспорі в пізньоантичний період не тільки значної кількості рабів, але й близьких до них за становищем груп залежного населення, в тому числі й пелатів.

Необхідно звернути увагу й на те, що, судячи зі зростанням кількості багатих поховань у пантихапейському некрополі, в середині V ст. іде процес зміцнення соціальної верхівки населення Боспору⁴³. Це, вірогідно, було пов'язано з участю частини її представників у походах гунів на Захід, а також інфільтрацією до середовища населення боспорської столиці гунської воєнної знаті (с. 108, 117). Усе це свідчить про поступову еволюцію найбільш заможної верстви боспорського суспільства та зрошуванні її з варварською знаттю, що прийшла та осіла на Боспорі.

У висновках підбито головні підсумки дослідження, а в додатках подано список використаної літератури, карти та хронологічна таблиця історії пізньоантичного Боспору.

Загалом, оцінюючи рецензовану працю, слід зазначити, що дослідження М. М. Болгова зроблене на високому науковому рівні і є значною подією в історіографії Боспору. Воно буде цікаве не тільки спеціалістам- античникам, але й медієвістам, усім, хто займається давньою історією нашої країни. У монографії детально та новаторськи розроблено цілу низку досить складних питань, які до останнього часу не знайшли відображення в історіографії. Деякі вищезгадані зауваження є сутто дискусійними і не знижують прихильного враження від монографії. Це, скоріше, навіть не зауваження, а раздумія на тему прочитаного та спроба дещо з інших позицій висвітлити ті проблеми, яким присвячено працю. Вони ні в якому разі не перекреслюють того, що зроблено М. М. Болговим, а лише свідчать про складність пізньоантичної історії Боспору, про те, що деякі питання потребують додаткового поглиблених вивчення із зачлененням широкого кола джерел, насамперед археологічних. Залишається лише жалкувати, що дуже важливу книгу М. М. Болгова, присвячену історії маловивченої сторінки Боспору, видано накладом лише 200 примірників, що робить її важкодоступною для дослідників не лише в Україні, але й в Росії.

¹ Сазанов А. В. Боспор у ранньовізантійський час // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 25; Пор.: Фролова Н. А. Проблема континуитета на позднеантичном Боспоре по нумизматическим данным // ВДИ — 1998. — № 1. — С. 247—262.

² Горлов Ю. В., Лопанов Ю. А. Древнейшая система мелиорации на Таманском полуострове // ВДИ. — 1995. — № 3. — С. 135—137.

³ Сокольский Н. И. Таманский Толос и резиденция Хрисалиска. — М., 1976. — С. 111; Толстиков В. П. Неизвестные страницы истории Боспорского царства // СГМИИ. — 1992. — Вып. 9. — С. 45. Рис. 2.

⁴ Фролова Н. А., Шургая И. Г. Илуратский клад монет Рискупорида V // ВДИ. — 1982. — № 1. — С. 91 — 94; Фролова Н. А. Вторжения варварских племен в города Северного Причерноморья по нумизматическим данным // СА. — 1989. — № 4. — С. 198.

⁵ Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К., 1986. — С. 124.

⁶ Будanova В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — М., 1982. — С. 77.

⁷ Іор. Get., № 38; Будanova В. П. Указ. соч. — С. 156.

⁸ Фролова Н. А. Уникальный клад боспорских монет из Горгиппии III в. до н. э. — 238 г. н. э. // Древнее Причерноморье. — КС ОАМ. — Одесса, 1993. — С. 87—90.

⁹ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. — М., 1972. — С. 326 — 328; Арсеньева Т. М., Науменко С. А. Танаис IV—V вв. н. э. (по материалам раскопок 1989 — 1992 гг.) // Боспорский сборник. — 1995. — 6. — С. 47.

¹⁰ Безуглов С., Захаров А. Богатые погребения позднеримского времени близ Танаиса // Известия Ростовского областного музея краеведения. — 1989. — Вып. 6. — С. 61, 62.

¹¹ Шелов Д. Б. Указ. соч. — С. 319—325; Шелов Д. Б. Волго-Донские степи в гуннское время // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 86; Пор.: Арсеньева Т. М. Лепная керамика Танаиса // Древности Нижнего Дона. — МИА. — 1965. — № 127. — С. 180—186. — Табл. XII; Арсеньева Т. М., Науменко С. А. Указ. соч. — С. 48; Казанский М. О германских древностях позднеримского времени в Крыму и Приазовье // Международная конференция «Византия и Крым». — Тез. докл. — Симферополь, 1997. — С. 49, 50.

¹² Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса. — М., 1977. — С. 151; Безуглов С., Захаров А. Указ. соч. — С. 60 — 63; Казанский М. Указ. соч. — С. 49, 50.

¹³ Павленко Ю. В., Сон Н. О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візіготів // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 7—14; Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 267—273.

¹⁴ КБН, № 846; Гайдукевич В. Ф. Боспорське царство. — М.— Л., 1949. — С. 452;

Блаватский В. Д. Пантикопей. Очерки истории столицы Боспора. — М., 1964. — С. 209.

¹⁵ Пор.: *Gajdukevic V. F. Das Bosporanische Reich.* — Berlin, 1971. — S. 475—476; Abb. 21; *Фролова Н. А.* Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. в свете новых исследований // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 106; Докл. див.: *Буданова В. П.* Этническая структура «государства Германариха» // КСИА. — 1984. — Вып. 178. — С. 35; *Хайдединова Э. А.* Боспор и морские походы варваров второй половины III в. н. э. // МАИЭТ. — 1994. — 1995. — Т. IV. — С. 517—527.

¹⁶ *Хармата Я.* К истории Херсонеса Таврического и Боспора // Античное общество. — М., 1967. — С. 205.

¹⁷ Докл. див.: *Сапрыкин С. Ю.* Асандри и Херсонес (к достоверности легенды о Гикии) // ВДИ. — 1987. — № 1. — С. 48—57; Зубарь В. М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже н. э. // ВДИ. — 1987. — № 2. — С. 120—123; *Русеева А. С.* Религиозный аспект исторической новеллы о Гикии Константина Порфирородного // MOUSEION. Профессору А. И. Зайцеву ко дню семидесятилетия. — СПб., 1997. — С. 281—290.

¹⁸ *Фролова Н. А.* Монетное дело Фофорса (285—308 гг.) // СА. — 1984. — № 2. — С. 46—52; *Фролова Н. А.* Вторжения варварских племен... — С. 199.

¹⁹ *Виноградов Ю. Г.* Позднеантичный Боспор и ранняя Византия // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 233—247.

²⁰ Пор.: *Блаватский В. Д.* Пантикопей. — С. 219; *Блаватский В. Д.* Боспорское царство... — С. 251; *Кругликова И. Т.* Города Боспора в III в. н. э. // Античный город. — М., 1963. — С. 71; *Кругликова И. Т.* Боспор III—V вв. в свете археологических исследований // КСИА. — 1965. — Вып. 103. — С. 9; *Кругликова И. Т.* Боспор в позднеантичное время. — С. 127—130.

²¹ *Доватур А. И.* Аграрный Милет // ВДИ. — 1955. — № 1. — С. 27, 30.

²² *Колганов Н. В.* Собственность. Докапиталистические формации. — М., 1962. — С. 444, 494; *Кузицин В. И.* Античное классическое рабство как экономическая система. — М., 1990. — С. 121, 122.

²³ *Колганов Н. В.* Указ. соч. — С. 444.

²⁴ Там же. — С. 242.

²⁵ Там же. — С. 198.

²⁶ Пор.: *Arist. Polit.*, I, 3, 1 — 10; 1256 a — 1257 a.

²⁷ *Колганов Н. В.* Указ. соч. — С. 208.

²⁸ Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения) — К., 1993. — С. 106.

²⁹ *Масленников А. А.* Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху. — Автореф. ... докт. ист. наук. — М., 1993. — С. 23; *Масленников А. А.* Царская хора Боспора // Проблемы истории и археологии Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1997. — С. 46; Зубарь В. Г. К истории сельской территории Европейского Боспора в первые вв. н. э. // Проблемы истории и археологии Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1997. — С. 40.

³⁰ Див.: *Масленников А. А.* Сельская территория Европейского Боспора ... — С. 40.

³¹ Пор.: *Кузицин В. И.* Крестьянское хозяйство древнего Рима как экономический тип // ВДИ. — 1973. — № 1. — С. 48, 49.

³² *Them., XVII.*

³³ *Берзина С. Я.* Александрийская тара в Северном Причерноморье // Ж. Ф. Шомпольон и дешифровка египетских иероглифов. — М., 1979. — С. 114.

³⁴ Докл. див.: *Илюшечкин В. П.* Сословно-классовое общество в истории Китая. Опыт системно-структурного анализа. — М., 1986. — С. 123.

³⁵ Докл. див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический ... — С. 104, 105.

³⁶ *Балгов Н. Н.* К проблеме локальных территориально-хозяйственных комплексов позднего Боспора (IV—V вв.) // Проблемы истории, филологии, культуры. — 1996. — Вып. 3. — Часть 1. — История. — С. 84—86; *Балгов Н. Н.* Территориально-хозяйственная структура позднего Боспора // Проблемы истории и археологии Украины. — Тез. докл. — Харьков, 1997. — С. 37.

³⁷ *Сазанов А. В.* Вказ. праця — С. 23.

³⁸ Пор.: *Блаватский В. Д.* Боспорское царство в позднеантичное время. — С. 251.

³⁹ *Штаерман Е. М.* Эволюция античной формы собственности и античного города // ВВ. — 1973. — Т. 34. — С. 3—14.

⁴⁰ *Штаерман Е. М.* От гражданина к подданныму // Культура древнего Рима. — М., 1985. — Т. 1.

⁴¹ Пор.: КБН, № 1050.

⁴² *Сапрыкин С. Ю.* «Евпаторов закон о наследовании» и его значение в истории Понтийского царства // ВДИ. — 1991. — № 2. — С. 190, прим. 38.

⁴³ *Амбродз А. К.* Указ. соч. — С. 85.

O. I. ХВОРОСТЯНИЙ

Одержано 01.10.97

Толочко П. П.

Кочевые народы степей и Киевская Русь.

Киев: Абрис, 1999. — 200 с.

Ми вже звикли до того, що з дуже незначними часовими інтервалами виходять з друку фундаментальні праці з проблем історії та археології давньої Русі відомого українського вченого, академіка НАН України П. П. Толочка, кожна з яких є вагомим внеском до вітчизняної науки. І ось перед нами його нова монографія «Кочові народи степів і Київська Русь», присвячені дослідженю історії взаємовідносин народів степів зі східними слов'янами і Руссю упродовж понад тисячу років.

Проблема кочових народів піднімалась уже й раніше, зокрема в працях Д. Расовського, П. Коковцева, М. Артамонова, С. Плетніової, Л. Гумильова та ряду інших вчених, які зробили значний внесок у її вивчення. Однак багатогранна історія зв'язку Русі та Степу залишалася ще до кінця не вивченою, головним чином через брак джерел. Цю прогалину суттєво заповниє рецензована монографія П. П. Толочка. Необхідно зазначити, що це перше не лише в українській, але й зарубіжній історіографії дослідження з таким широким хронологічним і просторовим діапазонами, побудоване на комплексному аналізі як писемних, так і археологічних джерел. Особливо слід наголосити на використанні автором нових археологічних матеріалів, здобутих в останні десятиріччя, більшість з яких знаходиться у фондах Інституту археології НАН України і недоступні широкому загалу. окрім невеликі повідомлення про знахідки залишилися мало відомими більшості науково-педагогічним працівникам, зокрема вузівським, що гальмувало їх використання у навчальному процесі.

Завдяки ж виходу у світ монографії академіка П. П. Толочка перед нами в повному обсязі розкривається в хронологічній послідовності історія кочових народів: аварів, болгар, утрів, хозар, печенігів, тюрків, половців і, нарешті, татаро-монголів на тлі їх стосунків зі східними слов'янами і Київською Руссю. З'ясуванню цих зв'язків підпорядкована і структура праці. Вона складається зі вступу, шести розділів і короткого заключення.

У вступі значне місце приділяється теоретичним засадам дослідження, а також з'ясуванню складних, нерідко суперечливих питань історіографії взаємозв'язків кочівників та осілих слов'яно-русів. При цьому автор

монографії цілком слушно зауважує, що їхнє тривале протистояння було обумовлене як історично, так і географічно й не залежало від злой чи доброї волі його учасників (с. 4).

У першому розділі йдеться про народи, які мешкали в степових і лісостепових районах України в V—IX ст. Тут поруч з осілими антами-русами характеризуються кочові авари, болгари й угорці, які залишили по собі значну кількість пам'яток. Автор наводить цілий ряд нових даних до, здавалося б, уже доволі вивченої теми, використовуючи багатий речовий матеріал і доповнюючи його відомостями візантійських авторів VI—Х ст.

Другий розділ присвячено взаємовідносинам Хозарського каганату і Київської Русі. І хоч ці стосунки досить докладно висвітлені в працях попередніх дослідників, зокрема М. Артамонова і А. Новосельцева, автор зумів розкрити історію хозарів саме в контексті давньої історії України.

Особливий інтерес, на нашу думку, становлять третій, четвертий і п'ятий розділи, в яких розкриваються колізії, пов'язані з печенігами, тюрками і половцями та їх ролі, здебільшого негативної, в історичній долі Київської Русі. Використавши цілий комплекс різноманітних джерел, автор праці переконливо розкрив місце і роль цих народів в історії України-Русі. Він показав їхні стосунки з русичами — і воєнні, і мирні. Цікавою є думка П. П. Толочка стосовно історії торчеських племен: «Проживання в межах Русі, нерідко через змушено з русичами, наклало свій відбиток на економіку, культуру і побут торчеських племен» (с. 95). Автор аргументує численними матеріалами, передусім, похованальними пам'ятками. Що ж до половців, то вчений цілком справедливо приділив їм чи не найбільше уваги, адже в літописах вони теж згадуються найчастіше (с. 130). П. П. Толочко наводить нові археологічні матеріали для висвітлення культури і побуту половців південно-руських степів. Висвітлюються різноманітні, в тому числі й родинні контакти між руськими і половцями впродовж двох століть. По-новому розглядається питання ступеня впливу останніх на Русь. Наголошується на постійній взаємодії половців і русичів, автор вважає, що найчастіше стосунки між ними були антагоністичними (с. 157). Як би то не було, а ми згодні з П. П. Толочком, що

кілька столітнє перебування різних кочовиків на території України слід розглядати як стопінки нашої історії.

Заключний розділ монографії присвячено трагічним стосункам монголо-татар і Русі. Русь стала жертвою монгольських завоювань (с. 159), і цим все сказано. Цей розділ монографії має освітньо-пізнавальне значення, особливо для студіюючої молоді. Автором наводяться численні матеріали, в тому числі й статистичні (с. 176—177), які свідчать про великі втрати русичів унаслідок монгольського погрому давньоруських міст. У книзі наводяться дані про звичай і побут татаро-монголів, які, безумовно, не залишаться поза увагою зацікавленого читача.

Резюмуючи результати дослідження історії взаємозв'язків кочових народів степів зі східними слов'янами і Руссю, П. П. Толочко зауважує, що сусідство двох світів упродовж понад тисячу років відбилося в усіх сферах життя, але найбільше в царині етногенезу кочового і осілого населення. Вчений наголошує, що тюркомовні народи зробили значний внесок у формування південноруського етносу, а пам'ять про степовиків залишилась і в топонімі та гідронімі (с. 197). Безперечно, має місце взаємний культурний вплив русичів і кочівників.

Підсумовуючи, хочеться наголосити, що велике охоплення джерел, в тому числі нових, які зберігаються в архівах і фондах, та близькуче знання середньовічних вітчизняних і зарубіжних писемних джерел дозволили авторові монографії поставити і по-новому вирішити цілий ряд актуальних проблем на-

родів українського степу. При характеристиці всіх періодів історії кочівників П. П. Толочко вкотре проявив себе як високопрофесійний дослідник і вдумливий інтерпретатор писемних та археологічних даних. Незважаючи на чималу кількість уже існуючих праць вітчизняних і зарубіжних вчених, що торкаються піднятих у монографії проблем, він на підставі комплексного аналізу зумів виробити свою чітку оригінальну концепцію.

Книга має високохудожнє поліграфічне оформлення, добре ілюстрована. В ній вміщено 10 карт і картосхем та 38 рисунків, які вдало доповнюють текстовий матеріал. Оригінально оформлені й сам текст, з відповідними малюнками-заставками на початку кожного розділу. Змісту монографії відповідає її обкладинка, яка справляє приємне естетичне враження.

Отже, П. П. Толочко провів велику роботу, всебічно висвітливши життя кочових народів українського степу на широкому історичному тлі, як у просторовому, так і часовому вимірах. Рецензована монографія є оригінальним науковим дослідженням, написаним на основі найновіших даних, і є значним внеском у середньовічну археологію.

Гадаємо, що книга зацікавить не лише науковців: археологів та істориків-медієвістів, а й викладачів вузів, студентів, учителів, учнів і взагалі всіх, хто не байдужий до давньої історії нашої Батьківщини.

М. М. КУЧИНКО

Одержано 12.10.99

Хроніка

Г. О. Пашкевич

ОДИНАДЦЯТИЙ СИМПОЗІУМ МІЖНАРОДНОЇ РОБОЧОЇ ГРУПИ З ПАЛЕОЕТНОБОТАНІКИ

З 18 по 23 травня 1998 р. в Тулузі (Франція) проходив черговий 11-й симпозіум Міжнародної Робочої Групи з палеоетноботаніки (IWGP). Такі зустрічі палеоетноботаніків відбуваються один раз на три роки. Якщо перші засідання дійсно відповідали «робочій групі», то з перебігом часу вони перетворилися скоріше на конференції, про що свідчить і кількість учасників, і тематика доповідей.

У першій «робочій групі», що проходила під Прагою у 1968 р., брали участь близько 30 учасників, а в 1998 р., тобто у 30-річницю заснування IWGP, їх кількість зросла у п'ять разів. На перших симпозіумах теми доповідей були зосереджені на проблемі походження культурних рослин, місцях поширення їх диких предків, місці та часу їх доместикації, розповсюдження в межах Старого Світу і на регіональному рівні — їх можливого зв'язку з археологічними культурами. З часом розширились географічні межі досліджень, а згодом і їх тематика. Економічні та екологічні умови існування давніх землеробських племен, методи обробки землі, засоби зберігання й використання зібраного врожаю викликають значний інтерес. Тіснішим стало співробітництво між ботаніками та археологами. З упевненістю можна стверджувати про значні успіхи досить нової науки — палеоетноботаніки. Тепер на симпозіумах обговорюються наслідки досліджень рослинних залишків, знайдених під час археологічних робіт у різних куточках Землі. Ці відомості знаходять застосування в багатьох галузях науки, і перш за все в археології, особливо в тих її напрямах, які стосуються землеробства, палеоекономіки, палеоекології.

Термін «палеоетноботаніка» (paleoethnobotany) був запропонований у 1950 р. Гансом Хельбеком. Значення «етно» в даному слововисловленні відповідає певному напряму ботанічних досліджень, метою яких є отримання інформації про культурні рослини минулого, їх поширення і використання людиною в доісторичні та історичні часи. Паралельно набув поширення, особливо в країнах

Центральної Європи, термін «археоботаніка», що частіше вживається в археологічних виданнях, і який, можливо, точніше відповідає напряму досліджень — вивченю решток культурних рослин, знайдених під час археологічних робіт і тісно пов'язаних з економічними та соціальними аспектами діяльності людини в минулому.

У 1998 р. в Тулузі зібралися палеоетноботаніки майже з усіх країн Європи та інших континентів — Азії, Африки, Америки. Найчисленнішими традиційно були групи дослідників з Великої Британії та Німеччини. Трохи поступалися їм групи з Франції, Швейцарії, Нідерландів, Іспанії. А такі країни як Албанія, Росія, Україна представили лише по одному досліднику.*

Доповіді відрізнялися великою кількістю нових оригінальних матеріалів з різних частин Світу в широкому хронологічному діапазоні — від мезоліту до середньовіччя включно. Як правило, викопні рештки, про які вже йшлося, надійно датовані за допомогою С 14. Значно зросло значення і стало звичним використання статистичних методів обробки дослідженіх матеріалів та нових способів демонстрації результатів завдяки застосуванню сучасних методів комп'ютерної обробки даних. Продовжується створення регіональних баз даних з палеоетноботаніки. Для отримання достатньої кількості викопного матеріалу під час польових робіт широко використовується метод флотації. Стендові доповіді, кількість яких на кожному симпозіумі становить майже третину, характеризуються не тільки великим інформаційним значенням, але й, у більшості випадків, гарним оформленням завдяки професійній роботі дизайнерів.

Дві перші доповіді, зроблені групою дослідників із Швейцарії під керівництвом професора Ботанічного Інституту Базельського

* Висловлюю щиру подяку міжнародному фонду «Відродження» за надання фінансової допомоги.

університету Стефанії Якомет, можна вважати сенсаційними. Вони присвячені методиці виділення та наслідкам вивчення давньої ДНК з викопних обутглених зернівок пшениць, вік яких — б тис. років. Дослідники дійшли наступних висновків: послідовність ДНК викопних пшениць подібна до сучасних; порівняння давніх та сучасних пшениць виявило незначну різницю в послідовності ДНК на рівні таксонів, що пов'язано з недавньою доместикацією пшениць; аналіз дає можливість визначити видову приналежність зернівок голозерних пшениць, що зробити за допомогою морфологічних досліджень буде важко. Водночас, дослідники вважають, що можливості вивчення давньої ДНК дуже обмежені, адже виявити її вдається лише в деяких зразках, до того ж аналіз цей дуже копіткий та дорогий, отже, він не зможе стати генеральним напрямом у археоботаніці.

Про можливості отримання й використання викопної ДНК культурних рослин — жита, сорго, кукурудзи та пшениці діповів також проф. Мартін Джонс з Кембріджського Університету (Великобританія).

Проведення симпозіуму в Тулузі, розташованій в південно-західній частині Франції, безумовно, вплинуло на тематику діповідей, значна частина яких була присвячена палеоетноботанічним дослідженням Середземномор'я. Про своєрідний склад культурних рослин у середземноморських районах Іберійського п-ва йшлося в діповіді групи дослідників (Р. Віксо, Н. Алонсо, Д. Кенал, С. Ечаве, І. Гонсалес і Н. Ровіра) з музею археології м. Гарона в Іспанії. На відміну від Центральних районів Європи, де перевагу серед зернових з початку їх появи мали плівчасті пшениці, тут, в період між V—III тис. до н. е., головними злаками були голозерні пшениці й плівчастий та голозерний ячмінь. Плівчасті пшениці відігравали незначну роль. Просо з'явилось у середині II, а жито та овес — у I тис. до н. е.

За даними ще однієї дослідниці з Іспанії, Наталі Алонсо, у бронзову добу (2100—750 cal. BC) в Кatalонії (північно-східна частина Іспанії) переважають голозерні пшеници *Triticum aestivum/durum* та плівчастий ячмінь. Менше значення мали плівчаста пшениця, сочевиця та горох. Більш різноманітним став асортимент на рубежі тисячоліття (750 cal. BC—200 AD). До вже названих рослин в цей час додаються ще просо, могар, овес, а з бобових — боби (*Vicia faba*) і чина-нут (*Lathyrus sativum/cicera*). Знайдено також кісточки винограду культурного (*Vitis vinifera*).

Пізніше, в залізному віці (IX—I ст. до н. е.), в тій же Кatalонії (діповідь Кармен Куберо і Корпас з Природничого Центру м. Мартореллі) поширивались ячмінь плівчастий та голозерний, голозерні пшениці, плівчасті пшениці — однозернянка та двозернянка, просо, сочевиця, горох, боби, ліон.

Знайдено кісточки винограду, маслин та інжиру.

Декілька діповідей іспанських дослідників присвячено результатам вивчення рослинних решток з енеолітичних (Chalcolithic) стоянок (на жаль, ненаведено дати). Результати карпологічних досліджень стоянки Лас Пілас представлено в діповіді Ровіра Віндіа Ніріа з Барселонського університету. Стоянка розташована в одному з найбільш посушливих районів Європи, де в досліджуваний період клімат був значно м'якшим. Кількість живівших дикорослих рослин досить значна. Автор детально описує їх значення в ділі мешканців стоянки. Землеробство тут практично починається лише в бронзовому віці.

Рослинні рештки, серед яких переважають вуглики сосни, визначено групою дослідників (Е. Аллю, Л. Артега, І. Пасто та Дж. Валверду) в матеріалах тимчасової стоянки мисливців-збирачів Абріо Романі з північно-західної частини Іспанії.

Надзвичайно цінні відомості для інтерпретації археоботанічних матеріалів отримано на підставі виконання декількох етноботанічних проектів (Л. Пена-Чеарро, Л. Запата-Пена) в гірських районах Іспанії. Адже це один із небагатьох районів Європи, де є досі вирощують примітивні плівчасті пшениці. Дослідниками вивчалися усі процеси вирощування, збирання, обробки та використання плівчастих пшениць — однозернянки, двозернянки та спельти, а з бобових — чини та нуту. Саме в Астурії, під час подорожі до Іспанії в 1927 р. М. І. Вавілов спостерігав ярові посіви справжньої полбі, плівчастої пшеници, яку він називав астурійською. Можливо, що опис незвичного процесу збирання цієї пшеници, зроблений вченим, наведено в літературі вперше: «Мы попали в Астурію как раз во время уборки полб. К нашему изумлению оказалось, что эта культура убирается не серпом, не косой, а при помощи деревянных палочек, которыми обламывают колосья и бросают затем в корзинку. Во всех наших многочисленных путешествиях по шестидесяти странам нам ни разу не приходилося видеть такого способа уборки ...»!

У такому ж напрямі етноботанічні дослідження проводив у Центральних районах Туреччини Фузун Ертуг із Стамбула, вивчаючи 25 рослин, підземні частини яких використовуються для отримання різноманітних речовин — смоли, камеді, барвників, чаю, ліків.

Рослинні ресурси, які використовувалися неолітичною людиною на півдні Франції, реконструйовано на підставі викопних решток із двох стоянок поблизу Безієрсу (діповідь Філіппа Марінвал з Центру Антропології м. Тулузи).

На прибережних стоянках лагуни Лангедок часу пізньої бронзи (1150—950 BC), що на Середземноморському узбережжі Франції, вперше зібрано рослинні рештки, добре збе-

режені у похованому стані під водою. Тут знайдено і культурні рослини, і ті, що входили до складу місцевої флори. Очевидно, що населення прибережних стоянок було знайоме з вирощуванням маку *Papaver somniferum* (доповідь Лаурент Бубі з Центру Антропології м. Тулуси).

Незвична знахідка для Середземномор'я — залишки зернівок та соломи пшениці спелти, виявлені на о. Корсика в ширах XIV ст. На той час ця пшениця була відома у більш північних районах. Історичні тексти вказують на вирощування спелти в XV ст. в альпійській провінції Італії. Торгівельні зв'язки між Корсикою та Італією пояснюють появу спелти на острові (доповідь М.-П. Руас з Тулузького університету). Інші доповіді французьких палеоботаніків були присвячені результатам дослідження палеоботанічних матеріалів з північних районів Франції.

Знахідки кісточок культурного винограду на п'яти стоянках Лівії та Єгипту дали підстави англійським палеоботанікам Рут Пеллінг та Марійці ван дер Він, прослідкувати появу і поширення виноградарства у західній частині Середземномор'я, починаючи з кінця бронзової доби. З'явившись на сході Середземномор'я, в Греції, виноградарство згодом було введено греками та фінікійцями й на захід цього району. У римський час виноград став важливим комерційним продуктом по всьому Середземномор'ю разом з двома іншими класичними рослинами — інжиром та маслинами.

Тим же шляхом, зі сходу на захід Середземномор'я, разом з міграцією населення, поширювалася культура маслинини (*Olea europaea L.*). Історичні «стежки» простежені завдяки дослідженням кісточок маслинини з археологічних матеріалів Іспанії та Франції (Джин Ф. Террал з Інституту ботаніки Університету Монпельє, Франція).

У доповіді Дальнокі Орсула з Інституту археології Будапешта йшлося про знахідки винограду. Угорський дослідник проаналізував матеріали з численних поховань римського кладовища, розкопаного на північній околиці римського табору Аквінкум-Кашасдуло. Знайдено 6108 кісточок винограду, які за морфологічними ознаками можна віднести до 4 типів, та рештки ще 29 видів рослин, серед яких насіння дині, інжиру, груші, калини, бузини.

Безумовно, завжди викликають зацікавленість результати досліджень з давніх центрів походження культурних рослин, перш за все з Малої Азії. Адже саме тут, на території Туреччини, Ірану, Іраку, Сирії, Йорданії, Ізраїлю виникли майже всі культурні рослини Старого Світу — пшениця, ячмінь, бобові, ліон, деякі плодові. Дослідження проводяться археологічними експедиціями різних країн і охоплюють великий хронологічний інтервал.

Питанню моно- та поліфілетичного походження культурних рослин на Близькому Сході

присвячена доповідь професора Деннела Зохарі з Ізраїлю. Він зазначив, що зараз існують певні докази того, що ячмінь *Hordeum vulgare L.* було доместиковано декілька разів, чого не можна з упевненістю сказати про сім інших культурних рослин, введеніх в культуру на Близькому Сході в неоліті, а саме про пшеницю двозернянку, однозернянку, горох, сочевицю, нут, вику ервіллю, лон.

У зразках з двох стоянок, розташованих поблизу Ізміру (Туреччина, район Анатолії), вік яких с. 4.000 BC та с. 3.000 BC років, що за даними дослідників відповідає пізньому палеоліту та періоду ранньої бронзи, переважали зерна плівчастого ячменю та плівчасті пшениці — однозернянки та двозернянки. У незначній кількості знайдено бобові — сочевицю, горох, чину, а також рештки інжиру і кісточки винограду (доповідь Убек Емел та Доган Кахіт з Університету м. Анкари (Туреччина)).

Німецький дослідник Рейндер Ніф з Археологічного інституту в м. Берліні визначив, що на неолітичному телі Азаті Пінар в Туреччині переважали дві плівчасті пшениці — двозернянка та однозернянка. У значній кількості також представлено голозерний ячмінь. До встановленого складу культурних рослин входили ще бобові — чина, сочевиця, горох, вика ервілія. На стоянці Кіркларелі періоду ранньої бронзи переважали пшениця двозернянка, сочевиця, горох.

Плівчаста пшениця двозернянка та ячмінь лишаються головними зерновими культурами і в залізному віці в східних районах Туреччини, в околицях поселення Карагундуш. Про це доповідь Б. Гала з Університету м. Гіза (Єгипет).

Далі на схід, у південно-західній частині Пакистану, в районі Макран, починаючи з середини IV і до II тис. до н. е., вирощували ці ж зернові культури. Такого висновку дійшла група французьких дослідників на підставі аналізу великої кількості зразків, отриманих за допомогою флотаційної машини під час розкопок з різноманітних археологічних об'єктів (доповідь М. Тенберг з Інституту ботаніки м. Монпельє (Франція)).

На неолітичному поселенні Джейтун з південної частини Туркменістану виявлено переважання однозернянки та ячменю. Цікаво, що в Європі на той час перевагу мала пшениця двозернянка. Цей факт і до того ж обмежений склад знайдених культурних рослин поставив перед дослідниками (М. Чарльз, Університет, м. Шеффілд, Великобританія) питання: виникли ці рослини тут від диких предків чи вони були принесені зокрема?

У Туркменістані й Узбекистані проведено також археоботанічні дослідження на поселеннях неоліту і періоду ранньої бронзи (V—II тис. до н. е.). На відміну від Джейтуну, тут переважали округлі зернівки голозерного ячменю та м'якої пшениці (дослідження Міллера Наомі з Університету м. Філадельфія (США)).

Привернули увагу декілька доповідей, присвячених результатам палеоботанічного вивчення нетрадиційних об'єктів. Доповідь Вернера Шоха з Швейцарії мала назву «Квіти для принцес». В ній йшлося про рослинні рештки, знайдені при антропологічному вивчення могили Елеонори (1568—1580) — дочки імператора Максиміліана II, що знаходиться в кафедральному соборі св. Віта в Празі. Разом із повіковим одягом було знайдено купку зім'яного листя. На думку дослідника, то були, можливо, залишки або від букету, або від лікарського збору. Він визначив, що 13 знайдених зім'яних листочків і невеликі фрагменти гілок належали цитрусовій рослині *Citrus aurantium* (померанець, кислик або гіркий апельсин). Оранжево-червоні плоди померанця не єстівні і використовуються лише для отримання соку, який ще в давнину цінувався своїми лікарськими властивостями. З квітів отримують олію для виготовлення парфумів. Ця рослина досить стійка до випадкових похолодань, і, на думку доповідача, її могли вирощувати при дворі імператора Максиміліана II в середині XVI ст.

Манфред Рош з Баден-Вюртембургу визначив склад пилку з органічного матеріалу, що тонким шаром вкривав внутрішню поверхню великих бронзових посудин, знайдених у похованнях кельтських правителів на південній Німеччині. Серед добре збереженого пилку переважав пилок трав'янистих рослин, і саме тих, запилення у яких відбувається за допомогою комах. Його звичайно збирають бджоли і він переважає серед того, що входить до складу меду. Це наштовхнуло дослідника на думку про те, що в казанах знаходився мед, а пилок добре зберігає саме завдяки такому середовищу. Але, підрахувавши знайдений пилок і зіставивши результати з кількістю пилку, присутньому в сучасному меді, М. Рош дійшов висновку, що в бронзовому посуді знаходився не мед, а якася підсоложена медом рідина у співвідношенні 1(мед) до 2(вода). Підкresлюється, що склад пилку був значно різноманітнішим, ніж у меді в наш час, що може свідчити про відмінність ландшафтів. Бджоли відвідували поля з великою кількістю бур'янів, пасовища, а також недалеко розташовані гірські луки. Щоб заповнити такі великі посудини (по 5 і більше літрів), потрібно було мати значну кількість меду. Підраховано, що місцевість, з якої бджоли мали брати пилок, окоплювала в середньому 50 км в окрузі. Це добре узгоджується з відстанню у 100 км, на якій зосереджувались у Центральній Європі кельтські поселення.

Продовжується дослідження рослинних залишків, знайдених у 1991 р. разом з неолітичним «тирольським» мисливцем, вік якого визначено у 3300 р. Досить добре збережене тіло разом із різноманітними предметами спорядження (шкіряний сагайдак з 14 стрілами, кошик, мідна сокира, кинджал) з'явило-

ся на поверхні глетчера, що розтанув, на висоті 3210 м у районі долини Otz в Австрії. У попередні роки ботаніками з м. Інсбрук вивчались рослинні рештки, завдяки чому встановлено, наприклад, що лук та топорище були зроблені з тису. На симпозіумі в Тулузі Клаус Оегл з Інституту ботаніки Університету м. Інсбрук представив результати дослідження 40 мг залишків їжі з шлунку «тирольського мисливця!». На підставі складу цих залишків дослідник визначив, якими були остання їжа мисливця, оточуюче середовище та пора року під час його загибелі. Остання їжа складалась, переважно, із зернівок пшениці однозернянки, деяких овочів та фруктів. Склад пилку, що міг потрапити до шлунку разом з водою, вказує на те, що кліматичні умови на той час були теплішими і широколистяні ліси *Querco-Fagetea* з дубом та буком займали більші площи, ніж у наш час. Мисливець загинув пізньою весною або на початку літа, на що вказує наявність знатної кількості пилку таких ранньоквітуючих рослин, як береза та хмелеграб (*Ostrya carpinifoli*).

Незвичне джерело для вивчення рослинних залишків знайшов дослідник з Швейцарії Урні Акерет. Ним було досліджено 525 овечо/кізячих копролітів з двох неолітичних прибережних поселень (3030—3384 BC). Навіть узимку тварини знаходили їжу в лісах, оточуючих поселення. Найчастіше це були колочі стебла представників родин розоцвітих, можливо, малини та спорангії папороті. У залишках з стоянки Arbon Bleiche знайдено ще уламки пікаруалуї ліщини та гілочки ялиці (*Abies alba*). Копроліти, безумовно, зимового походження. Адже влітку рослинні рештки мали б розкласитись і зберегтися не могли.

Марина Кіаральді з Університету м. Бредфорд (Великобританія) наводить результати вивчення органічних решток із споруди поблизу міста Помпеї, яка за своїм призначенням була, можливо, аптекою або будинком знахарки чи чаклунки. Такі висновки зроблено на підставі складу знайдених там у великій кількості зернівок та насіння рослин, що мають лікарські властивості. Це, перш за все, насіння маку *Papaver somniferum* та насіння рослин з родини пасльонових *Solanaceae*. Рослини, залишки яких знайдено, використовувалися у давнину для виготовлення ліків, відомих під назвою *mithridatum i theriac*.

Серед соломи піл'вчастих пшениць, якою й досі вкриті деякі будинки на півдні Англії, побудовані ще в пізньому середньовіччі, знайдено насіння бур'янів. Домінік де Мулінс (Великобританія) вважає, що ці знахідки дають можливість зробити певні висновки про розповсюдження деяких рослин та про практику сільськогосподарського виробництва.

Карл Бере з Інституту археології в м. Вільгельсхайен (Німеччина) навів нові й зробив огляд уже відомих даних стосовно рослин, що використовувалися у середньовічній

Європі в пивоварінні. Найчастіше трапляється в археологічних матеріалах рештки двох рослин — хмеля та восковника звичайного *Myrica gale*. Їх додавали не тільки для ароматизації пива, але й використовували як консерванти.

Частина доповідей присвячувалась певним культурним рослинам. К. Василікова з Інституту ботаніки м. Krakova (Польща) зупинилася на питанні походження культурного сорго. Дике сорго знайдено на 40 стоянках Африки, починаючи з неоліту (8000 р. до н. е.). Добре документовані залишки культурного сорго походить з ряду стоянок Єгипту та Судану лише починаючи з першого тисячоліття (100 р. та 245 р. н. е.).

Перші відомості про появу культурного сорго в Європі наводить Е. Кастигліоні з лабораторії археобіології Музею міста Комо в Італії. Зернівки та їх відбитки культурного сорго знайдені в матеріалах шести поселень на півночі Італії в період від VI до XIII ст. н. е.

Про невідому в Європі злакову рослину елевзіну (*Eleusine coracana*) або каракан (дагуса) йшлося в доповіді Рус Янг з університету м. Бредфорд в Англії. Її залишки знайдено в археологічних матеріалах з Уганди. Ця рослина до недавнього часу мала велике значення для тубільців. Каракан (дагуса) вирощується в північно-східних районах Африки та в Індії і відіграє важливу роль в їжі грецького населення. Невисока рослина, що висівається звичайно на підсіках і потребує для росту великої кількості золи, має суцвіття, в якому угірюється від 10 до 30 тисяч зернівок. З них варять каші, готують коржі, спирт та пиво.

На трьох неолітичних і одному поселенні бронзового віку на півночі Греції знайдено незвичні «вилочки», тобто основи колосків, плівчастої пшениці, які несхожі на подібні рештки жодної з відомих плівчастих пшениць — однозернянки, двозернянки чи спель-

ти. Можливо, що вони походять від доместикованої форми пшениці *Triticum aronicum Jakubz.* У Греції цю пшеницю вирощували в самостійних посівах або в суміші з однозернянкою (доповідь Г. Джонс, Т. Валамоті та М. Чарльза з університету м. Шефілд (Великобританія)).

Значна частина доповідей висвітлювала результати регіональних досліджень, часто в широкому хронологічному діапазоні, або присвячувалась вивченю певного періоду чи окремої пам'ятки.

Корпа Бекель з Нідерландів повідомив про п'ятнадцятілітній досвід вивчення залишків культурних рослин в археологічних матеріалах від неоліту до середньовіччя з північних районів Франції.

Повний огляд знахідок культурних рослин на території України в широкому хронологічному діапазоні, починаючи від найдавніших, неолітичних, часів і до середньовіччя включно представлено в доповіді Г. О. Пашкевич (Інститут археології НАН України). Підведено підсумок усіх проведених за два десятиріччя палеоетноботанічних досліджень по епохах та археологічних культурах. Починаючи з появи на території України землеробства, упродовж тисячоліть перевагу мали плівчасті пшениці та ячмінь, спочатку голозерній, а згодом — плівчастий. Зміни у складі зернових відбулися на межі тисячоліть, коли, разом з появою на території України греків-колоністів, з'являються голозерні пшениці. За результатами досліджень створена база даних (ПЕБ).

Наступний дванадцятий симпозіум IGWP вирішено провести в 2001 р. в м. Шефілд (Великобританія).

¹ Путешествие в Испанию // Вавилов Н. И. Пять континентов. — М., 1962. — С. 192—220.

Одержано 23.03.99

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ З МОКРОДІЛЬНОЇ АРХЕОЛОГІЇ (1—5 грудня 1999 р., Гейнсвілл, Флоріда, США)

Професором Барбарою Пурді (відділ антропології Флорідського університету) було проведено чергову Міжнародну конференцію, присвячену археологічним пам'яткам, що насичені водою і завдяки цьому містять у собі артефакти. Із органічних матеріалів, які не зберігаються у звичайних умовах ґрунту, перш за все, — дерев'яні вироби. Новий термін «мокродільна археологія» ми пропонуємо як еквівалент англійського *wetland archaeology*. «Мокроділ» (антонім «суходолу») — це надмірно зволожена земля, «низинне болотяне місце»¹.

Мокродільна археологія як галузь археологічної науки виділилася наприкінці 80-х — на початку 90-х років у США і Великій Британії. Саме тоді з'явився термін *wetland (wet site) archaeology*². Цоправда, ще раніше автор цієї інформації, розпочавши у 1960 р. дослідження мокродільних пам'яток, дійшов висновку про існування «торф'яної археології» поруч із наземною та підводною³. Але це поняття є надто вузьким, бо до мокродільних старожитностей належать і пам'ятки, позбавлені торфу, наприклад з культурним шаром у вигляді мулу чи водоносного піску, в тому числі морські та озерні поселення у зонах прибою, при розкопках яких не можна застосовувати методи підводної археології.

Конференцію організовано у межах WARP — Науково-дослідного проекту з мокродільної археології (НДПМА), очолюваного англійськими професорами Брайоні Коулс (директором) і Джоном Коулсом (редактором журналу «Новини НДПМА»). Проект було засновано при Ексетерському університеті (Велика Британія) для підтримки мокродільних археологічних досліджень у цій країні та за її межами. Попередні конференції НДПМА проходили в Англії (Ексетер — 1991 р., Йорк — 1994 р.), Данії (Солькеборг — 1996 р.) та Ірландії (Дублін — 1998 р.). Доповідачі Гейнсвільської конференції репрезентували майже півтора десятка країн, переважно США (15 виступів) і Великобританію (5). По одній чи дві доповіді представили учасники з Канади, Уругваю, Нової Зеландії, Ізраїлю, Швеції, Данії, Голландії, Бельгії, Франції, Греції, України, Росії.

Із вступною промовою виступила Б. А. Пурді. Про дослідження мокродільних пам'яток Флоріди було проінформовано у спеціальних

доповідях таких американських авторів, як : У. Марквардт і К. Уолкер, С. Д. Уебб і К. Е. Хеммінгс, Дж. Джіффорд і П. М. Дітріх. Особливу увагу було приділено матеріалам Уїндроверського торфовища на цьому півострові (Дж. М. Адовасіо, Р. Л. Ендрюс, І. Д. Хайленд, Г. Доурен). Д. Р. Кроуз (США) присвятив свою доповідь плетеним та текстильним виробам, що використовувалися на тихоокеанському узбережжі протягом останніх 6 тис. р. Темами двох виступів стали сумісні дослідження університетських вчених і представників індійських племен на Північному Заході США: провадилися розкопки поселення Оузет (Р. Д. Догерті і Дж. Боучон) та рибальських споруд в естуарії р. Кукувайл (Д. Айві і Р. Скотт-Байрем).

К. Бернік (Канада) вивчала поселення III ст. н. е. з дерев'яними плетеними виробами біля Ванкувера, а її співвігчизник Д. Пендергест розкопував будівлі з дерев'яними речами XIII—XVII ст. на північному узбережжі Куби. К. Чейс-Когжинс (США) проаналізував різноманітні знахідки 1904 р. у священному карстовому колодязі стародавнього міста Чічен-Іца на п-ві Юкатан у Мексиці: у воду кидали кераміку, предмети із золота і міді, каменю і коралів, кісток і черепашок, дерева і тканин, а також плетені вироби VII—XVI ст.; також були й людські жертвування.

Матеріалами розкопок Х. Іріарте з Уругваю доведено, що населення цієї країни вже 4 тис. р. тому займалось землеробством. Д. Джонс з Нової Зеландії розповіла про різноманітні мокродільні пам'ятки острова. Доповіді Н. Горен-Інбар і Е. Веркер (Ізраїль) було присвячено ашельській стоянці біля Мертвого моря з багатими геологічними, палеонтологічними та археологічними даними (збереглися органічні матеріали).

Британські доповідачі повідомили про результати комплексних досліджень в Англії (М. Лілл і Г. Чепмен) та Шотландії (К. Еліс).

Л. Ларсон (Швеція) зосередив увагу на мокродільних пам'ятках Південної Скандинавії — затоплених берегових мезолітичних стоянках і болотяних неолітичних жертвових місцях. Доповідь К. Фішера (Данія) стосувалася дерев'яних водяних млинів XII—XVII ст., В. А. Б. Ван дер Сандена (Голландія) — культових споруд бронзової доби та більш пізньої болотяної дороги, А. Дітріх і В. Гальян (Франція) — дослідження дитячих

поховань XIII ст. в домовинах у Бретані. К. Марангоу (Бельгія) розповіла про неолітичні човни оз. Кастрорія на Балканському п-ві, а І. Анагносту (Греція) комплексно схарактеризувала мікрорайон цього водоймища. У доповіді Г. М. Бурова (Україна) йшлося про дерев'яні речі та рибальські споруди мезоліту, неоліту та V ст. н. е. на Європейському Північному Сході (Віс I та II, Мармутіно). Н. М. Чайкіна (Росія) розповіла про речі з дерева та кістки, знайдені у Шигірському торфовищі Середнього Зауралля.

Значний інтерес становлять висновки американських вчених (О. Соффер, Дж. М. Адовасіо, Д. Хайленд), зроблені за матеріалами Росії, Чехії, Німеччини та Франції. На їхню думку, обпалена глина з відбитками та жіночі статуетки свідчать про існування вже за середньої доби верхнього палеоліту плетenia, в'язки та ткацтва. Дж. Коулс вдало зіставив скандинавські знахідки бронзової доби (наступальна зброя, шити, шоломи, духові музичні інструменти — лури) з їхніми наскальними зображеннями. Б. Коулс підвела підсумки своїх досліджень у Франції, присвяченим будівельній діяльності бобрів, греблі яких нагадують рибальські споруди, що іноді призводить археологів до помилок.

Т. Л. Крісмен і І. П. Пренджер (США) торкнулися схоронності артефактів з органічних матеріалів у різних ґрунтових та кліматичних умовах. Виступи Дж. П. Ніколеса (США),

Р. ван Херінгена (Голландія), Р. ван де Норта, Г. Чепмена і Дж. Читема (Велика Британія) були присвячені проблемам охорони мокродільних пам'яток. Р. С. Сміт (США) розповів про методи, які було застосовано під час консервації речей з органічних матеріалів з корабля, що у 1559 р. затонув біля флорідського берега, а П. Хоффман (Німеччина) — про консервації самих суден, насищених вологою.

Зроблені доповіді незабаром будуть опубліковані у спеціальному виданні. Відповіді на питання та дискусії продемонстрували як виняткове наукове значення мокродільних пам'яток, так і необхідність їх дійової охорони. З грудня відбулася поїздка з відвіданням мокродільних археологічних та природничих пам'яток Північної (субтропічної) Флоріди (Сілвер-Спрінг, Хонтун — Блю-Спрінг, Маунт-Роуел), а ввечері наступного дня учасники конференції завітали до Флорідського музею природничої історії (Гейнсвілл), де експонуються й археологічні знахідки, зокрема, дерев'яні речі.

¹ Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. — М., 1984. — С. 373.

² Coles B. Introduction: the Wetland Revolution in Prehistory? // Wetland Revolution in Prehistory. — Exeter, 1992. — P. 1—4.

³ Буров Г. М. В гостях у далеких предков. — Сыктывкар, 1968. — С. 17—20.

Одержано 27.12.99

ПАМ'ЯТИ СТЕФАНІЇ РОМУАЛЬДІВНИ КІЛІЄВИЧ

7 січня 2000 р. на 80-му році життя пішла від нас доброзичлива й чуйна людина, відомий археолог, один із провідних спеціалістів в галузі давньоруської археології, кандидат історичних наук Стефанія Ромуальдівна Кілієвич. Вона народилася 4 листопада 1920 р. в с. Мойвка Вінницької обл. в родині службовця.

Після закінчення Ситковицької середньої школи С. Р. Кілієвич з 1938 по 1941 рр. навчалася на історичному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. У липні 1941 р. разом із студентами інших вузів працювала на будівництві оборонних укріплень навколо Києва. У листопаді 1941 р., уже в евакуації, закінчила Воронезький державний педагогічний інститут. У 1941—1943 рр. завідувала учебовою частиною та викладала історію в Ново-Перунівській школі Алтайського краю. З січня 1943 р. С. Р. Кілієвич на комсомольській роботі — інструктор Київського обкуму в м. Тулі, в с. Гоголів Броварського району та у Києві після визволення міста.

У грудні 1944 р. Стефанія Ромуальдівна стає науковим співробітником Державного історичного музею України в Києві і відтоді все своє життя присвячує дослідженням історичного минулого столиці Київської Русі. З

1951 р. вона завідувач відділу «Київська Русь». За її участю відтворюється перша по-воєнна музейна експозиція відділу. З часу роботи в Музеї С. Р. Кілієвич бере активну участь в археологічних експедиціях — улітку 1945 р. у Переяславі (керівник академік Б. О. Рибаков), а в 1957 р. — поблизу с. Жовнин Полтавської обл. на розкопках давньоруського городища (керівник експедиції В. Й. Довженок) та 1955 р. у Києві по вул. Володимирській, у садибах № 7 і 9. А після того були багаторічні самостійні археологічні дослідження стародавнього Києва.

У липні 1970 р. при Інституті археології була створена Київська постійно діюча археологічна експедиція під керівництвом П. П. Толочки, що почала систематичні дослідження стародавнього Києва. Для роботи в експедиції були запрошенні кваліфіковані й досвідчені археологи і серед них — Стефанія Ромуальдівна, яка очолила Старокиївський загін, що досліджував Київський дитинець.

Саме Старокиївська гора, найдавніша частина Києва, стала об'єктом наукових інтересів С. Р. Кілієвич, її невтомної польової дослідницької діяльності. Вона відкрила житла та господарські комплекси з ліпною керамікою VII—IX ст., розкопала кілька унікальних поховань курганного могильника IX—X ст., відкрила десятки жител X—XIII ст., ремісничі майстерні, житла киян, що загинули під час штурму Києва монголами 1240 р., комплекс печей для випалу пілінфи X ст., досліджувала Федорівський собор 1128 р. та його монастирське подвір'я. Ці багаторічні дослідження на території «міста Володимира» дали дуже важливий матеріал для з'ясування початкових етапів розвитку Києва, для вивчення формування історичної топографії та соціального обрису київського дитинця.

Величезний археологічний матеріал, здобутий розкопками як самої дослідниці, так і її численними попередниками на території дитинця, був нею ретельно й кваліфіковано систематизований. На підставі його аналізу й картографування, зіставлення з писемними джерелами була вперше складена «Археологічна карта київського дитинця», де подано історію його дослідження з 1824 по 1981 рр. і внесено, з прив'язкою до сучасної топографії міста, всі археологічні пам'ятки.

Ця карта стала основою усіх подальших наукових праць дослідниці, і, передусім, кандидатської дисертації — грунтовної підсумкової праці про найдавнішу центральну частину Києва, захищеної у 1977 р. Матеріали

дисертації лягли в основу фундаментальної праці «Детинець Києва IX — першої половини ХІІІ вв.» (1982).

С. Р. Кілієвич опублікувала близько 60 статей, переважно у збірниках відділу археології Києва. Вагомий внесок її і в створенні колективної монографії «Нове в археології Києва» (1982). Її доповіді на міжнародних, всесоюзних та республіканських конгресах і конференціях одержали позитивну оцінку відомих фахівців давньоруської археології та історії.

1993 р. наукову діяльність Стефанії Ромуальдівні було відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки за вагомий внесок у дослідження з історії середньовічного Києва. Того ж року на всесоюзному конкурсі науково-популярних книжок за працю «На горе Старокиївської» дослідниця одержала диплом I ступеня.

Уже з перших днів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури вона активно включилася до роботи, ставши членом Президії Київської міської організації. Читала лекції на підприємствах, у народному університеті «Пам'ятки України», писала сценарії документальних фільмів, мультифільмів, діафільму «Київська Русь». Окремо треба сказати про лекторій «Про що розповідає археологія», яким Стефанія Ромуальдівна керувала упродовж багатьох років і який, завдяки її енергії, діє і до сьогодні.

За самовіддану працю й активну участь у суспільному житті С. Р. Кілієвич нагороджена орденом «Знак пошани» (1967), медалями та Почесною грамотою Президії Верховної Ради України (1982).

Світла пам'ять про Стефанію Ромуальдівну Кілієвич назавжди залишиться у серцях її колег, друзів та близьких.

ПАМ'ЯТІ ЛЮБОВІ ЄГОРІВНИ СКИБИ

16 березня 2000 р. пішла від нас Любов Єгорівна Скиба — талановита колега, щирий друг, чарівна жінка, кандидат історичних наук, спеціаліст у галузі ранньої історії слов'ян та зарубинецької культури, старший науковий співробітник відділу слов'янської археології ІА НАН України.

Особистість людини формується у динамістві. Люба народилася 22 травня 1955 р. в шахтарському місті Горлівка на Донеччині. Коли їх було лише три роки, в шахті загинув батько. Життя не було ані легким, ані забезпеченим. Напевне, звідти, з дитячих років, і сила характеру, і витриманість, вміння самостійно, без підтримки і допомоги зовні, долати перешкоди на шляху до мети. Вона сама творила своє життя. І водночас, Любі завжди відзначала постійна готовність прийти на допомогу, підтримати тих, хто поруч, — близьких, рідних, товаришів. Доброзичлива і приязна до оточуючих, лишалася нетерпимою до підлодти, зрад, низьких вчинків.

У школі Любі, обдарованій працьовитою, була відмінницею. І вже тоді над усе вона цікавилася давньою історією. 1972 р., з першої спроби, вступила на історичний факультет Київського держуніверситету. Перші експедиції, і поставлена мета: бути археологом.

У літку 1976 р., ще студенткою, Любі приїздить на розкопки Ходосівського зарубинецького городища, які очолював її майбутній вчитель і науковий керівник, доктор історичних наук Євген Володимирович Максимов. Можливо, саме тоді була обрана галузь, якій далі буде присвячене все наукове життя, аж до останнього польового сезону 1999 р. — найраніші часи слов'янства, зарубинецькі пам'ятки Наддніпрянщини.

Закінчивши університет, Любов Єгорівна працювала старшим науковим співробітником Переяслав-Хмельницького музею. У 1981 р. брала активну участь у створенні Музею історії м. Києва, багато сил та енергії віддала Музею, завідуючи сектором «Київська Русь».

Але душа археолога завжди прагне польових досліджень. З 1989 по 1994 р. Любов Єгорівна працює в установах з охорони пам'яток археології, в археологічних лабораторіях. Очолює експедиції майже в усіх регіонах України, однак щоразу повертається до Середнього Подніпров'я.

Справжній археолог-«польовик» і водночас вищукана жінка — це рідкісне поєднання талантів. Саме такою ми знали і любили її. «Душа експедиції» — на розкопі, з мозолями від лопати на красивих долонах, вона завзятістю й веселим ентузіазмом підбадьорювала всіх, а в місті — вражала елегантністю і витонченім смаком.

Наполегливість, цілеспрямованість дозволили Любові Єгорівні встигнути за коротке життя дослідника зробити вагомий внесок у вивчення зарубинецької культури. У 1988—1992 рр., в ненайлегші часи для польової археології, вона організовує й очолює експедиції по дослідженню Пирогівського могильника, який поєднує зараз чільне місце серед зарубинецьких пам'яток Наддніпрянщини. Дякуючи її, насправді самовідданій, праці, могильник з 260 зарубинецькими й 23 скіфськими похованнями досліджено й опрацювано у повному обсязі.

Використовуючи всі новітні можливості, вона методично обґрунтувала сучасну класифікацію зарубинецьких поховань; в основу класифікації кераміки нею покладено 512 форм посуду з поховань могильника; для хронологічних побудов використано й класифіковано 74 фібули. І це при тому, що матеріали з попередніх неопублікованих розкопок могильника її доводилося збирати буквально по крихтах. За свої кошти дослідницею було зроблено численні аналізи кальцинова-

них кісток у лабораторії Інституту судової експертизи. Вона постійно перебувала у науковому пошуку, винаходячи нові шляхи до вивчення археологічних джерел. Цікавими є неординарними є дослідження Любові Єгорівні у царині духовного життя зарубинецьких племен, про що свідчить монографія «Світогляд племен Середньої Наддніпрянщини на рубежі нової ери» (1992 р.). З таким науковим багажем Любов Єгорівна прийшла до відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України, де 27 січня 1995 р. близькуче захистила кандидатську дисертацію «Пирогівський могильник зарубинецької культури».

У відділі слов'янської археології Любов Єгорівна продовжувала розробляти зарубинецьку проблематику, досліджуючи, зокрема, зв'язок найранішої фази культури з попередніми скіфськими старожитностями. Вона стала автором понад двадцяти наукових праць, завжди цікавих, написаних красивою й вищуканою мовою. На жаль, багато задумів лишилося нездійсненими. Життєвий і творчий шлях Любові Єгорівні обірвався несподівано.

Де б не працювала Люба, що б не робила, головною її рисою лишалася абсолютна відповідальність за доручену справу, за свої обов'язки. Надійним співробітником і добром другом була вона. А ще — ніжною дружиною і мамою. Ростила сина. І попри всю зайнятість дослідженнями, в ней ніколи не бракувало часу для рідних. Бо поспішала віддати усю любов, тепло свого щирого серця. І взагалі поспішала жити. Разом із сім'єю завжди була в центрі мистецького й літературного життя, уособлюючи кращі риси української інтелігенції.

Не знайти слів, щоб передати наш сум за цією прекрасною Людиною, дослідницею, великий науковий потенціал якої залишився значною мірою невичерпанім.

Пам'ять про Любу завжди залишиться у наших серцях. А світла душа її навічно спочине над зеленими пагорбами слов'янських городищ Подніпров'я.

НАШІ АВТОРИ

БІЛЕЦЬКА Ольга Віталіївна — старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Вивчає давню історію Черкащини.

БУРОВ Григорій Михайлович — доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Фахівець у галузі первісної археології.

ГАВРИЛЕНКО Ігор Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею. Фахівець у галузі первісної археології.

ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович — аспірант Інституту археології НАН України. Вивчає археологію кам'яного віку.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ЄМЕЦЬ Ігор Анатолійович — співробітник ІА НАН України. Спеціалізується у галузі античної археології.

КАДРОВ Славомир — доктор габілітований, ад'юнкт кафедри археології університету ім. Марії Кюрі-Склодовської (Люблін). Фахівець у галузі бронзового віку.

КОВАЛЬОВ Микола Володимирович — співробітник Інституту археології НАН України. Вивчає скіфську археологію.

КОЗАК Олександра Денисівна — аспірант Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі слов'янської археології.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, заст. директора Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КУЧИНКО Михайло Михайлович — професор, доктор історичних наук Луцького державного університету ім. Л. Українки. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ЛЕГОНЯК Богдан Васильович — завідувач холодноярської філії Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Вивчає давню історію Черкащини.

МАЛЄССВ Юрій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського університету ім. Тараса Шевченка. Спеціаліст у галузі бронзового та раннього залізного віків.

ПАШКЕВИЧ Галина Олександровна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі палеоботаніки.

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович — старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею. Вивчає давню історію Донеччини.

ПОЛІН Сергій Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ПОЛТАВЕЦЬ Василь Іванович — генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Вивчає давню історію Черкащини.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі первісної археології.

ФІЛЮК Олег Васильович — викладач Київського національного університету культури та мистецтв. Спеціалізується у галузі давньоруського металургійного виробництва.

ХРАПУНОВ Микита Ігорович — аспірант Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (Сімферополь). Вивчає історію візантійського Криму.

ЦИНДРОВСЬКА Людмила Олексandrівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Вивчає ранньослов'янську археологію.

ШМІТ Мажена — доктор, ад'юнкт східного інституту університету ім. Адама Міцкевича (Познань). Фахівець у галузі неоліту-енеоліту.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АСГЭ** — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- АО** — Археологические открытия
- ВВ** — Византийский временник
- ВДИ** — Вестник древней истории
- Записки ВУАК** — Записки Всеукраїнського археологічного комітету
- ИГАИМК** — Известия Государственной академии истории материальной культуры
- ИРАИМК** — Известия Российской академии истории материальной культуры
- КБН** — Корпус боспорских надписей
- КСИА АН СССР** — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК** — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
- КСОАМ** — Краткие сообщения Одесского археологического музея
- МАИЭТ** — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
- МИА** — Материалы и исследования по археологии СССР
- НЭ** — Нумизматика и эпиграфика
- РА** — Российская археология
- СА** — Советская археология
- САИ** — Свод археологических источников
- СГЭ** — Сообщения Государственного Эрмитажа
- СГМИИ** — Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина
- ХСб** — Херсонесский сборник
- AAC** — *Acta archaeologica Carpathica*
- AAH** — *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica*
- AJA** — *American Journal of Archaeology*
- BCH** — *Bulletin de correspondance hellenique*
- BSA** — *Annual of the British School at Athens*
- CVA** — *Corpus vasorum anticorum*
- EIRENE** — *Studia graeca et latina*
- IPE** — *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*
- IOSPE, I²** — *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*
- JHS** — *Jurnal of Hellenic Studies*

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

СМИРНОВ С. В. Антропогенез: пути сотрудничества археологии и философии в разработке проблемы	3
КАДРОВ С., МАЛЕЕВ Ю., ШМИТ М. Восточная группа культуры шаровидных амфор по данным радиоуглеродного датирования	17
ПОЛИДОВИЧ Ю. Б. Скифские крестообразные бляхи	35
ЕМЕЦ И. А. Историографический аспект в изучении культа Бога Высочайшего на Боспоре	49
ХРАПУНОВ Н. И. Администрация Херсона в конце IV—VI вв.	57
КОЗАК А. Д. Антропологический состав и морфологические черты древнерусского населения Среднего Поднепровья (по материалам могильника Григоровка)	67

Публикации археологических материалов

ГАСКЕВИЧ Д. Л., ГАВРИЛЕНКО И. Н. К происхождению днепро-донецкого неолита Лесостепного Поднепровья	81
ПОЛИН С. В., КОВАЛЕВ Н. В., ЧЕРЕДНИЧЕНКО Н. Н. О датировании Бердянского кургана (по керамическим материалам)	94

К истории древнего производства

ФИЛЮК О. В. Классификация памятников железоделательного производства	114
--	-----

Дискуссии

КРЫДИЦКИЙ С. Д., ЗУБАР В. М. К вопросу о реконструкции храма Юпитера Долихена на территории современной Балаклавы	119
КОМАР А. В. Ранние хозары в Северном Причерноморье	130

На помощь учителю

ЦИНДРОВСКАЯ Л. А. Позднезарубинецкие памятники на территории Украины	143
--	-----

Новые открытия и находки

ПОЛТАВЕЦ В. И., БИЛЕЦКАЯ О. В., ЛЕГОНЯК Б. В. Шлем кубанского типа вПравобережной Лесостепи	147
---	-----

Рецензии

ХВОРОСТЯНЫЙ А. И. Болтов Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV—V вв.). — Белгород, 1996. — 180 с.	150
КУЧИНКО М. М. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, 1999. — 200 с.	156

Хроника

ПАШКЕВИЧ Г. А. Одиннадцатый симпозиум Международной Рабочей Группы по палеоэтноботанике	158
БУРОВ Г. М. Международная конференция по мокротольной археологии	163

Памяти Стефании Ромуальдовны Килиевич	165
---	-----

Памяти Любови Егоровны Скибы	166
------------------------------------	-----

Наши авторы	168
-------------------	-----

Список сокращений	169
-------------------------	-----

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Загальновідомо, у якому скрутному становищі перебуває зараз українська наука. На жаль, фінансові проблеми не обминули і наш журнал, але ми докладемо максимум зусиль, щоб подолати усі труднощі та налагодити випуск «Археології» за графіком.

Для Інституту археології НАН України це видання є збитковим і реальні витрати не перекривають передплатну ціну, тому ми не маємо змоги відшкодовувати передплатникам фінансові та моральні збитки, але сподіваємося на Ваше розуміння і підтримку.

Ми просимо Вас, шановні читачі, вибачити нас, і маємо надію, що, незважаючи на усіляки негаразди, Ви залишитесь з нами.

РЕДКОЛЕГІЯ

ДО ЗНАВЦІВ ТА ШАНУВАЛЬНИКІВ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

«АРХЕОЛОГІЯ» — єдиний у нашій країні науковий журнал з проблем давньої історії та археології України.

- На сторінках журналу читачі знайдуть детальну інформацію провідних учених про археологічні розкопки пам'яток давніх культур — від первісності до середньовіччя — на території України та в інших регіонах світу, грунтовні теоретичні статті, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії, хроніку.
- Ми сподіваємося, що наш журнал допоможе читачеві, який цікавиться історією України, краще орієнтуватися в проблемах давньої історії, культури та археології, стане для нього виданням, в якому дохідливо й на високому науковому рівні висвітлюються всі проблеми й надбання сучасної української археологічної науки.
- Журнал виходить 4 рази на рік.
У роздрібний продаж не надходить.
- Передплатити журнал «Археологія» можна у будь-якому поштовому відділенні.
- Передплатний індекс 74006.
- Попередні числа «Археології» можна придбати в бібліотеці Інституту археології НАН України за адресою:
Київ—210, просп. Героїв Сталінграда, 12, 3 поверх

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2000, № 1. 1—172